

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РИБЧИНСЬКИЙ НЕСТОР-МИКОЛАЙ ОЛЕГОВИЧ

УДК [904:911.375]((477:292.452)-192.2=16)"8/9"

ДИСЕРТАЦІЯ
ГОРОДИЩА IX–X СТ. МІЖ КАРПАТАМИ І ПРИП'ЯТТЮ
Спеціальність 032 Історія та археологія
Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н-М. О. Рибчинський

Науковий керівник: **СТЕБЛІЙ Наталія Ярославівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій Львівського національного університету імені Івана Франка

Львів–2025

АНОТАЦІЯ

Рибчинський Н.-М. О. Городища IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 “Історія та археологія” з галузі знань 03 “Гуманітарні науки”. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2025.

Зміст анотації. Дисертацію присвячено городищам IX–X ст., локалізованим внаслідок багаторічних археологічних обстежень і розкопок між горами Карпатами та рікою Прип'ять. Головну увагу зосереджено на їхній площі, конфігурації оборонного периметру та рельєфі, на якому вони розташовані. Детальне вивчення цих параметрів у поєднанні з аналізом фортифікаційних конструкцій і забудови внутрішніх майданів дало змогу визначити особливості виникнення і розвитку укріплених поселень, а також окреслити просторово-територіальні мережі, що визначили племена у досліджуваному регіоні.

Детально опрацьовано наявну історіографію з тематики городищ кінця I тисячоліття н.е. та охарактеризовано історію дослідження цих пам'яток. У результаті виокремлено основні етапи цих студій, які розпочались ще у середині XIX ст. та були пов'язані із суспільно-політичними віхами у межах досліджуваної території: 1) середина XIX ст. — 1918 р. — Імперський період (у складі Австрійської і Російської імперій); 2) 1918–1939 рр. — міжвоєнний період, у складі Другої Речі Посполитої та УСРР (УРСР); 3) 1939–1991 рр. — радянський період; 4) 1991 р. — до сьогодні — період української незалежності. Звернено увагу на те, що протягом кожного періоду застосовувались різні підходи та інші пріоритетні напрямки досліджень городищ, що було зумовлено політичними мотивами. Також відзначено різноманітність методики та різну інтенсивність польових досліджень. Зауважено, що перші системні дослідження відбувались після завершення Другої світової війни. Варто зазначити, що в цей час у сферу зацікавлень археологів входив широкий комплекс різночасових городищ IX–XIII ст., який був штучно об'єднаний в одну групу. Науковці здебільшого

звертали свою увагу на просторові ознаки (площу, рельєф конфігурацію оборонного периметру) і лише зрідка вивчали конструкції фортифікацій та особливості внутрішньої забудови.

Джерельну базу роботи склали численні археологічні матеріали та окремі писемні джерела. У результаті дослідження виокремлено 329 фортець IX–X ст., які і лягли в основу дисертації. Варто відзначити, що, окрім загальноісторичних та археологічних методів дослідження, використано метод 3D-моделювання та графічної реконструкції.

На основі широкого корпусу археологічних джерел та літератури складено детальний каталог городищ. Внесені туди пам'ятки дали змогу уточнити, перевірити, систематизувати та типологізувати інформацію про ранньосередньовічні фортеці. Під час картографування городів вдалось виявити п'ять, обмежених річками, їхніх скупчень. Зауважено, що найбільше градів виявлено в басейнах Дністра і Горині.

На основі аналізу просторових критеріїв (рельєфу, площі, конфігурації оборонних периметрів) проведено статистичний аналіз. Як наслідок — простежено тенденції розташування: більшість із городищ (175 випадків) локалізовано на мисах (окрім цього відзначено, що вони могли розташовуватись на останцях, підвищеннях, рівнині та на горах) та площі: у 74-х випадках площа коливається в діапазоні 0,1–0,5 га (градація містила шість груп — від менших за 0,1 га, 0,1–0,5 га, 0,5–1 га, 1–3 га, 3–5 га до великих, що займали понад 5 га). Окремо відзначено городища з невизначеними параметрами. Ці статистичні розрахунки унаочнено за допомогою різних діаграм.

На основі окреслених даних виділено чотири типи городищ. До першого із них зараховано фортеці з округлою, овальною і півкруглою організацією оборонного периметру. До другого — городища з трикутною організацією фортифікацій. З'ясовано, що на таку конфігурацію вплинуло мисове розташування, завдяки якому мінімізувалися ресурси на спорудження. До третього типу увійшли фортеці, що мають один або більше прямих кутів при конфігурації фортифікацій. Відзначено, що, на відміну від усіх інших типів, цей

домінує у басейні Горині. До четвертого типу зараховано найбільші за площею городища із складною системою оборони — кількома внутрішніми майданами і локалізацією на рельєфах різного типу.

Окремо розглянуто конструкції оборонних ліній на 32-х городищах. На основі цього було виділено типові оборонні стіни, що споруджувались з дерева. Найпростішою захисною конструкцією були гостроколи (частоколи). Це один або кілька рядів заточених паль, вкопаних у землю. Зі зовнішнього боку до них прилягали земляні відкоси, що додавали додаткової стійкості, а з внутрішнього боку розташовувались хідники, по яких оборонці могли підійти до бойових позицій. Зазначено, що такі фортифікації мали широкий спектр застосування (на зовнішніх оборонних периметрах великих городищ (Пліснеськ), як основні фортифікації адміністративних центрів (Грозинці) чи військові фортеці (Грушвиця Перша)).

Ще одним типом оборонних стін, що побутували в епоху раннього середньовіччя на теренах між Карпатами та Прип'яттю, відзначено каркасно-стовпові стіни. Простежено, що вони мали дві варіації виконання. У першому випадку це був один ряд стіни, до якого зі зовнішнього боку прилягав земляний відкіс, а з внутрішнього боку могли прилягати житла або довгі будинки (така конструкція простежена на Добринівському городищі). До другої варіації зараховано конструкцію з двох паралельних каркасно-стовпових стін, що створювали стійко-балкову конструкцію. Зазначено, що нижній ярус відводився під господарські та житлові потреби, а верхній — під бойову галерею.

До третього типу зараховано оборонні стіни з окремими городнями. Це прямокутник, складений з колод чи дилів (грубих дощок) у зруб. Зазначено, що внутрішній об'єм таких конструкцій в окремих випадках заповнювався землею, надаючи фортифікації додаткової міцності, або залишався пустотілим (відповідно простір використовувався залежно від потреб мешканців городу — основна фортифікація фортець Ревне ІБ та Коростень ІІІ). Встановлено, що у верхній частині таких конструкцій розташовувались надбудови-заборолу у вигляді гостроколів, тристінних городень чи каркасно-стовпових стін.

Простежено, що в окремих випадках з внутрішнього боку до оборонних стін могли прилягати наземні будівлі, функціональне призначення яких наразі не встановлене.

Для підсилення результатів роботи використано аналогії з інших регіонів Центрально-Східної Європи, заселеної слов'янами наприкінці I тисячоліття н.е. (сьогоднішні території Республіки Польща, Чеської Республіки, Словаччини, Австрії та східної частини Федеративної Республіки Німеччина).

Одну фортифікацію (п'ятий вал Пліснеського городища) зараховано до таких, що не мають комплексних аналогій, бо лише окремо взяті елементи (дерев'яні заборолла та рів) можна порівняти з іншими захисними стінами.

На основі аналізу статиграфії та планіграфії, отриманих науковцями під час польових досліджень виготовлено кольорові 3D-креслення фортифікацій у програмі SketchUp.

На основі функціональних критеріїв (конструкцій фортифікацій, внутрішньої забудови та решток громадських споруд) встановлено функціональне призначення городищ, що дозволило вибудувати трирівневу полісну структуру. Отже виділено городища-застави ("городища фронтиру"). Для них притаманна невелика площа, периметральна забудова та одна оборонна лінія (гострокіл або каркасно-стовпова конструкція). Такі фортеці простежено у Пруто-Дністерському межиріччі, басейнах Горині і Вісли. Зазначено, що такі поселення призначались для контролю за торговельними шляхами та були опорними пунктами для військових.

Окремо виділено адміністративно-господарські центри. Це фортеці із щільною забудовою, яка могла прилягати безпосередньо до фортифікацій та внутрішнього майдану для торгівлі та зборів громади.

Найбільшими були племінні центри. Це великі за площею городища, де концентрувалась племінна еліта, розташовувались основні військові сили та центр торгівлі. Для таких фортець притаманна глибока система оборони, що включала велику кількість фортифікацій, різні типи забудови на кількох

внутрішніх майданчиках, храмовий комплекс та некрополь, розташовані у межах укріплень.

Окремо розглянуто городища-святилища. Встановлено, що вони могли містити як відкриті капища, обмежені лише земляними насипами, так і закриті храмові комплекси. Зазначено, що вони розташовувались як окремо (поза межами усіх населених пунктів), так і були їх складовими.

Ключові слова: археологічна культура, Волинь, Карпатський регіон, городище, фортифікації, урбаністика, слов'яни, середньовіччя, громада, міста, міжнародні торговельні шляхи, релігійний центр, реконструкція археологічних об'єктів, планувальна структура.

SUMMARY

Rybchynskyi N.-M. O. The hillforts of the 9th – 10th centuries between Carpathian Mountains and Pripyat River.

A scholarly qualification work; a manuscript.

A thesis for the degree of Doctor of Philosophy, Program subject area 032 "History and Archeology", Scholarship field 03 "Humanities". Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2025.

The content of the summary. The dissertation is dedicated to an interdisciplinary study of fortified settlements of the 9th–10th centuries discovered between Carpathian Mountains and Pripyat River. The focus is on archaeologically researched and surveyed early medieval fortresses, examining their area, the configuration of the defensive perimeter, and the terrain on which they are located. A detailed study of these aspects, combined with an analysis of the fortifications' structures and the layout of the inner courtyards, allows us to consider the features of

their emergence and development, as well as to establish unique socio-territorial networks formed by tribes in the studied region.

For the first time, a detailed review of the existing historiography regarding the topic of settlements from the late first millennium AD has been conducted, characterizing the history of research on these monuments. As a result, the main stages of these studies were outlined, which began in the mid-19th century, related to socio-political milestones that occurred within the territory under investigation: 1) mid-19th century – 1918 – Imperial period (within the Austro-Hungarian and Russian empires); 2) 1918 – 1939 – interwar period, as part of the Second Polish Republic and the Ukrainian SSR (USSR); 3) 1939–1991 – Soviet period; 4) 1991 – to the present – period of Ukrainian independence. It is emphasized that different approaches and various priority research areas were applied during each period, driven by political motives. The diversity of methodology and the varying intensity of field research were also noted. It was observed that the first systematic studies took place after the end of World War II (mid-20th century). It is important to note that during this time, a wide range of different-time settlements from the 9th to the 13th centuries was artificially combined into one group. Scholars mostly focused their attention on spatial features (area, terrain, configuration of defensive perimeters) and rarely studied the structures of fortifications and peculiarities of internal development.

The source base of the work consists of numerous archaeological materials and written sources. As a result of the investigation, 329 fortifications from the 9th–10th centuries were identified, which became the foundation of the dissertation. It should be noted that, in addition to general historical and archaeological research methods, the 3D modeling and graphic reconstruction method was used.

Based on a wide corpus of archaeological sources and literature, a detailed catalog of settlements was compiled. The artifacts included allowed for the clarification, verification, systematization, and typologization of information about early medieval fortifications. The mapping of settlements was also carried out, resulting in the identification of five clusters of fortified sites confined by rivers

flowing through the studied region. The most settlement areas were found in the basins of the Dniester and the Horyn.

Based on the analysis of spatial criteria (relief, area, configuration of defensive perimeters), a statistical analysis was conducted. As a result, trends in their location were traced: most of the settlements (175 cases) were located on promontories (it was noted that they could also be located on cliffs, elevations, plains, and mountains) and areas: in 74 cases, the area ranged from 0.1 to 0.5 hectares (the gradation included six groups from less than 0.1 hectares, 0.1–0.5 hectares, 0.5–1 hectare, 1–3 hectares, 3–5 hectares to large ones that occupied more than 5 hectares). Settlements whose parameters could not be established were separately noted. Based on statistical calculations, diagrams were developed reflecting the number of particular settlements based on spatial characteristics.

A typology of settlements was created based on the described data. The first type includes fortresses with a round, oval, or semicircular organization of defensive perimeters. The second type consists of settlements with a triangular organization of fortifications. It is noted that this is due to the fact that all of them are located on promontories, thus minimizing resource expenditure on construction. The third type includes fortifications that have one or more right angles in the configuration of fortifications. It is established that, unlike all other types, this one predominates in the basin of the Horyn River. The fourth type includes the largest settlements by area, which had a complex defense system, several inner courtyards, and due to their large area were able to be located on various types of terrains.

The constructions of defensive lines in 32 hillforts were examined separately. Based on this, typical defensive walls constructed of wood were identified. The simplest defensive structure was a palisade (often called a stockade). This was one or more rows of sharpened stakes driven into the ground. On the outer side, there were earth embankments that added extra stability, while on the inner side, there were walkways along which defenders could reach their battle positions. It was noted that such fortifications had a wide range of applications (on the outer defensive perimeters

of large hillforts (Plisnesk), as the main fortifications of administrative centers (Grozyntsi) or military fortresses (Grushvytsya Persha)).

Another type of defensive wall that existed in the Early Middle Ages in the lands between the Carpathians and the Pripjat River was a frame-post wall. It was observed that they had two variations. In the first case, it was a single row of walls with an earth embankment on the outer side, and dwellings or long houses could adjoin the inner side (such a structure was traced at the Dobrynivtsi hillfort). The second variation included a construction of two parallel frame-post walls that created a stable beam structure. It was noted that the lower tier was used for household and residential needs, while the upper tier was used for a battle gallery.

The third type included defensive walls with individual blockhouses. It was a rectangle made of logs or planks in a log cabin. It was noted that the internal volume of such structures was sometimes filled with earth, giving the fortification additional strength, or remained hollow (respectively, the space was used depending on the needs of the inhabitants of the hillfort – the main fortification of the fortresses of Revne II and Korosten III). It was established that in the upper part of such structures, there were superstructures-barricades in the form of palisades, three-wall blockhouses or frame-post walls. It was observed that in some cases, ground-level buildings of unknown function could adjoin the defensive walls from the inside.

To enhance the research results, analogies with other regions of Central and Eastern Europe inhabited by Slavic populations at the end of the 1st millennium AD were used (present-day territories of the Republic of Poland, the Czech Republic, Slovakia, Austria, and the eastern part of the Federal Republic of Germany).

One fortification (the fifth rampart of the Plisnesk hillfort) was classified as having no comprehensive analogies, only individual elements (wooden palisades and a moat) could be compared to other defensive walls.

Based on the analysis of stratigraphy and planimetry obtained by scientists during field research, color 3D drawings of fortifications were created using the SketchUp program.

Based on functional criteria (constructions of fortifications, internal buildings, and public structures), the functional purpose of hillforts was established, that constructs a three-tiered hierarchical structure. Thus, border hillforts were identified. They are characterized by a small area, perimeter buildings, and a single defensive line (a palisade or a frame-post construction). Such fortresses were traced in the Prut-Dniester interfluvium, the basin of the Goryn River, and in the basin of the Vistula. It was noted that such settlements were intended to control trade routes and were strongholds for the military.

Administrative and economic centers were also identified separately. These are fortresses with dense buildings that could adjoin directly to the fortifications and an internal square for trade and community gatherings.

The largest were tribal centers. These are large hillforts where the tribal elite concentrated, the main military forces were located, and the center of trade was situated. Such fortresses are characterized by a deep defense system, which included a large number of fortifications, various types of buildings on several internal courtyards, a temple complex, and a necropolis located within the fortifications.

Hillforts-sanctuaries were examined separately. It was established that they could include both open sanctuaries, limited only by earthen embankments, and closed temple complexes. It was noted that they were located both separately (outside all settlements) and were their components.

Key words: archaeological culture, Volhynia, Carpathian region, hillfort, fortifications, urban studies, Slavs, Middle Ages, society, cities, international trade, religious center, reconstruction of archaeological sites, planning structure.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Рибчинський Н.-М. Роль гостроколів у системі оборони ранньосередньовічних городищ басейну ріки Горинь (на прикладі городищ Грушвиця та Жорнів). *Актуальні питання у сучасній науці*. Вип. 2. 2024. С. 923–931. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2\(20\)](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2(20))

2. Рибчинський Н. Городища IX–X століть між Віслою і Тетеревом: класифікація за археологічними матеріалами. *Вісник науки та освіти*. Вип. 2. 2024. С. 1664–1677. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2\(20\)](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2(20))

3. Рибчинський Н.-М. Ранньосередньовічне городище Ломачинці на Буковині: оборонний устрій та функціональна роль в системі заселення регіону. *Актуальні питання у сучасній науці*. Вип. 4. 2024. С. 1271–1279. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-4\(22\)](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-4(22))

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Рибчинський Н.-М. О. Виникнення ранньослов'янських городищ в українському Прикарпатті. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів V Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 60–63.

2. Рибчинський Н.-М. О. До питання про фортифікації слов'янського Пліснеська. *Тези доповідей. Конференція «Феномен Європи: від традиційного до сучасного» 11.11.2017*. Львів, 2017. С. 20–26.

3. Рибчинський Н.-М. О. До питання реконструкції оборонної лінії №5 (вал №4) Пліснеського городища. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 71-ї Міжнародної конференції молодих учених*. Харків, 2018. С. 15–16.

4. Рибчинський Н.-М. О. Гіпотетична реконструкція лінії захисту №3 (валу №6) Пліснеського городища. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і*

перспективи: збірник матеріалів VII Всеукраїнської студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 219–223.

5. Рибчинський Н.-М. О. Зброя дального бою з Пліснеського городища (дослідження 2017–2018 років). *IV Міжнародна науково-практична конференція до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат. Проблеми їх збереження та використання»*. Львів, 2019. С. 29–31.

6. Рибчинський Н.-М. О. Історія дослідження городищ кінця I тисячоліття на Волині. *IX Всеукраїнська студентська археологічна конференція*. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 113–115.

7. Рибчинський Н.-М. О. Графічна реконструкція оборонного валу слов'янського городища III у місті Коростень (за археологічними даними). *Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації фортифікацій*. Вип 14. Львів, 2021. С. 132–142. <https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.132>

8. Рибчинський Н.-М. О. Городища IX–X ст. у межиріччі Вісли і Тетерева: статистичний аналіз. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 74-ї Міжнародної конференції молодих учених*. Харків, 2021. С. 13–14.

9. Рибчинський Н.-М. О. Типологія городищ IX–X ст. між Віслою і Тетерівом. *Тези доповідей. Конференція «Археологія: проблеми та перспективи»*. Київ, 2021.

10. Рибчинський Н.-М. О. Гіпотетична реконструкція північно-східного відтинку оборонного валу другого майданчика городища Жорнів на Рівненщині. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції до 50-ліття експедиції в Тустані*. Львів, 2021. С. 27–29.

11. Рибчинський Н.-М. О. До питання про розвиток городищ IX–X століття між Віслою і Тетеревом. *Шевченківська весна – 2021. Секція «Історія»*. Матеріали XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. Київ, 2021. С. 21–25.

12. Рибчинський Н.-М.О. Типологія городищ IX–X ст. між Віслою і Тетеревом. *Археологічні студії: здобутки та перспективи*. Київ, 2021. С. 78–83.

13. Рак Т. О., Рибчинський Н.-М. О. Зіставлення можливостей металевих зброї (сулиць) та конструктивних особливостей оборонного валу №5 Пліснеського городища. *Друга всеукраїнська науково-практична конференція «Зброярня: історія розвитку озброєння та військової техніки». Збірник тез доповідей*. Львів, 2021. С. 15–17.

14. Миська Р. Г., Рибчинський Н.-М. О. Використання заходів живої історії для популяризації історичної спадщини: досвід заповідника «Тустань». *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Управління археологічною спадщиною та музейні практики»*. Залізці, 2023. С. 56–58.

15. Филиппчук А., Рибчинський Н.-М. О. Деякі спостереження над системою захисту давнього Пліснеська (у світлі останніх археологічних досліджень). *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Львів, 2018. С. 220–227.

16. Rybchynskyi N.-M. The system of defense of slavs settlements in Plisnesko, Halych and Stilsko. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*. Num. 9. Chelm; Lviv, 2017. P. 233–240.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ,	23
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	23
1.1. Історія досліджень та історіографія	23
1.1.1. Дослідження періоду першої половини ХІХ ст. — 1918 р.	23
1.1.2. Дослідження міжвоєнного періоду (1918–1939)	25
1.1.3. Археологічні дослідження 1939–1991 рр.	26
1.1.4. Археологічні дослідження від 1991 р. і до сьогодні	30
1.2. Племінна локалізація населення між Карпатами і Прип'яттю останньої чверті І тисячоліття: стан розробки проблеми	38
1.3. Характеристика і стан джерел	42
1.3.1. Археологічні джерела	42
1.3.2. Інформація з писемних творів	45
1.4. Методологія дослідження	48
РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ГОРОДИЩ. ТИПОЛОГІЯ	58
2.1. Датування, рельєф, оборонні периметри, площа й регіональні особливості городищ у межиріччі Вісли і Тетерева	58
2.1.2. Хронологічний розподіл за басейновим принципом	58
2.1.3. Різновиди та кількість конфігурацій оборонних периметрів	62
2.1.4. Аналіз рельєфу	63
2.1.5. Площа	64
2.2. Хронологія, конфігурація оборонних периметрів, топографія й площа городищ басейну Дністра і верхів'їв Вісли	67
2.2.1. Хронологічний розподіл за басейновим принципом	67
2.2.2. Різновиди та кількість конфігурацій оборонних периметрів	69
2.2.3. Особливості рельєфу	70
2.2.4. Показники площі	71
2.3. Типологія городищ регіону	73
2.3.1. Городища І типу	73
2.3.2. Городища ІІ типу	77
2.3.3. Городища ІІІ типу	79

2.3.4. Городища IV типу	82
РОЗДІЛ 3. ТИПИ Й КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ.....	89
ОБОРОННИХ СПОРУД.....	89
3.1. Гостроколи.....	92
3.1.1. Лінія захисту городища Грушвиця	93
3.1.2. Північно-східний відтинок оборонної лінії другого майданчика Жорнівського городища.....	95
3.1.3. Зовнішня лінія оборони Пліснеського городища.....	96
3.1.4. Оборонна лінія городища Грозинці	98
3.1.5. Південна оборонна лінія городища Карапчів	100
3.1.6. Зовнішня оборонна лінія городища Майдан Новий.....	101
3.1.7. Додаткові фортифікації з гостроколами.....	102
3.2. Стіни каркасно-стовпової конструкції.....	104
3.2.1. Оборонна лінія городища Ломачинці.....	105
3.2.2. Оборонна лінія городища Верхні Станівці	107
3.2.3. Оборонна лінія городища Горошівці	108
3.2.4. Оборонна лінія городища Магала	109
3.2.5. Оборонна лінія городища Коростувата в ур. Замчище.....	110
3.2.6. Оборонний вал городища Червона Діброва (ур. Городище).....	110
3.2.7. Оборонна лінія городища Добринівці	111
3.2.8. Оборонна лінія городища Широка Поляна.....	113
3.3. Зрубні конструкції	115
3.3.1. Оборонна лінія городища Мотич	116
3.3.2. Внутрішня оборонна лінія городища Майдан Новий	118
3.3.3. Головна лінія оборони городища Ревне ІБ (ур. Городище)	119
3.3.4. Оборонна лінія городища Коростень ІІІ.....	121
3.4. Нетипові оборонні споруди	123
3.4.1. Оборонний вал №5 городища Пліснеськ	124
РОЗДІЛ 4. ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ГОРОДИЩ.....	128
4.1. Городища-застави	129
4.1.1. Городища-застави у Прут-Дністерському межиріччі	130
4.1.2. Городища-застави у басейні Горині.....	133
4.1.3. Городища-застави у басейні Вісли.....	135

4.2. Святилища	136
4.2.1. Відкриті капища зі земляними валами	136
4.2.2. Храмові комплекси у системі городищ	140
4.3. Городи-адміністративні центри.....	147
4.3.1. Адміністративно-господарські центри	147
4.3.2. Племінні адміністративні центри.....	151
4.4. Просторово-територіальна мережа городищ між Карпатами та Прип'яттю у IX–X ст.	156
4.4.1. Городи між річками Случ та Тетерів	156
4.4.2. Городи у межиріччі Горині та Стиру.....	157
4.4.3. Городи між Західним Бугом і Вепшем (Вепром)	158
4.4.4. Городи межиріччя Вепшу (Вепру) та Вісли	160
4.4.5. Городи у басейні Дністра та верхньої течії Вісли	161
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	174
Джерела	174
Література	174
ДОДАТКИ.....	190
Додаток А. Каталог городищ IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю	190
Додаток Б. Діаграми	199
Додаток В. Плани городищ.....	203
Додаток Г. 3D-креслення	235
Додаток Д. Карти	247
Додаток Е. Схеми і таблиці.....	256
Додаток Є. Термінологічний словник.....	260
Додаток Ж. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	262
Додаток З. Відомості про апробацію результатів дисертації	265

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Городища¹ IX–X ст. між Карпатами та Прип'яттю відіграли важливу роль у державотворчих процесах на території України, оскільки в епоху раннього середньовіччя вони об'єднувались у мережу, що відображалась у слов'янських потестарних утвореннях. В українській історіографії, а перед тим і в радянській, дослідження середньовічних городищ вкладалось в одну схему розвитку слов'яно-руських фортець IX–XIII ст. на усіх теренах Київської держави. Лише із відновленням Української державності дослідники на регіональному рівні почали виділяти особливості городищ IX–X ст. із урахуванням того, що Русь почала свою експансію на захід лише із середини – другої половини X ст. У польській науковій думці проблематику ранньосередньовічних городищ розробляють інакше. Тут дослідники чітко виділяють додержавний (до кінця X ст.) і державний (від кінця X і до середини XIII ст.) періоди і переважно у такому порівняльному контексті намагаються вивчити історію становлення городищ у південно-східній частині басейну Вісли.

Комплексний підхід до дослідження городів кінця I тисячоліття н.е., визначення їхньої ролі в системі заселення та критичний аналіз наявних концепцій дадуть змогу цілісно розглянути фортеці та показати новий погляд у науковій дискусії про виникнення та розвиток городищ цього часу.

Ранньосередньовічні городи розкривають передумови урбанізаційних процесів на теренах Києво-Руської держави, а в окремих прикладах закладають основу для пізнання історії становлення сучасних українських міст. Зокрема, усі вони розташовуються в ареалі райковецької археологічної культури, значна частина якого із середини X і до початку XI ст. увійшла до складу Київської Русі. До цього часу вони виникають та розвиваються як самобутні утворення, що через торговельні зв'язки перебувають в європейському культурному просторі.

¹ Під терміном “городище” маємо на увазі давнє поселення, укріплене ровами та валами, що станом на сьогодні припинило існування.

У науковій думці існують дискусії стосовно різних соціальних, політичних та культурних особливостей спадщини городищ останньої чверті I тисячоліття н.е. Результати археологічних досліджень фортифікацій і забудови тогочасних поселень, розташованих на теренах Центрально-Східної та Північної Європи, дозволяють переглянути усталені концепції. Детальніше вивчення різних аспектів виникнення та розвитку ранньосередньовічних городищ розширить базу знань про ранньосередньовічний період історії України та репрезентує його в європейському культурному вимірі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертація є складовою наукових досліджень кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій (до 2023 р. — кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки) і пов'язана з її науковими темами у межах робочого часу викладачів: “Етнокультурна історія західноукраїнських земель: археологічний, етнологічний та історико-краєзнавчий аспекти” (2018–2020; номер держреєстрації: 0118U000602); “Етнокультурна історія Карпато-Волинського регіону: археологічний, етнологічний та історико-краєзнавчий аспекти” (2021–2023; номер держреєстрації: 0121U110187).

Мета дисертаційного дослідження — цілісно охарактеризувати систему городищ IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю, визначити їхні просторові особливості і функціональне призначення, виокремити конструктивні риси фортифікацій, окреслити порівняльне тло для ранньосередньовічних фортець досліджуваного регіону.

Поставленої мети можна досягти завдяки виконанню низки завдань:

- систематизувати результати археологічних досліджень городищ регіону від перших спроб до сьогодення та проаналізувати історіографію;
- висвітлити методи і методики археологічного, історичного та архітектурного аналізу городищ;
- проаналізувати датування городищ, визначити різновиди їхніх оборонних периметрів, особливості топографічного розташування, ранжувати площу і на основі цього простежити регіональні особливості;

- типологізувати городища за просторовими ознаками;
- проаналізувати й систематизувати конструктивні властивості фортифікацій;
- з'ясувати функціональне призначення городищ у системі заселення окремих регіонів між Карпатами та Прип'яттю.

Об'єктом дослідження стали городища IX–X ст. на території між Карпатами та Прип'яттю, їхні просторові характеристики, конструктивні особливості оборонних ліній і соціальні функції.

Предмет дослідження — процес формування системи укріплених поселень в окресленому регіоні, визначення особливостей як окремих городищ, так і їхньої мережі.

Хронологічні межі роботи — IX–X ст. Нижню хронологічну межу визначає зафіксований археологічно час появи укріплених поселень в окресленому регіоні. А верхню — кінець X ст.², коли внаслідок експансивних походів київського князя Володимира Святославовича (992–993 pp.), на думку більшості дослідників, цілковито змінився адміністративний устрій. Це, зокрема, проявилось у зменшенні кількості укріплених поселень, їхньої площі тощо й ознаменувало нову модель управління, яка базувалася на середньовічних містах Київської Русі, що виникли на місці племінних городищ.

Географічні межі роботи охоплюють територію, що з південного заходу обмежується Карпатськими горами, а з північного сходу — рікою Прип'ять. Вона включає в себе кілька басейнів великих рік, серед яких є Прут, Дністер, витoki Вісли, Вепш (Вепр), Західний Буг, Стир, Горинь, Случ і ліві притоки Тетерева. На цих територіях історики локалізують декілька племінних утворень (древлян, волинян, бужан, черв'ян та хорватів). Згодом у цьому просторово-культурному полі формуються Галицьке, Перемиське, Белзьке, Звенигородське, Тереховлянське, Холмське та Волинське князівства.

² У роботі часто зазначаємо кінець X – початок XI ст., оскільки керамічний матеріал, за яким датовано переважну більшість пам'яток складно обмежити вужчими хронологічними параметрами.

Методи дослідження. Під час написання дисертації використано загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, всебічності, комплексності джерел. Для виконання поставлених завдань залучено низку методів, серед яких були загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, картографування, 3D-моделювання), спеціально-історичні (типологічний, синхронний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-системний, ретроспективний, історичного моделювання), архітектурні (аналіз функціонального використання території) та суміжних наук (статистика та антропологія).

Наукова новизна. Дисертаційна робота — перше дослідження, присвячене винятково городищам IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю — теренах, на яких існувало декілька племінних і потестарних утворень перед приходом київської адміністрації.

Вперше:

- цілісно проаналізовано просторові (топографію, конфігурацію оборонних периметрів, площу) та функціональні (забудову, функціональне зонування, конструкції оборонних ліній) особливості городищ IX–X ст. не лише за територіальним, але й за хронологічним (з виділенням етапів) принципом;

- визначено, що городища різнились призначенням: були військовими осередками, центрами громад і племінних утворень, які від етапу виникнення й до занепаду мали самобутні оборонні, просторові та функціональні властивості, зумовлені еволюційним досвідом громади;

- виконано 3D-реконструкції фортифікацій городищ IX–X ст., які ґрунтуються на зразках оборонних ліній ранньосередньовічних фортець Центрально-Східної Європи.

Уточнено й переглянуто:

- уточнено особливості конструктивних вирішень оборонних ліній городищ IX–X ст.;

- доповнено просторову типологію та уточнено роль городищ кінця I тисячоліття н.е. в окресленому регіоні.

Отримали подальший розвиток твердження про те, що:

- на теренах між Карпатами та Прип'яттю у IX–X ст. виникали городища, які засвідчують зародження протодержавних племінних утворень, що відіграли важливу роль у формуванні українських етнографічних регіонів;
- городища кінця I тисячоліття стали просторовим підґрунтям для розбудови міст, князівських столиць, шляхетських і магнатських замків, на території України у високому та пізньому середньовіччі, а також у ранньомодерну добу.

Особистий внесок здобувача. До усіх викладених у дисертаційному дослідженні та у публікаціях за її темою думок та узагальнень здобувач дійшов самостійно; при викладенні матеріалів інших дослідників зроблено покликання на них. Теоретичні положення та наукові результати роботи викладено в опублікованих працях. Результати практичних досліджень оприлюднені у спільних публікаціях з керівниками археологічних досліджень, у яких здобувач особисто брав участь.

Практичне значення роботи. Отримані результати та використані у ній методики можна застосовувати для вивчення городищ на інших теренах України та Європи, а також щодо пізніших чи раніших історичних періодів. Окрім цього, вони можуть бути використані для розробки спеціальних курсів з середньовічної історії та військової справи, під час створення навчальних та методичних підручників для закладів середньої та вищої освіти. На основі результатів досліджень можлива розробка посібників про збереження та ревіталізацію археологічної спадщини, а також створення віртуальних музеїв та скансенів.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати проведеної дослідницької роботи були оприлюднені у виступах на таких наукових конференціях: 73-ій Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2020); IX Всеукраїнській археологічній студентській конференції “Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи” (Кам’янець-Подільський, 2020); XIX Міжнародній студентській науковій

археологічній конференції «Середньовічні та Ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи» (Чернігів, 2020); XVII-й Міжнародній науковій конференції «Археологія Заходу України» (Львів, 2020); Міжнародній онлайн-конференції «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021» (Київ, 2021); X Всеукраїнській археологічній конференції студентів та магістрантів «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2021); 74-й Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання (історичні науки)». (Харків, 2021); XIX-й Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Шевченківська весна – 2021». (Київ, 2021); V Міжнародній науково-практичній конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат» до 50-ліття експедиції в Тустані (Львів, 2021); Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки» (Львів, 2021). Звітній науковій конференції викладачів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2022); Міжнародній науково-практичній конференції «Управління археологічною спадщиною та музейні практики» (Залізці, 2023).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи висвітлено у 19-ти наукових публікаціях, з яких 6 статей вийшли друком у наукових виданнях України (в тому числі три у фахових наукових виданнях) і одна у закордонному виданні. Також опубліковано 13 тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації підпорядковані загальній меті та сформульованим завданням. В окремих підрозділах роботи, зокрема при дослідженні забудови городищ, використано метод функціонального використання території. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Загальний обсяг дисертації — 266 сторінок. Основна частина становить 157 сторінок. Список використаних джерел та літератури містить 195 позицій (16 сторінок).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історія досліджень та історіографія

1.1.1. Дослідження періоду першої половини ХІХ ст. — 1918 р.

Одним з перших дослідженням городищ займався В. Антонович³. На основі свого доробку він створив «Археологическую карту Волынской губернии», на якій позначив 348⁴ городищ⁵. При описі городів дослідник подає лише просторові характеристики: площу та конфігурацію оборонного периметру⁶. Також під час спроби групування городищ науковець виділив городища-майдани та циркулярні (за конфігурацією оборонного периметру) городища. Ці дві групи він зараховував до найдавніших⁷.

До вивчення городів долучився і С. Гамченко, який один із перших почав досліджувати фортеці Східної Волині. Ще у 1889 р. він вивчав пам'ятки біля с. Корчівка⁸. Дослідник вважав, що дані з усіх трьох пам'яток потрібно розглядати разом, тобто об'єднати в єдиний комплекс, що, на думку автора, функціонував у VII–IX ст.⁹

³ Антонович В. Городища до-княжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Книга 3. Киев: Тип. В. И. Завадского, 1889. С. 10–12.

⁴ С. Пічкур зазначає, що 348 городищ зазначені у письмовому додатку, однак, по факту йому вдалось нарахувати лише 341 фортецю. Див.: Пічкур С. Городища на «Археологічній карті Волинської губернії» В. Б. Антоновича. *Археологія і давня історія України*. Вип. 11. Київ, 2013. С. 226.

⁵ Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. Москва, 1900. С. 127.

⁶ В. Антонович виділяв таку конфігурацію оборонних периметрів: округла, овальна, трикутна, чотирикутна.

⁷ Антонович В. Б. Попытка группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра. *Труды X Археологического съезда в Риге. 1896*. Москва, 1900. Т. III. С. 104–105.

⁸ Включав у себе курганий могильник, городище та селище. Весь комплекс розташований на північний схід від Житомира в басейні р. Тетерів.

⁹ Гамченко С. С. Городище и могильники на р. Корчеватый. *Труды XI Археологического съезда в Вильне*. Москва, 1897. Т. II. С. 89–156.

Проблематикою класифікації городищ також займався І. Срезневський¹⁰. Він розподілив городища на одновалові (повні¹¹ та половинчасті¹²) та багатовалові. Багатовалові дослідник поділив на складні¹³ та обсіпані¹⁴.

Ще одну спробу класифікувати городища здійснив А. Андріяшев. В основу своєї класифікації він поклав форму¹⁵ городищ. Дослідник уважав, що саме за цією ознакою можливо датувати городища. Тож до «найдавніших» він зарахував фортеці з еліптичною (округлою) формою. Для них притаманні два в'їзди, що орієнтуються по осі північ-південь. На думку дослідника, до «княжого» періоду належать городи, що розташовуються на мисах річок, які оточували їх з трьох боків. Для таких фортець притаманна велика кількість оборонних ліній. Однак А. Андріяшев вважав, що їхні сліди майже не трапляються, оскільки вони повністю зникають з появою вогнепальної зброї¹⁶.

Аналізом городищ займався і Д. Самоквасов. Він, як і А. Андріяшев, вважав, що за формою можна визначити період функціонування давніх фортець. Тож до ранніх (до використання вогнепальної зброї) він зараховував округлі, а до пізніх (після появи вогнепальної зброї) — прямокутні. Також давні городи могли мати ряд вторинних ознак, серед яких були: розташування на мисах (щоб бути захищеними з двох-трьох боків) або на луках (оточені водою), розмір внутрішніх майданів — 300–450 кроків¹⁷.

Польовими студіями другої половини XIX ст. займався також Т. Земенцький. Він точково вивчав Пліснеське городище, здебільшого

¹⁰ Срезневский И. О. О городищах в землях славянских, преимущественно западных. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1850. Т. II. С. 532–549.

¹¹ Повністю обнесені земляним валом та мали округлу чи кутасто-заокруглену форму.

¹² Мають конфігурацію оборонного периметру у формі півкільця, або оточені лише з двох-трьох боків.

¹³ З кількома внутрішніми майданчиками.

¹⁴ Обнесені кількома валами, але без утворення внутрішніх майданчиків.

¹⁵ Збережено лексику автора.

¹⁶ Андріяшев А. Очерк истории Волынской земли конца XIV столетия: (с картой Волын. губернии). Киев, 1887. С. 51–52.

¹⁷ Самоквасов Д. Я. Древние города России. Историко-юридическое исследование. Санкт-Петербург: типография К. Замысловского, 1873. С. 113.

звертаючи увагу на підйомний матеріал, але не аналізуючи забудови чи фортифікацій¹⁸.

1.1.2. Дослідження міжвоєнного періоду (1918–1939)

Великий масив інформації про городища здобуто під час досліджень протягом міжвоєнного періоду у ХХ ст. Однак частина матеріалів втрачена через репресії радянської влади чи Другу світову війну (зокрема, основні напрацювання Ф. Козубовського¹⁹ та Т. Мовчанівського²⁰).

У цей самий час розвідковими дослідженнями на території Східної Галичини займався Богдан Януш²¹ (*Bohdan Janusz*). Він здійснив серію розвідок на теренах Східної Галичини та віднайшов велику кількість археологічних пам'яток, серед яких були і городища²², зокрема досліднику вдалось скласти план фортеці Рокитно біля Львова²³. Тоді він припустив, що період її функціонування припав на Х ст., що підтвердилось подальшими дослідженнями²⁴. Здебільшого науковець констатував наявність давніх фортець, проте не давав їм детальнішої характеристики.

Дослідженнями середньовічної Волині займався О. Цинкаловський²⁵. Серед усього, він досліджував Червенські городи, які зараховував до IX–X ст. Зокрема, дослідник здійснив обміри Червена²⁶, а також вивчав історію та археологію Володимира²⁷ (і навіть виготовив його план та детальний опис²⁸). На

¹⁸ Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej. *Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej*. Kraków, 1882. S. 58–61.

¹⁹ Козубовський Ф. Дослідження Коростеньського городища. *Наукові записки ІМК*, 1934. С. 103–104.

²⁰ Досліджував Райковецьке городище широкими площами, що дозволило виділити два періоди існування граду. Частково, матеріали опублікував його учень В. Гончаров у 1950-х рр.

²¹ Україномовні роботи видавав під псевдонімом Василь Карпович.

²² Janusz B. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów, 1918. 310 s.

²³ Булик Н. Життя і діяльність Богдана Януша в контексті інтелектуального середовища Галичини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Вип. 18. Львів, 2014. С. 348.

²⁴ Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище Х–ХІ ст. Рокитне ІІ на Розточчі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. Львів-Жешів. С. 327.

²⁵ Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961. 265 s.

²⁶ Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. Торонто, 1975. С. 73–74.

²⁷ Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Львів, 1935. С. 162–164.

²⁸ Там само. С. 204–206.

основі власних досліджень сформував каталог різночасових пам'яток без детальних описів та датування²⁹.

Одним з перших, хто проводив систематичні археологічні дослідження, був Я. Пастернак. Це дозволило йому здійснити спробу соціальної типології ранньосередньовічних городищ (опираючись на рухомі знахідки зброї та знарядь праці³⁰). Тож на Пліснеському городищі він виявив 28 півземлянок з кухонними печами, які були складені з вапнякового каміння³¹. Поруч з такими житлами знаходились і “надвірні печі”, верхня частина яких мала форму широкої глиняної миски для сушення зерна³². А на городищі-пристановищі³³, неподалік Струтина Нижнього, він віднайшов велике вогнище (2,5×3 м), вимощене великим річковим камінням³⁴.

1.1.3. Археологічні дослідження 1939–1991 рр.

У повоєнні роки систематичні розкопки середньовічних фортець продовжив археолог І. Старчук. Під час дослідження Пліснеського городища, (воно відбувались протягом кількох археологічних сезонів другої половини 1940-х рр.) він уклав план³⁵, а також вивчав окремі лінії оборони та забудову дитинця. Завдяки детальній фіксації об'єктів³⁶ йому вдалось виокремити різні періоди існування пам'ятки, а також відкрити 28 заглиблених жител, 20 глинобитних печей (що були рештками наземних будівель) та 96 інгумаційних поховань³⁷.

Великий внесок у дослідження середньовічних городищ зробив радянський археолог П. Раппопорт. Він вважав, що для городищ доруського

²⁹ Частина фортець датовано загально – “ранньосередньовічними”.

³⁰ Пастернак Я. Археологія України, Торонто, 1961. С. 524.

³¹ Там само.

³² Можливо, йому вдалось віднайти рештки горнів, які говорять про те, що поруч з житлами знаходили виробничі локації.

³³ У пізнішій літературі зустрічається назва “городища-сховища”.

³⁴ Пастернак Я. Археологія України, Торонто, 1961. С. 525–526.

³⁵ За допомогою інструментальної зйомки.

³⁶ Для цього він використовував стратиграфічний та планіграфічний методи.

³⁷ Гринюка Б. Іван Старчук – дослідник Пліснеського городища. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції*. Чернівці, 2013. С. 49–51.

періоду (VIII–IX ст.) були притаманні лише прості фортифікації у вигляді острококів та стін стовпової³⁸ конструкції. Він обґрунтовував своє припущення тим, що основну небезпеку становили племена кочівників, які не могли вести тривалу облогу, а тому і городи не потребували складних систем захисту³⁹. Дослідник також вважав, що при плануванні оборони давні слов'яни враховували ключову роль рельєфу. Так, на його думку, основним місцем розташування городищ були миси на береги рік, оскільки, у такому випадку, з трьох боків вони були оточені водою та стрімкими схилами (в окремих випадках їх штучно ескарпували), що суттєво спрощувало оборону у випадку небезпеки⁴⁰.

Спробу визначити роль ранньосередньовічних городищ у системі заселення Верхньої Вісли здійснила Е. Домбровська (E. Dąbrowska). Вона виокремлювала городи слов'янської доби та вважала, що у період IX–X ст. вони виконували роль племінних центрів, де концентрувалась влада, військо та служителі культу⁴¹. Наприкінці X ст. ці території завойовує держава П'ястів, що спричинило занепад великих городищ та появу нових⁴²: це було пов'язано з іншою адміністративною моделлю⁴³.

Великий внесок у вивчення середньовічних городів на території України зробив М. Кучера. Він розглядав фортеці слов'яно-руської доби комплексно, не розділяючи їх на окремі групи. Він, як і П. Раппопорт, дотримувався думки, що рельєф відігравав ключову роль в обороні. Тож фортеці розташовувались на останцеподібних мисах, на останцях, на гряді, на підвищеннях, городища на краю природної перешкоди, городища на рівній місцевості⁴⁴. Окрім цього, дослідник звертав увагу і на конфігурацію оборонних периметрів (прості та

³⁸ Збережено лексику автора. Під терміном “стовпова конструкція стін” мається на увазі каркасно-стовпова стіна з горизонтально встановлених паль, у яких фіксувались горизонтально покладені колоди.

³⁹ Раппопорт П. Древние русские крепости. Москва, 1965. С. 9.

⁴⁰ Там же. С. 10–11.

⁴¹ Dąbrowska E. Wielkie grody dorzecza Górnej Wisły. Wrocław, 1973. S. 113–134.

⁴² Е. Дабровська називала їх “Каштелянськими осадами”.

⁴³ Dąbrowska E. Wielkie grody dorzecza Górnej Wisły. Wrocław, 1973. S. 134–145.

⁴⁴ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 19–24.

складні, що так само поділяються на фортеці з суміжним розташуванням укріплених частин, а також на фортеці з суміщеним розташуванням укріплених частин)⁴⁵.

М. Кучера звертався і до вивчення конструкцій фортифікацій, адже вони дозволяють уточнити роль городу в системі заселення. Він вважав, що в середні віки на території України були поширені два типи фортифікацій: стовпова та зрубна конструкція стін. Зрубні стіни він розділяв на городні (зруби забутовані землею та камінням) та кліті (порожні всередині), що могли використовуватись для житлових, господарських чи оборонних потреб. М. Кучера також твердив, що невід'ємною частиною оборонних стін були рови, вони створювали додатковий захист на найбільш вразливих ділянках, а вежі були конструктивно пов'язані з лінією захисту, саме тому їхню наявність простежити важко. Тому дослідник припускав, що рештки зрубів, які виступають за стіну, можуть бути слідами веж⁴⁶.

До вивчення забудови середньовічних городищ звертався і радянський дослідник А. Куза. Свої напрацювання він присвятив городищам X–XIII ст. А. Куза звертав свою увагу на показники площі, виділивши 11 категорій: від найменшої (0,2 га) до найбільшої (понад 40 га). Це дозволило йому зробити градацію городів за площею та визначити, які з них могли бути середньовічними містами⁴⁷. До ознак міст він зараховував: наявність розвинутих ремесел та сільського господарства, адміністративне управління, військова справа, монументальне будівництво, сліди писемності, побут феодалів⁴⁸. Однак, на думку дослідника, такий підхід не може застосовуватись до фортець IX–XI ст, оскільки тоді ще не були сформовані феодалні стосунки, тому важко простежити зразки писемності на наявність споруд адміністративного призначення⁴⁹.

⁴⁵ Кучера М. Слов'яно-Руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 19.

⁴⁶ Там само. С. 61–88.

⁴⁷ Куза А. Малые города Древней Руси. Москва, 1989. С. 41.

⁴⁸ Там же. С. 51.

⁴⁹ Там же. С. 65–66.

Городища Буковини вивчав Б. Тимощук. Він присвятив свою увагу дослідженню забудови (Добринівці⁵⁰ та ін.) та оборонних фортифікацій (Ломачинці⁵¹ та ін.). Дослідник також вивчав і великі городища на зразок Рєвного I⁵², де йому вдалось виділити два етапи його спорудження. Окрім цього, дослідник займався розробкою планів, обмірами та розвідками відкритих і закритих поселень цього регіону⁵³. На основі власних напрацювань досліднику вдалось виділити чотири типи фортець, які включають як слов'янську добу, так і ранньофеодальний період. До першого типу він зарахував городища-сховища. На таку роль вказувала відсутність забудови в межах укріплених майданів. Єдиним елементом забудови таких городів, на думку дослідника, були “довгі будинки”, конструктивно пов'язані з оборонною стіною⁵⁴. До другого типу дослідник зараховував городища-адміністративно-господарські центри. Для таких фортець притаманна щільна внутрішня забудова, де житла розташовуються разом з ремісничими майстернями⁵⁵. Наступну групу становили городища-святилища. У межах таких городів також розташовувались довгі будинки, які були призначені для громадських потреб⁵⁶. До останньої групи Б. Тимощук зараховував городища-князівські фортеці, які, на його думку, з'явилися у X ст. на місцях племінних центрів⁵⁷. Для них притаманні потужні фортифікації, а забудова таких укріплених поселень потребує уточнення.

В основі більшості напрацювань археологів лежить просторова характеристика городів, та серед усього масиву варто виділити напрацювання польського дослідника Є. Ольчака⁵⁸ (J. Olczak), що займався ранньосередньовічними городами Помор'я. Свою увагу дослідник звертав на просторові ознаки городищ, на основі чого і вибудував власну типологію. Він

⁵⁰ Тимощук Б. А. Восточные славяне. От общины к городам. Москва, 1995. С. 33–37.

⁵¹ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 63–65.

⁵² Там само. С. 65–70.

⁵³ Там само. Рис. 27.

⁵⁴ Тимощук Б. А. Восточнославянская община. Москва, 1990. С. 32–39.

⁵⁵ Там же. С. 40–44.

⁵⁶ Там же. С. 45–55.

⁵⁷ Там же. С. 55–62.

⁵⁸ Свої дослідження науковець проводив наприкінці XX ст.

поділяв городища на два типи: з одним укріпленим майданом і з багатьма укріпленими майданами, що були розділені фортифікаціями⁵⁹. Перший варіант поділявся (за конфігурацією оборонних периметрів) на кільцеві (округлі, овальні та чотирикутні), підковоподібні та з поперечними валами⁶⁰. Багаточленні городища дослідник розділяв на підковоподібні та з двома поперечними валами⁶¹.

1.1.4. Археологічні дослідження від 1991 р. і до сьогодення

На сучасному етапі української археології городищ IX–X ст., за окремими винятками, також спеціально не вивчають. Пов'язану із ними ними проблематику включають у дослідження ширшого хронологічного, але вужчого територіального діапазону. Зокрема, О. Овчінніков визначив три етапи розвитку поселень: городище-сховище (оппідум), античне місто (поліс), княжа фортеця та феодальне місто (бург)⁶². Дослідник припускав, що на основі оппідумів виникають поліси, коли навколо них збільшується кількість ремісників та, відповідно, пригороддя, які оформлюються лінією фортифікацій. Вони стають центрами племінної влади, створюючи простір для діяльності владних еліт. Дослідник вважав, що поліси на теренах Прикарпаття споруджували на мисах, захищали складною системою оборони. Вони складались з кількох внутрішніх майданів, забудованих житлами та майстернями⁶³. Поява ж князівських фортець була спричинена зміною суспільного устрою та переходом до феодальної системи⁶⁴.

На Буковині на просторовий аналіз середньовічних городищ звернув свою увагу Л. Михайлина⁶⁵. На основі розташування фортець у рельєфі він виділив два типи городищ. До першого зарахував мисові фортеці. Майдани таких

⁵⁹ Olczak J. Formy osadnictwa na pojezierzu Zachodniopomorskim we Wczesnym Sredniowieczu (Na podstawie źródeł archeologicznych). Toruń, 1991. S. 129–133.

⁶⁰ Ibid. Ryc. 12.

⁶¹ Ibid. Ryc. 19.

⁶² Овчінніков О. Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття. *Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Тамр*. Львів, 1994. С. 25.

⁶³ там само.

⁶⁴ Там само. С. 26.

⁶⁵ Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. С. 57–68.

городищ повторюють форму мисів, що мають стрімкі схили. Цей природний захист доповнений дерев'яно-земляними конструкціями з напільного боку. До другого типу зараховано городища, що споруджені без взаємозв'язку з рельєфом. Вони мають овальну форму або близьку до круга та оточені кільцевим ровом і валом⁶⁶.

Дослідженням міст Волинської землі X–XIV ст. займається М. Кучинко. Він вважає, що певна частина міст у цьому регіоні виросла з племінних центрів. Як приклад дослідник наводить міста Волинь, рештками якого, на його думку, є городище в с. Грудек Надбужний (Республіка Польща), Луцьк (Луцьк) і Буськ (Бужеськ)⁶⁷. На основі просторових критеріїв дослідник виділив три типи городів. До першого він зарахував укріплення, підпорядковані особливостям рельєфу, до другого — городища, розташовані на рівнині та позбавлені природного захисту; до третього типу належать городища, що частково підпорядковані особливостям рельєфу та мають спільні риси кола та квадрата⁶⁸.

Польський дослідник Я. Полєскі (J. Poleski) займається дослідженням городищ VIII–XIII ст. (він поділив цей період на дві фази: додержавну і державну⁶⁹) у басейні р. Дунаєць (одна з правих приток Вісли, розташовується в Малопольському воєводстві). Він звертав свою увагу на просторові показники городищ та розклав площу на шість категорій: від найменшої (до 0,5 га) до найбільшої — понад 10 га⁷⁰. За конфігурацією оборонних периметрів Я. Полєскі виділив три категорії городів: одночленні, двочленні та багаточленні, кожному з яких були притаманні кілька десятків локальних варіацій⁷¹. Звертався науковець і до вивчення забудови, яку він розділив на наземні і заглиблені житла та інші об'єкти забудови⁷².

⁶⁶ Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. Чернівці, 1997. С. 23.

⁶⁷ Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. Луцьк, 2002. С. 24–26.

⁶⁸ Там само. С. 36–37.

⁶⁹ Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w Dorzeczu Dunajca. Kraków, 2004. S. 9.

⁷⁰ Ibid. S. 94.

⁷¹ Ibid. S. 97–99.

⁷² Ibid. Tab. 12.

Також дослідник запропонував типологію фортифікацій ранньосередньовічних городів у басейні Дунайцю⁷³. До першого типу належать острокопи, що не мали земляних відкосів спереду та є з бойовою галереєю з внутрішньої сторони. Трапляється варіація, коли з внутрішнього боку споруджували дві плетені стіни, які забутовували землею⁷⁴. Це створювало додаткову міцність для фортифікації. До другого типу дослідник зараховував стовпову конструкцію, яка з обох сторін була укріплена земляним насипом⁷⁵. До третього типу належать оборонні стіни з гаковою конструкцією валу та різними типами заборол, з городнями, що розташовувались як на рівній землі, так і на валі-платформі; а також комбіновані конструкції стін з використанням дерева та каменю⁷⁶. Дослідник звертає свою увагу і на конструкцію брам: усі вони мали коридорну конструкцію, основою якої були стовпи, на які опиралась галерея, що розташовувалась зверху і на які кріпились ворота. Під час аналізу городищ Я. Полєські звертав увагу на статистичний аналіз конструкцій жител (зрубні та плетені; заглиблені та наземні; нежитлові об'єкти)⁷⁷.

Просторовим аналізом городищ займається й археолог М. Воєнка (M. Wojenka), який виділяє існуючі категорії городищ згідно з їхніми розмірами (від меншого до більшого). Щодо розпланування ліній оборони — він виділяв одночленні городища (ті, що обмежувались однією лінією оборони та утворювали один внутрішній майдан) та багаточленні (з кількома лініями оборони та внутрішніми майданами)⁷⁸.

Варто згадати і про монографію Б. Звіздецького, у якій він репрезентував городища IX–XIII ст. на території літописних древлян⁷⁹, тобто у межах річки Горині, Случі, Тетерева і Дніпра. Дослідник звернув увагу на топографію

⁷³ Poleski J. *Wczesnośredniowieczne grody w Dorzeczu Dunajca*. Kraków, 2004. S. 120–141.

⁷⁴ Ibid. Tab. 31.

⁷⁵ Ibid. Tab. 32, 33.

⁷⁶ Ibid. Tab. 34–47.

⁷⁷ Ibid. S. 140–143.

⁷⁸ Wojenka M. *Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich. Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno, 2006. S. 271–299.

⁷⁹ Звіздецький Б. *Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян*. Київ, 2008.

(виділив розташування на мисових підвищеннях, останцях, на підвищеннях і плоскій місцевості)⁸⁰. У межах періоду IX–XIII ст. Б. Звіздецький окремо виділяє фортеці IX–X ст. та пов'язує їх з племенем древлян⁸¹. Археолог уклав таблиці з просторовими даними, що стосуються усіх городів IX–XIII ст. між Случем і Тетеревом⁸².

Варті уваги напрацювання російського дослідника Ю. Моргунова, що належать до конструктивних особливостей оборонних ліній. Він також розробив свою типологію оборонних споруд. По-перше, лінійні фортифікації, що слугували для захисту великих теренів і не становили замкнутої системи оборони⁸³, на зразок відомих Змієвих валів, поширених на Середній Наддніпрянщині. По-друге, фортечні елементи оборони, які вирізняються замкнутою структурою, що формує майдан городища⁸⁴. До складових ліній оборони він зарахував: ескарпи⁸⁵; рови (сухі та мокрі), додатково укріплені загостреними палями чи облицьовані камінням; дерев'яно-земляні вали (зі стовповими, гаковими та зрубними конструкціями стін)⁸⁶.

Типологію забудови городищ X–XIV ст. запропонував й І. Возний. Попри те, що його напрацювання стосуються княжої та пізньосередньовічної доби, методику аналізу внутрішньої забудови можна застосувати і щодо ранньосередньовічних фортець. Він виділив чотири види забудови внутрішніх майданів: з периметральною забудовою, вільні від забудови (під житла та господарські споруди слугували кліті); щільнозбудовані та городища-культові центри, вільні від забудови⁸⁷. І. Возний також визначає й соціальну типологію городищ: городища-князівські фортеці, городища-сторожові фортеці, феодальні

⁸⁰ Звіздецький Б. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 53–57.

⁸¹ Там само. С. 76–87.

⁸² Там само. С. 132–133.

⁸³ Моргунов Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. Москва, 2009. С. 17.

⁸⁴ Там же. С. 17–20.

⁸⁵ Штучне утворення крутих схилів, що не дозволяє ворогу дістатись до стін (грунт міг додатково укріплюватись дерев'яними конструкціями).

⁸⁶ Моргунов Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X – XIII веков. Москва, 2009. С. 25–51.

⁸⁷ Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1. Поселення. Чернівці, 2009. С. 118–125.

садиби та городища-святилища⁸⁸. Також дослідник аналізує середньовічні фортифікації. Він виділив складові лінії оборони: вал⁸⁹ та дерев'яну конструкцію, до якої він прилягав; рів, що розташовувався перед стіною; вежі та в'їзди на територію городів. Серед дерев'яних конструкцій він розглядає гостроколи, стіни стовпкової конструкції та кліті, що разом могли поєднуватись в єдину систему захисту. На основі цих даних дослідник виділяє 6 типів фортифікацій⁹⁰. І. Возний здійснив спробу порівняння фортець на території Волині та Буковини. Він зазначає, що статистика вибудована на основі просторових даних майже повністю збігається з картиною топографічних умов на всій території Русі. Здебільшого укріплення повторює рельєф і лише зрідка мали правильно геометричну форму. На його думку, найбільш поширеними були округлі фортеці, адже вони мали економічну перевагу — найменшу протяжність оборонних стін, а відтак найменшу затрату ресурсів⁹¹.

Варто загадати і про напрацювання М. Филипчака, який вивчав поселенські структури VIII–X ст. на території Українського Прикарпаття. У контексті вивчення городищ особливу увагу він звертав на забудову. На основі аналізу інформації з багатьох городищ він виділив чотири типи. До I типу він зарахував ті фортеці, які не мали забудованих внутрішніх майданів і культурного шару до них⁹². Для II типу належать городища, фортифікації яких обмежують невелику площу — до 0,5 га, по периметру яких розташовувались довгі наземні будинки 4–6 м у ширину та кілька десятків метрів у довжину. Дослідник зазначав, що такий тип побутує в городах, споруджених слов'янами і на

⁸⁸ Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1. Поселення. Чернівці, 2009. С. 125–141.

⁸⁹ Возний І. Вали – важлива складова частина дерев'яно-земляних споруд укріплених поселень X–XIV ст. Північної Буковини. *Археологія і давня історія України. Вип. 3*. Київ, 2022. С. 164.

⁹⁰ Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1. Поселення. Чернівці, 2009. С. 87–118.

⁹¹ Возний І. Порівняльна характеристика топографічного розміщення городищ Північної Буковини та Волині в X – першій половині XIII ст. *Дубенський науковий вісник*. Дубно, 2017. С. 13–14.

⁹² Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 196.

повторно використаних фортецях ранньозалізного віку⁹³. Для III типу притаманна щільна забудова, що складалась зі житлових і господарських споруд⁹⁴. Останній IV тип репрезентований найбільшими за площею городищами, що могли мати змішану систему забудови, кілька внутрішніх майданів і складну систему оборони, яка складалась з великої кількості оборонних ліній⁹⁵. М. Филипчук припускав, що для городищ у IX–X ст. була притаманна полісна структура. Однак поліси він трактував як соціальний організм, що становить цілісну єдність укріплених та відкритих поселень⁹⁶. Такий підхід дозволив йому вибудувати гіпотетичну адміністративну модель для городищ українського Прикарпаття, що складалась із трьох рівнів. На найнижчому знаходились малі городища, що тяжіли до середніх адміністративних центрів, а основна влада і військова сила розташовувалась у великих містах⁹⁷.

Окреме місце в історіографії слов'янських городищ займають пам'ятки VI–VII ст. До них належать Шеліги, Лежниця, Хотомель і Зимно. А. Филипчук уважав, що поява цих городищ (середина–кінець VII ст.) засвідчує про початки осілого життя в Прикарпатті та в суміжних теренах. Саме тому поява городищ свідчить про початок державотворчих процесів навіть тоді, коли вона передуює кристалізації адміністративної сітки певного регіону⁹⁸.

До досліджень забудови городищ звертається і польський археолог А. Буко (А. Буко). Він зазначає, що перші фортеці на території Польщі починають виникати ще в середині I тис. н.е. Однією з найдавніших була фортеця Шеліги

⁹³ Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 196.

⁹⁴ Там само. С. 197–198.

⁹⁵ Там само. С. 198.

⁹⁶ Филипчук М. Генезис Прикарпатських городищ VII–X ст. з позицій полісної структури суспільства (постановка проблеми). Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття. *Еволюція розвитку словянських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Тамр*. Львів, 1994. С. 9.

⁹⁷ Филипчук М. Слов'янські поселення VIII – X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 212.

⁹⁸ Филипчук А. М. До питання про городища пражської культури. *Карпатика*. Ужгород, 2012. Вип. 41. С. 64.

неподалік міста Плоцьк, яке автор датував VI–VII ст.⁹⁹, з племінним періодом він пов’язує городи, що були споруджені у IX–X ст.

Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. вивчає Віталій Ляска. Він звертає свою увагу на топографічне розташування городищ і селищ. Взявши за основу типологію А. Томашевського, він виділив три типи поселень: терасові, мисові та розташовані на дюнах і підвищеннях¹⁰⁰. Звертає свою увагу дослідник і на топографію літописних міст та городищ (дитинець, посад, окольне місто)¹⁰¹, однак для ранньосередньовічних городів цей підхід застосувати неможливо. В окрему групу дослідник виділяв городища-сторожові пункти. Їхніми ознаками він вважає: локалізація на високих пагорбах з крутими схилами в стратегічно важливих, переважно прикордонних місцях; внутрішнє подвір’я таких городищ не забудовувалось; сторожові пункти не супроводжувались селищами супутниками¹⁰².

Для того щоб краще зрозуміти особливості забудови, конструкції фортифікацій та роль городищ у системі заселення необхідно використати матеріали з одночасових пам’яток, що розташовуються в Центральній Європі.

Фортецями західних слов’ян, розташованими на території Польщі, Німеччини, Словаччини та Чехії займається словацький археолог П. Шалковський (Peter Šalkovský). Насамперед він звертає увагу на конструкції фортифікацій і виділяє кілька типів гостроколів: палі, розташовані в один ряд; палі, розташовані в кілька рядів; та палі, укріплені з внутрішнього боку стіною з забутової землі¹⁰³. Дослідник констатує наявність стін стовпової конструкції¹⁰⁴, а до складних фортифікацій зараховує вали, що складались з гакової основи, та з надбудовами у вигляді городень, гостроколів чи каркасно-

⁹⁹ Buko A. Fortified medieval Cities in central Europe: construction, techniques, functions regional differentiations. *Scienze dell'Antichita*. 2013. P. 653.

¹⁰⁰ Ляска В. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Львів, 2014. С. 153–154.

¹⁰¹ Там само. С. 160–170.

¹⁰² Там само. С. 170.

¹⁰³ Šalkovský P. *Hrady Západných Slovanov*. Nitra, 2015. S. 34.

¹⁰⁴ Ibid. S. 34.

стовпових стін¹⁰⁵, зруби (городні з прибудовами-сторожками)¹⁰⁶ та комбінації різних типів дерев'яних споруд з кам'яними стінами¹⁰⁷. П. Салковський звертає увагу на в'їзди та вежі, що мали коридорну конструкцію, складалась зі стовпів, підтримували надбрамну вежу¹⁰⁸.

Городища Погориння багато років досліджує Б. Прищепа¹⁰⁹. На теренах Погориння він виділив 34 фортеці з культурними нашаруваннями кінця I тисячоліття н.е., ще на 24-х вони відсутні, тому дослідник датував їх на основі матеріалів зі селищ-супутників. Під час аналізу просторових показників йому вдалось з'ясувати, що переважна більшість фортець (окрім двох) розташовувалась на мисах, більшість із них мала невелику площу (до 0,5 га), але трапляються й великі фортеці — 7–10 га¹¹⁰.

Працюючи над проблемами ранньосередньовічного заселення Холмської землі, люблінський дослідник Т. Дзеньковський (T. Dzieńkowski) до так званого “додержавного періоду” зарахував 11 фортець¹¹¹. Серед складових фортифікацій він виділяє параметри земляних насипів і матеріали, з яких вони були споруджені (дерево, камінь та земля). Окрім цього, він спробував виділити основні конструкції, які були простежені на цих теренах — стіни зрубної конструкції та гостроколи¹¹². Дослідник звертає увагу на систему в'їздів, хоч простежена вона лише у фортеці Майдан Новий¹¹³. Т. Дзеньковський виділяє дві фази розвитку цих городів: VIII–IX ст. та X ст. Наприкінці другої фази більшість городищ знищили пожежі¹¹⁴.

¹⁰⁵ Šalkovský P. Hrady Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 35–36.

¹⁰⁶ Ibid. S. 38–39.

¹⁰⁷ Ibid. S. 42–50.

¹⁰⁸ Ibid. S. 53–55.

¹⁰⁹ Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 45–54.

¹¹⁰ Прищепа Б. Погориння у Середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ, 2019. С. 31–133.

¹¹¹ Dzieńkowski T. Wczesnośredniowieczne osadnictwo Ziemi Chełmskiej. Kraków, 2021. S. 65.

¹¹² Ibid. S. 67–71.

¹¹³ Ibid. S. 71.

¹¹⁴ Ibid. S. 73.

Нещодавно сучасний стан вивчення городищ Північно-Східного Прикарпаття окреслив С. Терський. На основі картографування відомих городищ він констатує, що напередодні включення цієї території до складу Київської держави тут існувала потужна та структурована організація місцевих мешканців. С. Терський припускає, що фортеці зі складною організацією оборони могли бути резиденціями місцевих вождів та їхнього війська, центрами, де збиралась данина та концентрувались ремісники, і розташовувались культові осередки¹¹⁵.

Отже, дослідження середньовічних городищ розпочались ще в середині XIX ст.: спершу дослідники займались картографуванням, та не виділяли окремо слов'янських городищ. Зазвичай їх групували на основі просторових показників (рельєфу, площі, конфігурації оборонних периметрів), лише зрідка звертаючи увагу на характер забудови, конструкцію оборонних ліній та системи оборони на загал. У кінці XX — початку XXI ст. археологи почали виокремлювати городища, розділяючи окремо слов'янські (IX–X ст.) та давньоруські (XI–XIII ст.).

1.2. Племінна локалізація населення між Карпатами і Прип'яттю останньої чверті I тисячоліття: стан розробки проблеми

Одним з перших, хто спробував локалізувати слов'янські племена, був В. Антонович. Він використовував насамперед археологічний матеріал досліджень могильників. На основі його аналізу він виокремлює древлян за особливостями поховального обряду і визначає межі територій, які вони заселяли. На заході вони оточені рікою Случ, на півдні — Тетеревом, на півночі — прип'ятськими болотами, а на сході — річками Дніпро та Ірпін'ю¹¹⁶.

Займався питанням розселення племен і М. Грушевський. Він вважав, що розташування Великої Хорватії на Галичині неправильне і пов'язував це державне утворення з територією Верхньої Одри¹¹⁷. При цьому він відкидав дані

¹¹⁵ Терський С. Ранньосередньовічні східнослов'янські городища північно-східного Прикарпаття: сучасний стан вивчення. *Актуальні питання у сучасній науці. №1*. 2024. С. 879.

¹¹⁶ Антонович В. Б. О типах погребений в курганах Киевской губернии. *Труды VIII Археологического съезда в Москве. 1890*. Москва, 1897. Т. IV. С. 68–69.

¹¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Том. 1. До початку XI віка. Київ, 1991. С.213.

“Повісті минулих літ”, а також припускав, що племена печенігів нападали на хорватські землі, минаючи Карпати та території, заселені уграми.

Звертався до проблематики етнолокалізації і Б. Тимощук. Він вважав, що існування племінних князівств припадає не пізніше ніж на VII ст., що підтверджується тим, що в цей час почали формуватись міжнародні торговельні шляхи, на яких і виникають “надобщинні”¹¹⁸ племінні центри, осердя племінних князівств¹¹⁹. На його думку, назви “племінних” княжінь зберігаються в літописі доти, доки вони зберігають власну політичну самостійність¹²⁰. На основі літописних даних він розташовує племена древлян на захід від полян між ріками Тетерів, Уж, Убороть, Горинь, Случ. Ще одне літописне плем’я — волинян, дослідник розташовує у басейні р. Західний Буг. Він вважає, що центром цього протодежавного утворення була Волинь. З ним він асоціює фортецю, що розташовується за 20 км від Володимира на березі р. Гучва. Південніше від волинян Б. Тимощук розташовує хорватів, які, як окрема протодержавна формація, були ліквідовані 992 р.¹²¹

Спробу локалізації окремих літописних племен здійснив і Л. Михайлина. Племена древлян він розташовував там само, де й Б. Тимощук. За центральний город він вважав Іскоростень¹²². Племена волинян він розташовує у басейні Західного Бугу, припускаючи, що дуліби, бужани та волиняни — це назва одного об’єднання¹²³. Хорватські племена розташовує між волинянами (на півночі) та уличами і тиверцями (на півдні) на теренах українського Прикарпаття¹²⁴, яке занепадає через похід Володимира Святославовича на хорватів у кінці X ст. Всі описані терени дослідник пов’язує з існуванням єдиної райковецької культури VIII–X ст.¹²⁵

¹¹⁸ Збережено лексику автора.

¹¹⁹ Тимощук Б. О. Східні слов’яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці, 1999. С. 14.

¹²⁰ Там само. С. 15.

¹²¹ Там само. С. 18–22.

¹²² Михайлина Л. Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. С. 173.

¹²³ Там само. С. 180–181.

¹²⁴ Збережено лексику автора.

¹²⁵ Михайлина Л. Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. С. 181–183.

Варто згадати і про дослідження Б. Томенчука, який на основі даних з “Баварського географа” виділяє торговий шлях, що проходив через терени між Карпатами та Прип’яттю у Х ст. На думку науковця, це був східноєвропейський “янтарний шлях”, який пролягав з Балтійського моря через річки Вісла, Західний Буг, Серет, Дністер у Чорне море. Він припускав, що цей торговий шлях існував ще з епохи міді та бронзи, але особливого розвитку набув під час Великого переселення народів, коли став шляхом міграцій спершу для готів, а згодом і для слов’ян. Протягом Х ст. він поступається своєю роллю торговому шляху через Дніпро, що сприяє розвитку Русі та поширенню влади київського князя¹²⁶.

Великий вклад у вивчення ранньосередньовічного періоду історії України зробив український медієвіст Л. Войтович. У своїх працях він переважно опирався на трактат “Про управління Імперією” Костянтина VII Багрянородного¹²⁷, а також на “Повість минулих літ”¹²⁸, “Орозію”¹²⁹ англосаксонського короля Альфреда Великого, легенди про чеського князя святого Вацлава¹³⁰, що дозволило йому локалізувати державу Велика (Біла) Хорватія у верхів’ях Вісли та Одри і басейні Білої Ельстер. У Х ст. вона стає залежною від німецького імператора Оттона I. Саме тому дослідник припустив, що населення, яке проживало на території Прикарпаття, варто назвати карпатськими хорватами¹³¹. Окрім писемних джерел, для локалізації цих племен історик використовує й археологічні джерела, завдяки яким (зокрема даним про особливості поховального обряду) він визначає спільну культурну

¹²⁶ Томенчук Б. П. Річкові шляхи в геополітичних зв’язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за “Баварським географом”). *Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 211–218.

¹²⁷ Войтович Л. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Наптекс. Byzantina Ucrainensis*. Том 2. Харків, 2013. С. 71.

¹²⁸ Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. 2010. Вип. 45. С. 14.

¹²⁹ Войтович Л. Карпатські Хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ, 2004. Вип. 4. С. 109.

¹³⁰ Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. 2010. Вип. 45. С. 31.

¹³¹ Войтович Л. «Білі» хорвати чи «Карпатські» хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 38–45.

приналежність згаданого ареалу. Тож він зазначає, що в межах Прикарпаття у кінці I тисячоліття існували великі городища — племінні центри на зразок Пліснеська, Стільська, Солонська та ін¹³². Ґрунтуючись на даних з анонімного джерела “Баварський Географ”¹³³, а також на інформації, що збереглась у т.зв. “Празькому привілеї”¹³⁴ 1086 р., низка дослідників, серед яких і визначний славіст Любор Нідерле, вважали, що в середині I тисячоліття авари знищують Велику Хорватію, відтак частина мешканців переселяється в Паннонію і Далмацію, а решта залишається в різних частинах Східної Європи¹³⁵. Л. Войтович, опираючись на напрацювання Я. Ісаєвича, припускає, що згадані у “Празькому привілеї” 1086 р. племена¹³⁶, варто розташовувати якраз на Прикарпатті і пов’язувати з карпатськими хорватами¹³⁷. На основі інтерпретації арабських джерел¹³⁸ він стверджує, що ці землі входили до сфери впливу Великої Моравії¹³⁹, а згодом, після її розпаду, відійшли під владу київських князів (це підтверджують згадки про походи на Захід від Києва Володимира Святославовича у “Повісті минулих літ”)¹⁴⁰.

Проблемою етнолокалізації племені древлян займався Б. Звіздецький. Він вважав, що назва “древляни” походить від великих лісових масивів, які розташовуються за р. Тетерів та відокремлюють це плем’я від сусідніх полян, займаючи території Східної Волині. На основі власних розвідок та даних з

¹³² Войтович Л. «Білі» хорвати чи «Карпатські» хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 40.

¹³³ Войтович Л. «Баварський географ»: Спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 12–34.

¹³⁴ Він наданий Генріхом IV празькому єпископу, який добився виходу з-під влади чеських королів та створення світського лену Священної Римської імперії. В його основі лежав більш ранній документ 973 р., в якому йшлося про межі Празької єпископії.

¹³⁵ Niderle L. *Slovanske starohitnosti*. Praha, 1906. Sv.1. S. 250–261.

¹³⁶ “...Chrouati et altera Chrowati: Zlasane, Trebouane, Poborane; Dedolize...”

¹³⁷ Войтович Л. «Білі» хорвати чи «Карпатські» хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 40.

¹³⁸ «Арабський анонім» початку X ст. та «Перський анонім», що датується 982 р.

¹³⁹ Л. Войтович припускав, що під впливом Великої Моравії серед племен Карпатських Хорватів почалась християнізація, однак це зовсім не відповідає археологічним знахідкам, так як найраніші християнські храми, за археологічними даними, на Прикарпатті з’являються на межі XII–XIII ст.

¹⁴⁰ Войтович Л. «Білі» хорвати чи «Карпатські» хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 40.

писемних джерел йому вдалось виділити межі цього племені. На сході її обмежувала р. Тетерів як природний захисний рубіж, а на північному-сході ці терени оточував Дніпро, на півночі — ліси та болота, утворені басейном Прип'яті, на заході — р. Случ, а південь залишався відкритим і незахищеним від набігів кочівників¹⁴¹.

Найбільш ґрунтовно питаннями етнолокалізації Верхнього Побужжя займається В. Ляска. Він вважає, що у другій половині VII ст. волинська група племен відновлюється під лідерством волинян. На це вказують арабські джерела (Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді «Золоті копальні та розсипи самоцвітів» (947 р.), де згадується плем'я Валінана, яке дослідник асоціює саме з волинянами¹⁴². Однак реконструкція етноплемінної належності є ускладненою без залучення західних джерел, а саме “Баварського географа”. На основі даних з цього джерела В. Ляска висуває гіпотезу про те, що бужани та волиняни співіснували одночасно¹⁴³.

Б. Прищепа на основі картографування городищ IX–X ст. між Горинню та Вепром (Вепшом) виділив дві територіальні групи, які зіставив з князівствами волинян (у басейнах Горині та Стиру) і бужан (басейні верхньої течії Західного Бугу)¹⁴⁴.

1.3. Характеристика і стан джерел

1.3.1. Археологічні джерела

У роботі розглядаються 329 ранньосередньовічних городищ IX–X ст., існування яких зафіксоване завдяки попереднім дослідженням. Археологічні джерела різняться за своїм змістом, адже до них входять матеріали, що ґрунтуються на довготривалих археологічних дослідженнях¹⁴⁵ та розвідках, здійснених на основі аналізу поверхневих даних. Відтак перші дослідження

¹⁴¹ Звіздецьки Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 15–37.

¹⁴² Ляска В. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього побужжя у IX–XIV ст. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Львів, 2014. С. 52–54.

¹⁴³ Там само. С. 55–56.

¹⁴⁴ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 149.

¹⁴⁵ Вони дозволили провести розкопки великими площами та встановити особливості забудови чи конструкцію оборонних ліній.

окремих пам'яток розпочались¹⁴⁶ ще на початку XIX ст.¹⁴⁷, однак системні дослідження проводять зі середини — другої половини XX ст. Найкраще вивченою є Буковина, що у 1980-х рр. досліджували І. Русанова та Б. Тимошук¹⁴⁸, які виявили гнізда поселень, що містили одне чи більше городищ, селища та іноді святилища (ідеться насамперед про городища Добринівці, Ржавинці, Ревне, Ломачинці).

Доволі добре вивченим є регіон у басейні ріки Горинь, дослідження якого займався Б. Прищепа¹⁴⁹, що проводив як археологічні, так і розвідкові дослідження. На основі отриманих матеріалів він розділив усі фортеці на чотири групи: пам'ятки стаціонарно досліджені широкою площею; досліджені розвідковими розкопами і шурфами; обстежені без цілеспрямованого вивчення культурного шару та ті, що не мають достатнього рівня вивчення. Серед усього масиву фортець — понад 50 він зарахував до періоду IX–X ст.¹⁵⁰.

Окрему групу становлять фортеці між Случем та Тетеревом, які досліджували почали досліджувати ще з кінця XIX ст.¹⁵¹. Однак лише у поодиноких випадках¹⁵² була встановлена забудова городищ та конструктивні особливості фортифікацій. Результати цих досліджень дозволяють зробити лише загальні висновки та припущення, тому городища на цих теренах потребують ґрунтовних досліджень, що уточнять їхнє датування та характер забудови. Городища у басейні Західного Бугу вивчені найгірше¹⁵³. Інформація про них отримана з поверхневих досліджень, що не дозволяє встановити особливості фортифікацій та внутрішньої забудови. Городища на теренах Люблінського воєводства Республіки Польща мають доволі добрий рівень дослідження

¹⁴⁶ Филипчук М. Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу. *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Львів, 2016. С. 36.

¹⁴⁷ До прикладу, дослідження Пліснеського городища розпочались ще у 1810 р.

¹⁴⁸ Русанова І. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. Ужгород: «Карпати», 1981.

¹⁴⁹ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 28.

¹⁵⁰ Там само. С. 143.

¹⁵¹ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 6–14.

¹⁵² До таких фортець можемо зарахувати Олевськ, Коростень III та Коростень IV.

¹⁵³ За винятком давньої фортеці у Володимирі.

(наприклад, фортеці Мотич¹⁵⁴, Каніє¹⁵⁵, Майдан Новий¹⁵⁶), велику увагу приділяли вивченню фортифікацій, що дозволило встановити їхні конструкції та внутрішню забудову. Польські науковці широко використовують сучасні технології, зокрема зйомку за допомогою безпілотних коптерів чи технології Lidar (Феліксовка¹⁵⁷, Майдан Новий¹⁵⁸ та ін.). Такий підхід дозволяє з'ясувати конфігурацію оборонного периметру та точно встановити площу укріплених поселень.

Для підсилення результатів пошуку із обраного регіону дисертації використано матеріали із Центрально-Східної і навіть Північної Європи. Зокрема, проаналізовано городища Микульчіце¹⁵⁹ (Mikulčice), Брецлав-Погансько¹⁶⁰ (Břeclav-Pohansko), Спишські Томашівці¹⁶¹ (Spišské Tomášovce), Победім¹⁶² (Pobedim), релігійні центри Аркона¹⁶³ (Arkona) та Гросс Раден¹⁶⁴ (Gross Raden), завдяки чому вдалось з'ясувати особливості розпланування сакральних просторів та конструкцій давніх храмів. Для того щоб зрозуміти розвиток городищ, варто розглянути і найдавніші середньовічні городища, що знайдені на території Європи. До них варто зарахувати поселення Шеліги¹⁶⁵ (Sheligi) у Польщі, та Туземля¹⁶⁶ на Смоленщині, що датуються VI–VII ст.

Для визначення особливостей “довгих будинків”, досліджених на городищах Добринівці, Ломачинці, Пліснеськ, Ревне I, враховано дані, отримані

¹⁵⁴ Hoczyk-Siwkowska S., Kutylowska I. Motycz, woj. Lubelskie. *Informator Archeologiczny: Badania 1980. 1981. S. 160–161.*

¹⁵⁵ Skibiński S. Wczesnośredniowieczne grodzisko «Szwedzkie Okopy» w Kaniach-Krowicy, pow. *Wiadomości Archeologiczne. 1964. Tom 30. S. 493–494.*

¹⁵⁶ Skibiński S. Majdan Nowy, pow. Chełm. *Z Otchłani Wieków, 1958. Tom 24. S. 328–329.*

¹⁵⁷ Dzieńkowski T. Early Medieval Settlement in the Chełm Land. *Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej. Kraków; Leipzig; Lublin; Rzeszów; Warszawa, 2021. Fig. 207.*

¹⁵⁸ Ibid. Fig. 231.

¹⁵⁹ Šalkovský P. *Hrady Západných slovanov. Nitra, 2015. S. 30*

¹⁶⁰ Ibid. S. 29.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Schuchhardt C. Arkona, Rethra, Vineta, «Hanz Schoetz & Co. G.M.D.H. Berlin», 1926.

¹⁶⁴ Маш. А. Сокровища Петры, Москва, 2006.

¹⁶⁵ Buko A. Fortified medieval Sites in central Europe: construction, techniques, functions regional differentiations. *Scienze dell'Antichita, 2013. P. 653.*

¹⁶⁶ Górewicz I. O wojownikach Słowian. Drużyny i bitwy na lądzie i morzu. Poznań; Szczecin, 2019. S. 194.

під час дослідження аналогічних довгих будинків на території Скандинавії: торговельної факторії “Бірка”¹⁶⁷ (на території Швеції) і військової застави (на території Норвегії), відомі як городища типу “Треллеборг”¹⁶⁸. Огляд археологічних джерел, що стосуються городищ IX–X ст., дає підстави висувати, що станом на сьогодні охоплено великий масив городищ, які мають різний рівень дослідженості. Тому для відтворення цілісної картини функціонального зонування городів та їхньої ролі в системі племінних протодержав IX–X ст. потрібний комплексний аналіз одночасових пам’яток з терен Центально-Східної та Північної Європи.

1.3.2. Інформація з писемних творів

Залучення писемних джерел дозволило набагато ширше розглянути особливості городищ чи відтворити вигляд окремих споруд. Окрім цього, писемні джерела дають можливість локалізувати те чи інше слов’янське плем’я. Джерела варто поділити на чотири групи згідно з їхнім походженням: місцеві (“Повість минулих літ”)¹⁶⁹; європейські (“Хроніка Тітмара”¹⁷⁰, “Баварський Географ”¹⁷¹); візантійські (трактат “Про управління імперією” Костянтина VII Багрянородного¹⁷²) та арабські (записи хроніста Ібн Русте¹⁷³).

“Повість минулих літ” не дає інформації про особливості племінного устрою та лише у двох випадках подає назви городів древлян¹⁷⁴. Однак літопис дає можливість дізнатись про назви об’єднань, що проживали навколо Київської землі та згодом були приєднані до Русі. Тож у кінці I тисячоліття н.е. на захід від Києва розташовувались древляни, волиняни, бужани, червенські городи, а також

¹⁶⁷ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки, Ленинград, 1985. С. 534–535.

¹⁶⁸ Heijnis A. Early Viking camps in Scandinavia and abroad. *The Fortified Viking Age. 36th Interdisciplinary Viking Symposium in Odense, May 17th, 2017*. 2018. Vol. 3. P. 35–43.

¹⁶⁹ ПСРЛ. Том 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843. 377 с.

¹⁷⁰ *Титмар Мерзебургский. Хроника*. Москва, 2009. 254 с.

¹⁷¹ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1993.

¹⁷² Костянтин VII Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1991.

¹⁷³ Абу-Али Ахмед Бен Омар Ибн-Даста. Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах. Санкт-Петербург, 1869. С. 30.

¹⁷⁴ Искоростень та Вручій

племена хорватів¹⁷⁵. Всі ці племена пов'язані з теренами, що розкинулись між Карпатами та Прип'яттю.

Серед європейських джерел насамперед варто врахувати “Баварський географ”¹⁷⁶, що датується IX ст. Рукопис містить свідчення про города та племена, що розселялись вздовж Балтійського моря, а також за річковими торговельними маршрутами до Чорного моря. Тож цей середньовічний документ, що стосується досліджуваного регіону, дозволяє зіставити агломерації городищ, датовані IX–X ст., з назвами племен, а відтак запропонувати гіпотетичну етнополітичну картину кінця I тисячоліття.

Ще одним європейським джерелом, що дає опис храмових комплексів, а також системи управління полабських слов'ян є “Хроніка Тітмара”, створена на початку XI ст. Автор дає доволі детальний опис язичницького храму у місті Ретра¹⁷⁷. Порівняння цього опису зі знахідками поганських храмових комплексів на території України дозволяє змодельовати гіпотетичний вигляд таких об'єктів та визначити їхнє місце в системі функціонального зонування окремих городів.

Частку інформації, що стосується слов'янського населення в ранньому середньовіччі, можемо отримати і з трактату “Про управління імперією”, написаного Костянтином VII Багрянородним у середині X ст. для сина Романа II. Варто зазначити, що це джерело можна насамперед застосовувати до аналізу городищ на території Прикарпаття, адже саме там візантійський імператор розташовує хорватські племена.

Дані про слов'ян можна знайти і в записах арабських мандрівників та істориків. Зокрема, хроніст Ібн Русте згадував про те, що слов'яни спалювали своїх покійників, а це корелюється з археологічними знахідками з Пліснеська, Рєвного та Старого Збаража. Хроніст також подає опис будинку, де проживало місцеве населення: це була землянка, в якій знаходилась кам'яна піч.

¹⁷⁵ ПСРЛ. Том 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843. С. 25.

¹⁷⁶ Інші назви: “Баварський анонім”, “Опис міст і земель на північ від Дунаю” (лат. *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*), “Східнофранкська таблиця племен”.

¹⁷⁷ Сьогодні ця пам'ятка знаходиться на території Німеччини та відома під назвою Гросс Раден (Gross Raden).

У підсумку можемо зазначити, що писемні джерела, через фрагментарність інформації, можуть бути використані під час дослідження давніх фортець лише як допоміжні, що підтверджують та уточнюють дані, отримані під час археологічних розкопок. Саме масив інформації, отриманий під час археологічних досліджень, і створює основу для аналізу та інтерпретації городищ IX–X ст.

Дослідження городищ IX–X ст. ґрунтується сьогодні, по-перше, на багатій базі археологічних даних з матеріалів розвідок і розкопок, опублікованих у звітах, наукових статтях, дисертаціях чи монографіях, що дало можливість зібрати інформацію про 329 фортець. Другою групою джерел є писемні дані, що походять з території України (“Повість минулих літ”) і з теренів Центральної Європи (“Баварський Географ”, “Хроніка Тітмара” та ін.). Ці джерела дають змогу частково¹⁷⁸ зрозуміти етнополітичну ситуацію в регіоні. Зіставлення писемних та археологічних джерел сприяє точнішій інтерпретації даних, проливає світло на конструктивні особливості будівель, а також дозволить зіставити події, що були описані хроністами, з рештками городів, які збереглися до сьогодні. Це дозволить краще встановити особливості політичної історії раннього середньовіччя.

Як бачимо, археологічні студії слов’янських городищ розпочались ще у XIX ст., тоді археологи та історики звертали увагу на розташування літописних слов’янських племен, а самим городищам давали загальну характеристику за просторовими ознаками. З другої половини XX ст. і до сьогодні дослідження набули системного характеру. Це дозволило вивчати властивості конструкцій оборонних ліній на субрегіональному рівні¹⁷⁹ або планування культових центрів та храмів. Однак вчені несистемно аналізували дані щодо забудови поселень IX–X ст. та взаємозв’язки городів у контексті племінних держав між Карпатами та Прип’яттю. Напрацювання етнологів дозволяють встановити основні матеріали,

¹⁷⁸ Писемні джерела дають тільки поверхневу інформацію про устрій тих чи інших держав, що може викривлятися залежно від відстані між місцезнаходженням автора та регіоном, що він описував.

¹⁷⁹ Найкраще досліджені фортифікації на Буковині.

що використовували при побудові жител та їхню систему опалення. Архітектори звертали свою увагу на об'ємно-просторові вирішення городів, однак здебільшого акцентуючи на фортецях пізніших періодів¹⁸⁰.

1.4. Методологія дослідження

Під час дослідження городищ IX–X ст. були використані як загальнонаукові методи (аналізу, синтезу аналогій та ін.), спеціально-історичні (типологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний та ін.) та окремі архітектурні (методика аналізу функціонального зонування територій). Для цього детальний аналіз передбачає виокремлення **трьох складових: просторових ознак** (площа, рельєф, конфігурація оборонного периметру), на основі яких за допомогою статистичного підрахунку розроблена типологія городищ. Вона дозволяє виділити чотири типи фортець: перший тип — округлі, овальні, півкруглі; другий — трикутні; третій — прямокутні; четвертий — складні. Такий підхід дозволить локалізувати той чи інший тип у якомусь із субрегіонів, а це сприятиме кращому визначенню інженерних оборонних традицій слов'ян у добу раннього середньовіччя. Невід'ємним елементом городів IX–X ст., що і відрізняє їх від відкритих поселень, є *фортифікації*. Вони різняться за конструкціями (гостроколи, стіни стовпової конструкції та городні) і їхній аналіз дасть змогу визначити типові моделі конструкцій фортифікацій кінця I тисячоліття н.е. Останньою складовою виступає *внутрішня забудова* (периметральна, провулкова та складна) та функціональне зонування внутрішніх майданів городищ (сакральна зона, житлова, дороги, площі та ін). Розгляд всіх складових в комплексі дозволить визначити роль городищ у системі заселення на мікро- та макрорегіональному рівнях. Окрім цього, такий підхід дозволяє на основі археологічних даних обґрунтувати полісну модель функціонування городищ IX–X ст., що відображається на забудові, кількості та конструкції фортифікацій і їхньому розташуванні в просторі (див. рис. Е. 6).

¹⁸⁰ Напрацювання архітекторів та етнологів використані при створенні гіпотетичних реконструкцій.

Перед тим, як вдатися до поетапного дослідження городищ IX–X ст. у визначеному регіоні, треба було з'ясувати стан вивчення проблематики в археологічній та історичній науці від початків її формулювання. Для періоду кінця XIX — першої половини XX ст. складність полягала у тому, що територія, якою визначаються географічні межі нашої роботи, належала до різних держав, і це впливало на теоретико-методологічні підходи у роботі вчених.

Наша власна методика, яка, як вважаємо, посприяла реалізації мети і завдань дослідження, складається із **чотирьох етапів** (див. рис. Е.8).

На першому із них ми намагалися максимально зібрати інформацію про городища IX–X ст. в окресленому регіоні, а також, за можливості, перевірити її повноту та достовірність. Особливу увагу водночас звернули на датування пам'яток: головню, на основі чого (археологічних розкопок, розвідок, поверхневих обстежень, за прилеглими селищами тощо) було визначено їхню хронологію (див. рис. Е.7). Для цього опрацьовано архівні та опубліковані джерела. У результаті було зареєстровано 329 городищ.

Другий етап полягав у класифікації городищ за просторовими ознаками: розташуванням на рельєфі, конфігурацією оборонного периметру та площею. Важливо нагадати, що під час формування джерельної бази було зафіксовано хронологічні межі існування більшості городищ. Так само було враховано, що протягом всієї історії слов'янські племена дотримувалися принципу розселення і заселення вздовж судноплавних рік, звичайно що, з урахуванням політичних, господарських, військових, демографічних та інших факторів. Ці моменти дозволили прослідкувати динаміку городищ за етапами в межах IX–X ст. і по басейнах основних річок регіону.

Крім того, у територіальних межах дослідження виокремлено два великих регіони¹⁸¹. До першого зараховано терени, головню обмежені річками. Зі заходу — Віслою, з півночі — Прип'яттю, зі сходу — Тетеревом. Ці території тісно

¹⁸¹ Такий територіальний розподіл зумовлений тим, що обидва регіони орієнтовані на великі ріки, що в часи раннього середньовіччя були судноплавними: Прип'ять на півночі та Дністер — на півдні.

пов'язані єдиним торговельним простором через ріку Прип'ять та її притоки. До другого регіону зараховуємо території у басейні Дністра (притоки з обох берегів), а також витoki та праві притоки р. Вісла¹⁸². Такий підхід дозволяє цілісно проаналізувати розвиток заселення регіону наприкінці I тисячоліття н.е.

Як відомо, особливості рельєфу, на які зважало давнє населення, визначалися здебільшого господарською доцільністю, обумовленою різними складовими ландшафту, розташуванням шляхів сполучення, прохідністю місцевості, а у випадку городищ — ще й захисними умовами й функціональним зонуванням. У літературі предмету ці ознаки найчастіше означають терміном «топографія». Звідси випливає, що класифікація городищ за рельєфними ознаками важлива для типології городищ окресленого регіону. В основу нашого групування ми поклали схему, яку запропонував М. Кучера¹⁸³ й успішно апробували Б. Звіздецький¹⁸⁴, Б. Прищепа¹⁸⁵, І. Возний¹⁸⁶. Отже, усі городища IX–X ст. між Прип'яттю і Карпатами за топографічними умовами ми розділили на мисові, нагірні, останцеві, на підвищеннях та рівнинні.

У просторовому відношенні городища розрізняють не лише за топографічним розташуванням, але й за планувальною структурою, тобто фактично за конфігурацією оборонного периметру. Грунтова схема групування укріплених поселень (з урахуванням досвіду П. Раппопорта і А. Кузи¹⁸⁷) за цією ознакою належить М. Кучері. Насамперед за ступенем ускладненості планувальної структури, дослідник поділив пам'ятки на одноструктурні, або прості, що складаються із однієї фортифікованої частини; та, відповідно, багатоструктурні, або складні — із двох і більше укріплених майданчиків.

¹⁸² Зазначені території обмежені великими повноводними річками, які створювали перешкоду переходу через широке водне плесо і після завершення міграції стали природньою лінією захисту, торговельними шляхами, забезпечували людей водою та рибою.

¹⁸³ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ, 1999. С. 13–19.

¹⁸⁴ Звіздецький Б. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 52–57.

¹⁸⁵ Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. С. 45–47.

¹⁸⁶ Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина I. Поселення. Чернівці: Золоті литаври, 2009. С. 75–79.

¹⁸⁷ Куза А. Древнерусские поселения. *Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва, 1985. С. 39–40.

Звернімо увагу на те, що серед складних городищ він виділив суміжне (укріплені частини стоять в ряд одна за одною) і суміщене (одна частина охоплює, вписується у другу) планування¹⁸⁸.

Так само дослідник під час класифікації городищ акцентував на урахуванні багаторядних оборонних ліній, які притаманні як простим, так і складним городищам¹⁸⁹.

Отже, прості городища за М. Кучерою типологізують за топографічним розташуванням із визначенням їхньої форми і структурою укріплень, а складні — за плануванням із урахуванням рельєфних ознак, структурою укріплень і формою¹⁹⁰. Відповідно до цього у дисертаційній роботі городища IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю за конфігурацією оборонного периметру поділено на округлі (до яких зачислено й овальні та півкруглі), трикутні, прямокутні та складні.

Ще одним важливим визначником укріплених поселень є їхня площа, тобто розміри майданчиків, захищених лініями оборони. Ці параметри, на думку дослідників, опосередковано можуть свідчити про чисельність населення городів і, відповідно, вивести нас на соціальну диференціацію¹⁹¹, дозволяють поглиблювати дослідження урбанізаційних процесів¹⁹². Статистично ж ми можемо прослідкувати існування чи відсутність закономірностей площі з різними типами городищ, а також перевірити залежність між функціональним типом поселення і розмірами його внутрішньої поверхні.

Для того щоб прослідкувати динаміку розвитку городищ та взаємозв'язок між їхньою площею та роллю в системі заселення регіону була зроблена сегрегація показників площі на основі методики, яку розробив польський

¹⁸⁸ Кучера Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ, 1999, С. 19.

¹⁸⁹ Там само. С. 24.

¹⁹⁰ Там само. С. 26. Табл. 1 і 2.

¹⁹¹ Куза А. Древнерусские поселения. *Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село.* Москва, 1985. С. 40.

¹⁹² Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. С. 52.

археолог М. Воєнка¹⁹³. Він виділив шість категорій: менші за 0,1 га, в діапазоні 0,1–0,5 га, 0,5–1 га, 1–3 га, 3–5 га та понад 5 га.

Аналіз описаних ознак у підсумку дозволив нам виділити чотири типи городищ IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю і прослідкувати їхнє поширення за басейновим принципом, а також у межах племінних територій.

На **третьому етапі** сконцентровано увагу на фортифікації городищ і їхні конструктивні особливості. Під час опрацювання джерельної бази з'ясувалось, що інформація про те, якою була основа оборонних ліній, отримана під час численних археологічних досліджень, потребує опрацювання, систематизації та інтерпретації.

З'ясовано, що на території між Карпатами та Прип'яттю серед 329-ти зафіксованих городищ, фортифікації, шляхом археологічних розкопок, досліджено лише на 32-х із них.

Проаналізувавши їхні результати і врахувавши номенклатуру укріплень із попередніх досліджень, ми виділили такі типи оборонних споруд слов'янських городищ IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю: острокопи, стіни каркасно-стовпової конструкції і городні.

Зважаючи на окремі контраверсійні точки зору щодо морфологічних особливостей цих оборонних конструкцій, наведемо ті визначення, яких ми дотримуємось у дисертаційному дослідженні.

Острокопи — це оборонні стіни, що складались із заточених палів, розташованих в один ряд чи у шахматному порядку. В археологічній літературі така конструкція здебільшого фігурує під назвою “частокіл”¹⁹⁴.

¹⁹³ Wojenka M. Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu pleminnego z ziem polskich. *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno, 2006. S. 276–277.

¹⁹⁴ Раппопорт П. Древние русские крепости. Москва, 1965. С. 9; Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 74.; Моргунов Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII вв. Москва, 2009. Рис. 16.1, Рис. 16.2.

Стіни стовпової конструкції — горизонтально розташовані дошки чи колоди, закріплені в пазах вертикальних стояків чи між чотирьох стовпів¹⁹⁵.

Одними з найпоширеніших дерев'яних споруд кінця X – початку XI ст.¹⁹⁶, які ставили в основі дерев'яно-земляних укріплень, були ряди зрубів, знані у літературі під назвою “городня”¹⁹⁷. За плануванням дослідники виділяють декілька варіантів цих зрубних поєднань дерев'яних колод: вони могли стояти поруч одне з одним та не зв'язуватися в одну лінію або навпаки — утворювати єдину конструкцію, перев'язану в багатьох місцях¹⁹⁸. Так само городні були як пустотілими і використовуватись як житла, майстерні чи комори, так і заповненими землею, що додавало міцності стіні. Зазначимо: щодо відношення до першого випадку у джерелах княжої доби знаходимо поняття «кліть», яке також поширилося в історіографії. Отже, у сучасних дослідженнях під городнями розуміють зрубні конструкції, які скріплювали середину валу, тобто не давали йому розсуватися, а під клітьми — споруди-приміщення, які небагато важили у зміцненні валу.

При спорудженні так званих наземних частин валів чи наземних стін використовували різні техніки, які за конструктивними особливостями поділяють на гостроколи і стіни стовпової конструкції.

Для деяких городищ запропоновано методику, згідно з якою ми аналізували сьогоdnішні параметри деструкцій їхнього оборонного периметру, включно з топографічними особливостями, а також синхронні аналогії, і гіпотетично намагалися встановити, які оборонні конструкції вони могли витримувати.

При цьому ми керувалися міркуванням про те, що навіть якщо не вдається прослідкувати слідів від наземних дерев'яних конструкцій, які або стояли по периметру городища, або, за наявності валу, на ньому усе ж можна

¹⁹⁵ Моргунов Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII вв. Москва, 2009. С. 43.

¹⁹⁶ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 64.

¹⁹⁷ Там само. С. 62.

¹⁹⁸ Там само. С. 63.

реконструювати дерев'яну надбудову – визначивши ту, яка найкраще корелюється із параметрами земляного насипу та рельєфом, що також відігравав важливу роль при обороні.

Так само у цьому випадку важливим є урахування взаємовпливу тактики облоги та оборони із конструктивними особливостями фортифікацій¹⁹⁹.

У дисертаційному дослідженні використано плани городищ, опубліковані дослідниками у статтях та монографіях. На основі супутникових знімків з ресурсів Гугл-карти та *Bing-Maps* було створено нові плани городищ, що дозволило уточнити конфігурацію реліктів оборонних ліній та їхнє просторове розташування на рельєфі.

Під час розрахунків параметрів дерев'яних конструкцій, які археологічно не вдається зафіксувати, ми керувалися дослідженнями та реконструкціями фортифікацій на городищах Центральної Європи, а також поодинокими знахідками дерев'яних елементів оборонних стін із Заходу України (головно зі Звенигорода²⁰⁰ на Львівщині).

Під час підготовки дисертаційного дослідження ми також проводили експериментальні дослідження²⁰¹, в яких поставили за мету зіставлення можливостей металюї зброї (сулиць) та конструктивних особливостей оборонного валу №5 Пліснеського городища. Дослідження проводилось спільно з провідним науковим співробітником КЗ ЛОР «Львівський історичний музей», зберігачем фондової групи «Зброя» Тарасом Раком²⁰². Для того щоб з'ясувати імовірну дальність польоту сулиць було проведено кілька спроб метання. Це було зумовлено тим, що учасники мали різні анатомічні показники та різний

¹⁹⁹ Зазначена проблематика розглядалася автором експериментально і опирається на праці військових інженерів. Див.: Шперк В. Ф. Фортификация. Очерки истории и развития. Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР. Москва, 1942. Остапенко І. С., Філь В. М., Крамар І. Є., Шаптала О. І. Основни інженерної підготовки. Дніпро, 2022. 391 с.

²⁰⁰ Городище Звенигород датується XI–XIII ст.: Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 124.

²⁰¹ Автор висловлює подяку за допомогу в проведенні експериментів науковому співробітнику КЗ ЛОР «Львівський історичний музей» та учасник клубу історичної реконструкції «Lemberg Militia» Олександр Олешку.

²⁰² Також науковець є учасником ЛММГО ТЗІС «Галицький Лев».

рівень спеціалізованої фізичної підготовки. Також було використано два різновиди сулиць (з втульчастими та черешковим способами кріплення). Експеримент метання проводився як з місця, так і з невеликого розбігу²⁰³.

Експериментальна археологія — напрям археології, що має на меті, шляхом наукових експериментів, підтвердити чи спростувати певну історичну гіпотезу. Цей напрям є корисним також і при дослідженні давньої архітектури (цивільної та мілітарної) Центрально-Східної Європи, адже вона втрачена майже повністю. Прикладами успішних археологічних експериментів можемо назвати спорудження будівель на городищі Біскупін у Польщі²⁰⁴. Це дозволило зрозуміти особливості ліній оборони та забудови городів лужицької культури. Аналогічні археопарки можливо спорудити і на основі матеріалів, отриманих під час досліджень ранньосередньовічних городищ на Заході України, що збагатить знання про розвиток суспільства в кінці I тисячоліття н.е.

Однак не завжди є потреба у фізичній відбудові споруд. У такому випадку, унаочнити ці реконструкції на сьогодні дозволяють цифрові технології, зокрема програма для креслення SketchUp. У ній автор здійснив спробу 3D-реконструкцій фортифікацій та збудови, що ґрунтуються на стратиграфії та планіграфії об'єктів, які були отримані під час археологічних досліджень. Реконструкції створені на основі авторської методики, яка складається з аналізу та систематизації аналогів, використання методів архітектурної реконструкції, типології будівельних технологій та історії розвитку оперативного військового мистецтва раннього середньовіччя.

Під час формування джерельної бази, синтезу та аналізу матеріалів ми виявили певні недоліки у теоретико-методологічних підходах дослідження городищ, зокрема слов'янських.

²⁰³ Рак Т., Рибчинський Н. Зіставлення можливостей металюї зброї (сулиць) та конструктивних особливостей оборонного валу №5 Плісеського городища. *Друга всеукраїнська науково-практична конференція «Зброярня: історія розвитку озброєння та військової техніки». Збірник тез доповідей.* Львів, 2021. С. 15–17.

²⁰⁴ Малинова Р., Малинов Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. Москва, 1988. С. 15–15.

Четвертий етап дисертаційного дослідження полягав у з'ясуванні функціонального навантаження городищ.

Реалізуючи це завдання, ми критично оцінили досвід попередніх дослідників щодо цієї проблематики²⁰⁵ і дійшли висновку, що критеріями, які дозволяють реконструювати функції слов'янських городищ окресленого періоду; на сьогодні є: загальна площа, характер внутрішньої забудови та наявність споруд адміністративного призначення (вказує на рівень розвитку громади). Це дозволить уточнити соціальну структуру укріплених поселень у IX–X ст., а також встановити їхнє призначення в системі заселення регіону (військова, культова чи адміністративна), а також дослідити пов'язане з призначенням функціональне зонування (наявність вічевих площ, розташування житлових і робітничих зон, святилищ та ін.).

Більшість описаних ознак можна визначити тільки після ґрунтовних археологічних досліджень, однак лівова частка городів досліджена лише поверхово. Саме тому для попереднього визначення функції вибірково можна застосувати методику, розроблену Б. Тимощуком. На його думку, на функцію городищ можуть вказувати: система оборонних ліній (одна чи кілька оборонних ліній та які ділянки вони прикривають), місце серед синхронних поселень (як селищ, так й інших городищ)²⁰⁶. На нашу думку, цей перелік можна доповнити ще й показником площі, адже, залежно від величини, городище могло займати різну роль в поселенській структурі²⁰⁷.

Окремо варто зупинитись на картографуванні городищ, адже це дає можливість прослідкувати місце кожної пам'ятки у системі. Це дозволяє гіпотетично встановлювати і їхню функцію, а також розглянути поселенську структуру на загал.

²⁰⁵ Детальніше про це йдеться у розділі IV.

²⁰⁶ Тимощук Б. А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ. *Краткие сообщения Института археологии*. 1989. Вып. 195. С. 16.

²⁰⁷ Думку про тричленну економічну та соціальну структуру (малі, середні та великі городи) висловив М. Филипчук щодо ранньосередньовічних городищ Українського Прикарпаття: Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 212.

На основі вище описаних критеріїв, ми поділили городища за функціональним призначенням на чотири групи.

До першої зараховуємо городища-застави²⁰⁸, що мали одну замкнуту оборонну лінію, відсутність забудови на внутрішньому майданчику та невелику площу.

До другої групи зараховуємо святилища, до яких належать капища просто неба, оточені земляними (або кам'яними) валами, а також храмові комплекси, що могли виступати ядром великих городищ або розташовуватись разом з відкритими капищами.

Адміністративно-господарські центри²⁰⁹ відрізняються від попередніх тим, що мають одну лінію оборони та щільно забудовані внутрішні майдани житлами, ремісничими майстернями та довгими будинками та наявністю центральної площі.

Племінні адміністративні центри зараховуємо до останньої групи. Це найбільші за площею городи, що обмежені складною системою оборони, на яких трапляються різні конструкції фортифікацій, а також різна інтенсивність забудови на окремих ділянках у межах оборонних стін.

При розгляді забудови городищ (яка є одним з визначальних чинників у визначенні ролі городища) важливо дослідити і функціональне зонування²¹⁰, адже організація життєвого простору притаманна будь-якій людській громаді. Не стали винятком ранньосередньовічні городища, в яких розташовувались центральні майдани та провулки, де існували окремі сакральні зони, а також проходили центральні дороги²¹¹.

²⁰⁸ Ті, які дослідники зараховували до городищ сховищ: Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 16–30; Прищепа Б. А. С. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. С. 191.

²⁰⁹ Б. Тимошук зараховував ці городища до общинних адміністративно-господарських центрів: Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 30–48.

²¹⁰ Функціональне зонування – розподіл забудованої території на окремі частини, визначені для певного цільового призначення: Використання земель населених пунктів з основами містобудування. Ред. д.е.н. А. Сохнича. Львів, 2010. С. 33.

²¹¹ Детальніше про це йдеться у розділі IV.

РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ГОРОДИЩ. ТИПОЛОГІЯ

Під час дослідження городищ як слов'янських, так і княжої доби чи ранньозалізного віку, традиційно звертаються до їхньої просторової організації. Йдеться насамперед про визначення топографічного положення, планування оборонних споруд, а також аналіз площі. Звичайно, що головні закономірності, кількісні та якісні показники, розподіл за певними ознаками проявляються у загальних тенденціях і у напрямках в розвитку окремих явищ. Але, як слушно зауважує А. Томашевський, перевірку та конкретизацію отриманих результатів загальнотериторіального аналізу забезпечують локальні дослідження в окремих регіонах, показових в контексті як географічному, так і й історико-археологічному²¹².

Важливим етапом систематизації археологічних джерел з метою типології городищ є їх класифікація за рельєфними (топографічними) ознаками, формою і площею.

2.1. Датування, рельєф, оборонні периметри, площа й регіональні особливості городищ у межиріччі Вісли і Тетерева

2.1.2. Хронологічний розподіл за басейновим принципом

У межиріччі **Случі та Тетерева** відомо про 21 град IX–X ст. Протягом IX ст. тут існувало 18 градусів: Райки²¹³, Маренин²¹⁴, Бабина Гора (Олевськ)²¹⁵ та ін. (див. рис. Д. 3.). У X ст. загальна кількість таких поселень збільшилася до 21, але у цей самий час зникло 11 фортець (наприклад, Малин²¹⁶, городище на Замковій Горі у Житомирі²¹⁷ та городища (Північне та Південне у Звягелі (стара назва - Новоград-Волинський)²¹⁸) (див. рис. Д. 4.).

²¹² Томашевський А. Правобережне Полісся. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, 2003. С. 5, 9.

²¹³ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 127.

²¹⁴ Там само. С. 122.

²¹⁵ Там само. С. 126.

²¹⁶ Там само. Табл. 1.

²¹⁷ Там само. С. 118.

²¹⁸ Там само. С. 47.

Серед 60-ти²¹⁹ городищ у **басейні Горині** в IX ст. існують 11 укріплених поселень (серед них Залужжя²²⁰, Нетішин²²¹ та Дюксин²²²) (див. рис. Д. 3.). Із датування городищ стає зрозуміло, що у X ст. тут існувало 59 городищ, серед яких у той час припинили функціонувати 10 пам'яток (зокрема, друге городище в Кунині²²³, Шубків²²⁴ та ін.). Окрім цього, чотири городища існували лише в межах X ст.: Пітушків²²⁵, Точевики²²⁶, Хотин²²⁷ та Новосілки²²⁸ (див. рис. Д. 4.). Для кінця X — початку XI ст. маємо відомості про існування 49-ти давніх градів: Посників²²⁹ (див. рис. В.17:2), Бичаль²³⁰ та ін (див. рис. Д. 5.). Протягом усього досліджуваного періоду у цьому субрегіоні існують чотири городища: Горбаків²³¹, Горбів²³², Жорнів²³³ та Залужжя²³⁴.

Ще менша кількість городищ спостерігається у басейні **Стиру**. Тут вдалось нарахувати 25 фортець. Серед них у IX ст. існувало 14 городищ (Уніяс (За М. Кучерою — Мала Іловиця)²³⁵, Бабка²³⁶ та ін.) (див. рис. Д. 3.). Для X ст. маємо інформацію про функціонування 24-ти укріплених поселень, серед яких зникає

²¹⁹ Б. Прищепа зараховує до городищ волинян IX–X ст. 34 пам'ятки та ще 24 (на яких не виявлено культурного шару) до городищ-сховищ. (див.: Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 143). Окрім цих пам'яток, до загальної суми зараховували ще й ті, що виникали на зламі X та XI ст.

²²⁰ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X – XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 44.

²²¹ Там само. С. 208.

²²² Там само. С. 238.

²²³ Там само. С. 44.

²²⁴ Там само. С. 221.

²²⁵ Там само. С. 44.

²²⁶ Прищепа Б. А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н.е. в середній течії Горині. *Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр.* Київ, 2002. С. 224.

²²⁷ Там само. С. 223.

²²⁸ Там само. С. 217.

²²⁹ Там само. С. 237.

²³⁰ Там само. С. 42.

²³¹ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 219.

²³² Там само. С. 220.

²³³ Чайка Р. М. Раскопки на древнерусском городище у с. Жорнив на Волине. *Тезисы доклада XVIII конференции ИА АН УССР.* Киев, 1980. С. 163.

²³⁴ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 242.

²³⁵ Гаврилук О. Давньоруське городище Уніяс IX–XIII ст. *Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею.* Тернопіль, 2003. Вип. III. С. 50.

²³⁶ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західноукраїнських областей УРСР. Київ, 1957. С. 192.

12 (Арматнів²³⁷, Дитиничі²³⁸, Конопелька²³⁹ та ін.) (див. рис. Д. 4.). Для кінця X — початку XI ст. маємо дані про існування 11-ти фортець (наприклад, Окоп (біля с. Оплицьке)²⁴⁰, Муравиця²⁴¹ та ін.) (див. рис. Д. 5.). Серед них лише Луцьк (див. рис. В. 24.:2)²⁴² існує протягом усього досліджуваного періоду.

Суттєво меншу кількість укріплених поселень локалізовано у **басейні Західного Бугу**. Їх на сьогодні відомо 24. 15 із них існувало уже в IX ст., зокрема Каніє²⁴³ (див. рис. В.1.:1) та Володимир²⁴⁴ (див. рис. Д. 3.). Протягом X ст. існували усі 24 городища, 15 з яких тоді ж і занепали (Бусинець²⁴⁵ (див. рис. В.1.:2), Махнув Старий²⁴⁶ та ін.) (див. рис. Д. 4.). Для кінця X — початку XI ст. відомо про існування 10 укріплених градів (див. рис. Д. 5.). Найменшу кількість пам'яток на сьогоднішній день зафіксовано у **басейні Верхньої Прип'яті** — лише п'ять фортець. При цьому у IX ст. існувало чотири фортеці (Головне²⁴⁷, Затурці²⁴⁸ (див. рис. В. 7.:1), Іванівка²⁴⁹), одна з яких — Смідин²⁵⁰ — припиняє функціонування у цей самий час (див. рис. Д. 3.). У X ст. кількість городищ зберігається, а для кінця цього століття й початку XI ст. маємо дані про існування

²³⁷ Панишко С. Місце Арматнівського городища у класифікації укріплень П. О. Раппопорта. *Археологія і Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 138.

²³⁸ Прищеп Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Табл. 4.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске. *Советская археология*. 1965. № 4. С. 96, 99–100.

²⁴¹ Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. Маріуполь, 2001. С. 10–16.

²⁴² Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 37.

²⁴³ Skibiński S. Grodzisko wczesnośredniowieczne «Horodysko w Kaniach-Lipówkach», pow. Chełm: *Wiadomości Archeologiczne*, 1961. Tom 27, S. 316.

²⁴⁴ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 190.

²⁴⁵ Gurba J. Z problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyżynie Lubelskiej. *Annales UMCS*. 1968. Vol. 20. S. 57.

²⁴⁶ Mączka G. Zapomniane grodziska, gródki i fortalicja – suplement do Atlasu Zabytków Archeologicznych Lubelszczyzny. *Wiadomości Konserwatorskie*, 2017. Tom 19. S. 255.

²⁴⁷ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 191.

²⁴⁸ Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. *Середні віки на Україні*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 182.

²⁴⁹ Прищеп Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Рис. 97.

²⁵⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 191.

трьох укріплених поселень (див. рис. Д. 5.). Зауважимо, що два з них (Головне й Затурці) існували протягом IX–X ст. (див. рис. Д. 2.).

У **басейні річки Вепш (Вепр)** локалізовано 15 городищ. Серед них у IX ст. було 11 (зокрема Травники²⁵¹, Дорогуч²⁵² та Щебжичин²⁵³), водночас два (Мотич²⁵⁴ і Тарнув²⁵⁵) існували виключно в межах IX ст (див. рис. Д. 3.). 13 городищ датовано X ст. З них 8 городищ (Кларув²⁵⁶, Грабув²⁵⁷ (див. рис. В.16:1), Скибіце²⁵⁸ та ін.). зникли, а п'ять існували наприкінці X — початку XI ст., однак протягом IX–X ст. функціонувала лише одна фортеця — Снятичі²⁵⁹. У **витоках Вісли** виявлено сім городищ, з яких у IX ст. існує шість, зокрема Подгуж²⁶⁰, Здоховіце²⁶¹ та Лещина²⁶² (див. рис. Д. 3.). Така сама кількість зберігається й для X ст., однак протягом цього часу припиняє функціонування 4 фортеці (див. рис. Д. 4.). У кінці X — початку XI ст. існувало лише два городища, серед яких Ходніца²⁶³ існувала ще з IX ст (див. рис. Б. 6.).

²⁵¹ Dąbrowska E. Wielkie grode Dorzecza Górnej Wisły. Wrocław, 1973. S. 185.

²⁵² Hoczyk-Siwkova S. Typologia grodzisk wczesnośredniowiecznych między Wisłą a Bugiem (VII–X w.). *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*. 1998. S. 47–53.

²⁵³ Kutylowska I. Castrum w Szczepieszynie koło Zamościa. *Archeologia Historica Polona*. 1996. Tom 3. S. 191–192.

²⁵⁴ Kutylowska I Motycz, woj. Lubelskie. *Informator Archeologiczny. Badania 1982. 1983*. S. 213–214.

²⁵⁵ Dzieńkowski T. Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego grodziska schromieniowgo na Bagnie Staw w Tarnowie, pow. Chełmski, stan.1. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2007. S. 91.

²⁵⁶ Kutylowski A. Klarów, gm. Milejów, woj. Lubelskie *Informator Archeologiczny. Badania 1975, 1976*, S. 246–247.

²⁵⁷ Niedźwiadek R., Rozwałka A., Libera M. Sondażowe badania archeologiczne w Garbowie, gm. Loco, woj. Lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1996. Tom 1. S. 111–115.

²⁵⁸ Niedźwiadek A., Niedźwiadek R., Rozwałka A. Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych i odwiertów archeologicznych na stanowisku nr 1 w Skibicach, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1996. Tom 2. S. 142–148.

²⁵⁹ Prusicka-Kołcon E. Śniatycze, stan. 45, gm. Komarów, woj. zamojskie. *Informator Archeologiczny. Badania 1992. 1993*. S. 89.

²⁶⁰ Rozwałka A., Niedźwiadek R., Rejniewicz Ł. Gród w Podgórzu – wczesnośredniowieczne wrota Kotliny Chodelskiej. *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze*. 2004. S. 393.

²⁶¹ Florek M. Zdziechowice, gm. Zaklików, woj. Tarnobrzskie. Stanowisko I. *Informator Archeologiczny: badania 18*. 1984. S. 153.

²⁶² Pękalski M. Grodzisko prehistoryczne w Leszczynie. *Wiadomości Archeologiczne*. 1938. Tom 15. S. 202–205.

²⁶³ Hoczyk-Siwkova S., Kutylowski A. Kłodnica, gm. Wilków, woj. Lubelskie. *Informator Archeologiczny. Badania 1976. 1977*. S. 198–199.

2.1.3. Різновиди та кількість конфігурацій оборонних периметрів

Одним з найважливіших критеріїв характеристики городищ є конфігурація оборонного периметру (див рис. Б. 1.), адже вона є визначальною при захисті. Тож на теренах, що розташовуються між **Тетеревом та Случем**, вдалось виявити 7 округлих (Бабина Гора (Олевськ)²⁶⁴, Коростень III²⁶⁵ та ін.), жодного овального та півкруглого, 2 трикутних (Маренин²⁶⁶ та Райки²⁶⁷), 6 прямокутних²⁶⁸ (Бараші²⁶⁹, Яроповичі²⁷⁰ та ін.) та 5 складних²⁷¹ (Коростень IV²⁷² та Городище на р. Церем²⁷³). У **басейні р. Горинь** віднайдено 6 округлих (Глибочок²⁷⁴ (див. рис. В. 2.: 2), Кунин²⁷⁵, Лози²⁷⁶ (див. рис. В. 4.:2), Монастирок (див. рис. В. 5) та ін.)), 8 овальних (Теремне²⁷⁷ (див. рис. В. 6.) та ін.) 1 півкругле (Шубків²⁷⁸), 10 трикутних (Дермань Перша²⁷⁹, Біла Криниця²⁸⁰), 15 прямокутних (Горбів²⁸¹, Грушвиця²⁸² та ін.) та 14 складних (Точевіки²⁸³ та ін.). У **басейні р. Стир**

²⁶⁴ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. Рис. 48

²⁶⁵ Самойловський І. М. Стародавній Іскоростень. *Археологія*. Київ, 1970. Том. XXIII. Рис. 5.

²⁶⁶ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. Рис. 37.

²⁶⁷ Гончаров В. К. Райковецькое городище. Киев, 1950. Рис. 12.

²⁶⁸ Під прямокутними городищами маємо на увазі фортеці, оборонна лінія яких утворює хоча б один прямий кут.

²⁶⁹ Звіздецький Б. А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII–X ст. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Збірник наукових праць*. Київ, 2004. Рис. 3:2.

²⁷⁰ Там само. Рис. 2:2.

²⁷¹ Складні городища характеризуються кількома оборонними лініями, різною конструкцією кожної з них, довжиною оборонних ліній, великою укріпленою заселена площа.

²⁷² Самойловський І. М. Стародавній Іскоростень. *Археологія*. Київ, 1970. Том. XXIII. Рис. 2.

²⁷³ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. Рис. 8

²⁷⁴ Прищепа Б. А. Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні. *Держава та армія. Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2006. №571. С. 105.

²⁷⁵ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Рис. 21.

²⁷⁶ Чайка Р. М. Давньоруське городище біля с. Лози у верхів'ях Горині. *Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915–1995)*. Львів, 1998. Вип. I. С. 240–241.

²⁷⁷ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Рис. 17.

²⁷⁸ Там само. Рис. 98.

²⁷⁹ Там само. С. 225.

²⁸⁰ Прищепа Б. А. Погориння у Середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси: *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ, 2019. Рис. 49:1.

²⁸¹ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 220

²⁸² Там само. Рис. 103.

²⁸³ Прищепа Б. А. Погориння у Середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси: *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ, 2019. С. 133.

розташовувалось 7 округлих (Затурці²⁸⁴ та ін.), 1 овальне, жодного півкруглого та трикутного, 2 прямокутних (Грудек Надбужний²⁸⁵ та ін.) та 3 складних. У басейні **р. Західний Буг** вдалось нарахувати 8 округлих, 1 овальне, 1 трикутне (Литовеж²⁸⁶), 4 прямокутних та 4 складних (Майдан Нови²⁸⁷, Буськ (див. рис. В. 29.:1) та ін.). У басейні **р. Вепш** знаходились 4 округлих, 3 овальних (Щебжичин²⁸⁸ та ін.), жодного півкруглого та трикутного, 3 прямокутних (Кларув²⁸⁹ (див. рис. В. 16. 2) та ін.) та 3 складних (Сонсядку²⁹⁰ та ін.). У басейні **правих приток Вісли** розташовувались 2 округлих (Змійовсіка²⁹¹ та ін.), 3 овальних, жодного півкруглого, трикутного та прямокутного та 1 складне.

2.1.4. Аналіз рельєфу

Серед взятих до уваги 156-ти городищ найбільша кількість розташовувалась на мисах — 73 фортеці, наприклад, Стеблівка²⁹² (див. рис. В. 11.:1), Затурці²⁹³, Посників²⁹⁴ та ін (див. рис. Б. 3). На другому місці є городища, локалізовані на останцях, — 27 градусів, зокрема Бараши²⁹⁵ та Муравиця²⁹⁶. Слід згадати і про городища на природних підвищеннях — таких нараховано 16; серед

²⁸⁴ Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. *Середні віки на Україні*. Київ, 1971. Вип. 1. Рис. 1.

²⁸⁵ Rajewski Z. Sprawozdania z badań na Grodach Czerwieńskich w roku 1954. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1956. Tom 2. S. 49–53.

²⁸⁶ Петраускас А. В., Панишко С. Д., Лошик Д. С., Чорний І. О., Кукса, А. О. Дослідження укріплень городища Литовеж на Волині. *Археологія та давня історія України*. 2020. Вип. 2. С. 184.

²⁸⁷ Skibiński S. Majdan Nowy, pow. Chełm. *Z Otchłani Wieków*. 1958. Tom 24. S. 328–329.

²⁸⁸ Kutylowska I. Castrum w Szczepieszynie koło Zamościa. *Archeologia Historica Polona*. 1996. Tom 3. S. 191–192.

²⁸⁹ Kutylowski A. Klarów, gm. Milejów, woj. Lubelskie. *Informator Archeologiczny. Badania 1975*. 1976. S. 246–247.

²⁹⁰ Kalaga J. Sąsiadka, gm. Sułów, pow. zamojski. Grodzisko. *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku. Skarby z Przeszłości 20*. 2019. S. 288–302.

²⁹¹ Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody w Kotlinie Chodelskiej. *Skarby z Przeszłości*. 2018. Tom 19. Rys. 2.

²⁹² Прищепа Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 230.

²⁹³ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–ХІІІ ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 191.

²⁹⁴ Прищепа Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М. 2016. С. 237.

²⁹⁵ Звіздецький Б. А. Городища IX–ХІІІ ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 122.

²⁹⁶ Свешніков І. К., Петегірич В. М. Археологічні дослідження в с. Муравиця. *Археологія*. 1978. Вип. 27. С. 79–80.

них цікавими є Грудек Надбужний²⁹⁷ та Лещина²⁹⁸. Доволі велику групу становлять рівнинні городища — 19 укріплень. До них зараховуємо Смідин²⁹⁹, Черемно³⁰⁰ та Любомиль³⁰¹. До нагірних городищ зачислено лише фортецю Ящув³⁰². Для 20-ти пам'яток особливостей рельєфу не з'ясовано.

На спорудження городищ визначну роль мали захисні особливості рельєфу. Тож П. Раппопорт вважав, що давні слов'яни обирали локацію, яка з усіх боків була захищена природними перепонами (ріками, крутими схилами, болотами)³⁰³.

Підсумовуючи статистичні дані топографічних особливостей городищ IX–X ст. між річками Вісла та Тетерів, можемо констатувати, що панівним типом і в загальному підрахунку, і у хронологічній перспективі були фортеці, які розташовувались на мисах. Така ситуація пов'язана з тим, що миси мали природні захисні функції. М. Кучера зазначає, що такі миси зазвичай зустрічаються на правих берегах річок і більшість з них піднімаються на 10–30, а іноді і 70 м над рівнем моря³⁰⁴. Отже, городище, споруджене на такій місцевості, потребує потужної оборонної лінії лише з напільного боку, натомість інші уже захищені стрімким високим схилом. Суттєво менше останцевих городищ, а найменше укріплень на підвищеннях, рівнинах і на горах.

2.1.5. Площа

При кількісному підрахунку за параметрами площі виділено шість груп городищ (див рис. Б. 2). До першої віднесено 11 фортець, які сягали не більше

²⁹⁷ Rauhut L. Sprawozdanie z badań w 1954 r. nad konstrukcją wału grodowego w Gródku Nadbużnym. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1956. Tom 2. S. 65–68.

²⁹⁸ M. Pękalski, *Grodzisko prehistoryczne w Leszczynie Wiadomości Archeologiczne*, tom 15, 1938. s. 202–205.

²⁹⁹ Там само. С. 191

³⁰⁰ Poppe A. Grody Czerwieńskie. *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, 1964 tom II, s. 168.

³⁰¹ Кучера М. П. Слов'яно-Руські городища VIII – XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 190

³⁰² Там само. С. 189

³⁰³ Раппопорт П. Древние русские крепости. Москва, 1965. С. 9.

³⁰⁴ Кучера М. П. Слов'яно-Руські городища VIII – XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 27.

0,1 га (Верхів — 0,07га³⁰⁵, Головне — 0,07 га³⁰⁶, Бабка — 0,07 га³⁰⁷, Кульчин Колонія — 0,07 га³⁰⁸). До наступної групи належать пам'ятки площею 0,1–0,5 га. Зауважимо, що це найчисельніша група — 55 давніх градів, серед яких назвемо Бичаль³⁰⁹ (див. рис. В. 10.:2), Затурці³¹⁰, Несолонь³¹¹ (див. рис. В. 22.:1) та ін. До наступної групи належить 21 пам'ятка, площа яких 0,5–1 га. Як приклад можна назвати Глинки³¹², Литовеж³¹³, Іванків³¹⁴ та ін. До наступної зараховано укріплені поселення площею 1–3 га, яких загалом нараховано 23: наприклад, Маренин³¹⁵, Грабув³¹⁶, Городець³¹⁷ та ін. Найменше виявилось фортець з площею 3–5 га — п'ять випадків (Зіньки³¹⁸, Любомиль³¹⁹ та ін.). До останньої групи належать 16 городищ з площею понад 5 га. Серед них варто відзначити Бусувно³²⁰, велике городище в Будеражі³²¹, Ходлік³²² та ін. У 26-ти випадках параметрів площі встановити не вдалось.

³⁰⁵ Прищеп Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 235.

³⁰⁶ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–ХІІІ ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 191.

³⁰⁷ Там само. С. 192.

³⁰⁸ Mazurek W. Słowiańskie początki. *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim. Skarby z Przeszłości*. 2006. S. 105–118.

³⁰⁹ Прищеп Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Табл. 3.

³¹⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–ХІІІ ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 191.

³¹¹ Звіздецький Б. А. Городища IX–ХІІІ ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. Табл. 3.

³¹² Прищеп Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 217.

³¹³ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–ХІІІ ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 190.

³¹⁴ Звіздецький Б. А. Городища IX–ХІІІ ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. Табл. 3.

³¹⁵ Там само.

³¹⁶ Niedźwiadek R., Rozwałka A., Libera M. Sondażowe badania archeologiczne w Garbowie, gm. Ioco, woj. Lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1996. Tom 1. S. 111–115.

³¹⁷ Прищеп Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 241.

³¹⁸ Прищеп Б. А., Романчук О. М. Слов'янське городище поблизу с. Зіньки на річці Вілії. *Літопис Хмельниччини. Краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2007. С. 90.

³¹⁹ Прищеп Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 190.

³²⁰ Buko A., Dzieńkowski T. The Early Medieval settlements at the borderland between Poland and Rus': the stronghold in Busówno in recent archaeological exploration. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2008. Tom 60. S. 325–367.

³²¹ Прищеп Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 212.

³²² Poleski J. Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. 1996. S. 109–120.

Із кількісних показників зрозуміло що площа городищ не має тенденційних зв'язків ні з особливостями рельєфу, ні з часом виникнення самих фортець.

У IX–X ст. існували городища різних параметрів — від 0,07 до 80 га. Ймовірно, у той час вони різнилися за функціональним призначенням: менші фортеці легше обороняти, а на більших можна розмістити різноманітні виробничі потужності в межах укріпленого периметру. Окрім цього, площа могла бути визначальною в адміністративно-просторовій структурі регіону, адже великі городища, очевидно, могли швидше розвиватись економічно.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що назагал вдалось визначити 156 пам'яток IX–X ст. між Віслою і Тетеревом, що розподіляються на кілька груп: у басейні Горині (60), у басейні Західного Бугу та Верхньої Прип'яті (разом — 29), у басейні ріки Стир (23), між річками Случ та Тетерів (21) та між річками Вепш та Вісла (23). Завдяки кількісному аналізу конфігурацій оборонних периметрів, вдалось виділити округлі (28), овальні (19), півкруглі (2), трикутні (13) прямокутні (30) та складні (30)³²³. Завдяки підрахунку особливостей рельєфного розташування укріплених поселень вдалось з'ясувати, що домінують мисові фортеці (73), на другому місці розташовуються останцеві (27), далі рівнинні (19) та гради розташовані на підвищеннях (16). Винятком є 1 нагірна пам'ятка³²⁴. На основі типології М. Воєнки³²⁵ було виділено 6 категорій площі (а також групу пам'яток, де дані відсутні), що дозволило скласти градацію городищ. Усі перераховані критерії дозволяють створити окрему типологію цих пам'яток.

Серед всього досліджуваного регіону території між Віслою та Тетеревом варто виділити через те, що тут концентрується переважна більшість городищ підпрямокутної конфігурації оборонних периметрів, переважна більшість городищ трикутної організації фортифікацій споруджується вже у княжу добу, а

³²³ Не вдалось встановити особливості планування оборонних ліній 34 пам'яток.

³²⁴ У 20 випадках дані про рельєф відсутні.

³²⁵ Wojenka M. Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich. *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno, 2006. Rys.1.

також менша (в порівнянні з іншими теренами) концентрація городів з складною конфігурацією системи захисту.

2.2. Хронологія, конфігурація оборонних периметрів, топографія й площа городищ басейну Дністра і верхів'їв Вісли³²⁶

2.2.1. Хронологічний розподіл за басейновим принципом

Найбільшою водною артерією регіону є річка **Дністер** (див. рис. В.6.), яка мала роль важливого торгового шляху³²⁷. До її берегів і тяжіє найбільша кількість городищ — 99. У IX ст. їх тут існувало 35, причому одна (Добринівці³²⁸) з яких не виходить за межі цього часу (див. рис. В. 7.). У X ст. нараховується 96 укріплених поселень, 27 з яких занепало (див. рис. В. 8.). Наприкінці X — початку XI ст. кількість чинних городищ в цьому регіоні зменшилася до 69. Протягом усього періоду IX–X ст. безперервно існувало 13 пам'яток.

У басейні **Пруту** налічується 27 укріплених поселень. У IX ст. тут функціонувало 18 з них (див. рис. В.7.). А в X ст. — 25: при цьому 14 занепало (наприклад, Садгірське городище³²⁹, Горішні Шерівці I³³⁰), а сім з'явилося (Недобоївці³³¹, Цецино³³², Горішні Шерівці II³³³ (див. рис. В.27:2). Наприкінці X — початку XI ст. їхня кількість сягає усього 10 пам'яток, серед яких лише одна — **Остриця**³³⁴ — існує протягом IX–X ст.

Варто згадати і про пам'ятки у басейні річки **Черемош** (найбільшої притоки Пруту). Усього тут вдалось віднайти інформацію про три фортеці

³²⁶ Статистичний аналіз ґрунтується на даних, отриманих під час археологічних досліджень українських та польських археологів.

³²⁷ Щодра О. М. Слов'яни і Русь на трансконтинентальних торговельних шляхах Раннього Середньовіччя. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2022. Вип. 23. С. 38.

³²⁸ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 156.

³²⁹ Там же. С. 175.

³³⁰ Там же. С. 149.

³³¹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 210.

³³² Там само. С. 209.

³³³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 149.

³³⁴ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 48.

(Город³³⁵, Кути³³⁶ та Кобаки II³³⁷), які з'явилися у Х ст. й функціонували на рубежі тисячоліть.

У басейні Збруча сьогодні відомо лише про два давніх городища-святинища: Богит³³⁸ і Крутилів³³⁹, що, за даними дослідників, виникли у Х та існували протягом наступних століть. Аналогічна кількість пам'яток (Дунаїв та Звалів) відома і в басейні **Золотої Липи**, однак вони з'явилися тут ще у IX ст. і зникли вже у Х ст. Цікаво, що у найближчий час після цього укріплені поселення тут не виникають. У басейнах **Серету** (притока Дунаю) та **Стрипи** (притока Дністра) знаходились по одній фортеці, обидві виникли у IX ст. і занепали у Х ст.

Невелика кількість давніх фортець розташовується у межах лівих приток **верхньої течії ріки Західний Буг**. Тут маємо інформацію про існування лише п'яти городищ, два з яких відносяться до IX ст. Звичайно, що найвідоміше із них і найбільш досліджене — Пліснеське³⁴⁰ (див. рис. В. 67). У Х ст. загальна кількість укріплених фортець зросла до п'яти, однак дві, згадані раніше, зникли, а три нові виникли і продовжували функціонувати наприкінці Х — початку XI ст.

У басейні **Сяну** та витоків Вісли нараховується 30 давніх фортець. При цьому у IX ст. існувало 14 з них. У Х ст. — 29 фортифікацій (див. рис. В. 8.), серед яких 13 припинило існування, а натомість виникло 15 нових, наприклад, Войніч³⁴¹, Тираву Сольна³⁴², Аксманіце³⁴³ та ін. У кінці Х — початку XI ст. кількість фортець не зменшилася.

³³⁵ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 226.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Там само.

³³⁸ Русанова І. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва: Ладога-100, 2007. С. 65.

³³⁹ Там же. С. 74.

³⁴⁰ Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 345.

³⁴¹ Leńczyk G. Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski. 1983. S. 33–34.

³⁴² Gajewski L. Grodzisko we wsi Tyrawa Solna pow. Sanok. *Wiadomości Archeologiczne*. 1961. Tom 27. S. 327–328.

³⁴³ Parczewski M. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat. *Acta Archaeologica Carpathica*. 1986. Tom 25. S. 184.

Базуючись на кількісному аналізі давніх фортець, можемо констатувати, що тут, як і в межиріччі Вісли та Тетерева, у Х ст. (див. рис. В. 9.) занепала переважна більшість фортець, що виникли раніше, а також виникли цілком нові (див. рис. Б. 6.). Імовірно, це слід пов'язувати із походом Володимира Святославовича на Хорватів, який у «Повісті минулих літ» згадується під 992–993 рр.³⁴⁴

2.2.2. Різновиди та кількість конфігурацій оборонних периметрів

Назагал для виділеного регіону притаманні округлі, овальні, півкруглі, трикутні, прямокутні та складні городища. Оскільки найбільше городищ розташовуються в **басейні Дністра**, то ці терени домінують в усіх типах конфігурацій. Найчастіше зустрічаються складні городища — 23 випадки (Добростани³⁴⁵ (див. рис. В. 30.:1), Которини V³⁴⁶, Буківна³⁴⁷, Стільське³⁴⁸). Дещо менше трикутні — 16 фортець (Копачинці³⁴⁹, Чернелиця³⁵⁰, Журавеньки³⁵¹, Бабин (див. рис. В. 14.:1) та ін.). Також часто (13) зустрічають округлі (наприклад, Ржавинці³⁵², Рухотин (ур. Батарей)³⁵³, Делева (див. рис. В. 9.:2) та ін.). І лише зрідка вибирають прямокутне планування — 8 (Горошівці³⁵⁴, Завадів (див. рис. В. 21.:2) та ін.), овальне — 5 (Ломачинці³⁵⁵) та півкругле — 1 (Фітьків³⁵⁶). У

³⁴⁴ ПСРЛ. Том 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843. С. 76.

³⁴⁵ Шишак В., Ляска В. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2013. Вип. 17. С. 98.

³⁴⁶ Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2009. Вип. 13. С. 246.

³⁴⁷ Томенчук Б. П., Филипчук М. А. Буківна – літописний Биковен на Дністрі: другий археологічний шар VIII–XI ст. (матеріали розкопок 1987–1992 рр.). Івано-Франківськ, 2001. Рис. 2.

³⁴⁸ Корчинський О. М. Исследования Стольского городища. *Археологические открытия 1985 г.* Москва, 1987. С. 347.

³⁴⁹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 205.

³⁵⁰ Там само. С. 488.

³⁵¹ Там само. С. 490.

³⁵² Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 49.

³⁵³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 130.

³⁵⁴ Там же. С. 153.

³⁵⁵ Там же. С. 33.

³⁵⁶ Там же. С. 485.

басейні Прута зустрічається найбільша кількість городищ з прямокутною конфігурацією оборонного периметру — 9 (Білів (див. рис. В. 23.:1). Інших типів небагато: округлих — 3 (Верхні Станівці³⁵⁷ та ін.), півкруглих — 1 (Рудники³⁵⁸ та ін.), складних — 4 та трикутних — 5 (Червона Діброва II³⁵⁹ та ін.). У **верхній течії Західного Бугу** трапляється лише одне округле, одне складне та одне трикутне. Набагато більше відомо про оборонні периметри городів у **басейні Сяну**. Тут розташовуються 11 овальних (Аксманіце³⁶⁰, Кописно³⁶¹, Вибржеже³⁶² та ін.), 3 округлих (Трепча³⁶³ та ін.), 3 прямокутних, 5 складних (Завада Лянцкоронська³⁶⁴) та 4 трикутних.

Підсумовуючи, варто зазначити, що протягом IX–X ст. на території Прикарпаття простежується домінація двох груп — складних (33) та городищ, у яких обрис оборонної лінії має форму трикутника (28). Дещо менше пам'яток з фортифікаціями, у плануванні яких зустрічається хоча б один прямий кут — 21. Ще менша кількість округлих (18), овальних (17) та півкруглих (2) поселень.

2.2.3. Особливості рельєфу

Серед 173-х городищ регіону дані про особливості рельєфу ідентифіковано для 146-ти. Серед них домінують мисові городища, які трапляються у 102-х випадках (наприклад, Горошівці³⁶⁵, Жидачів³⁶⁶ (див. рис. В.27.:1) та ін.). Всі інші типи представлені суттєво меншою кількістю поселень. Тож на другому місці 24

³⁵⁷ Там же. С. 146.

³⁵⁸ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 476.

³⁵⁹ Там само. С. 26.

³⁶⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 6.

³⁶¹ Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Kopysnie, pow. Przemyśl. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1959. Tom 5. S. 213–215.

³⁶² Parczewski M. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat. *Acta Archaeologica Carpathica*. 1986. Tom 25. S. 197.

³⁶³ Kunysz A., Grodziska w województwie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 1968. S. 75.

³⁶⁴ Poleski J. Zagadka Wielkich Grodów Wiślan i Łędzian. Kraków: Alma Mater. 2008. S. 81.

³⁶⁵ Poleski J. Zagadka Wielkich Grodów Wiślan i Łędzian. Kraków: Alma Mater. 2008. S. 153.

³⁶⁶ Корчинський О. М. Зудеч (Короткі підсумки археологічних досліджень). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Вип. 11. С. 265.

фортеці, розташовані на останцях (Рудників³⁶⁷ та ін.). Ще менша кількість укріплених поселень (17) локалізується на природних підвищеннях. Тут цікавими прикладами є Біла³⁶⁸ (на високому плато), Посада Новоміська³⁶⁹ (на краю гряди). Як винятки варто згадати про два рівнинні (Ржавинці, споруджені на місці фортеці ранньозалізного часу³⁷⁰) та одне нагірне (Березець³⁷¹) (див рис. Б. 5). Хронологічний аналіз встановив, що час виникнення пам'яток не впливав на тенденцію їхнього топографічного розташування.

2.2.4. Показники площі

Для повноти даних під час аналізу доступної площі городищ було використано градацію груп від найменших до найбільших. Тож до першої групи мали б належати фортеці, що мали площу, меншу ніж 0,1 га. Однак таких виявити не вдалось. Наступну групу репрезентують 20 городищ, площа яких сягає 0,1–0,5 га (Баламутівка³⁷² — 0,12 га, Рудь³⁷³ — 0,33 га та ін.). Наступна група теж доволі чисельна. До неї належать 19 укріплених поселень з площею 0,5–1 га (наприклад, Кавське³⁷⁴ — 0,8 га та Нижнів³⁷⁵ — 1 га). Майже ідентична за кількістю (18) група пам'яток з площею 1–3 га (Добростани³⁷⁶ — 2,5 га, Сільниця³⁷⁷ — 1,7 га). Наступна група — гради площею 3–5 га — кількісно

³⁶⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 50.

³⁶⁸ Там же. С. 146.

³⁶⁹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 203.

³⁷⁰ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 49.

³⁷¹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 204.

³⁷² Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 145.

³⁷³ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 208.

³⁷⁴ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 204.

³⁷⁵ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 469.

³⁷⁶ Шишак В., Ляска В. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2013. вип. 17. С. 99.

³⁷⁷ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 202.

найменша і налічує лише дев'ять прикладів (Хелмець³⁷⁸ — 4 га, Брацільова³⁷⁹ — 3 га та ін.). Натомість городища, що сягають понад 5 га, складають найбільшу групу — 31 пам'ятка. Серед таких укріплень варто згадати Пліснеськ³⁸⁰ (250³⁸¹ га) та Стільсько³⁸² (200 га) і Ревне II³⁸³ (200 га). Для доволі значної частини городищ, аж 75-ти, інформації про площу знайти не вдалось (див рис. Б. 4.).

Підбиваючи висновки статистичного аналізу городищ IX–X ст. на території Прикарпаття, варто зазначити, що всього вдалось виявити 173 городища.

Під час кількісного аналізу вдалось виділити 3 великі агломерації. Перша розташовується між витокami Вісли та басейном Сяну. Всього фортець тут нараховується 35. У басейні Дністра вдалось виявити 104 давні фортеці (зараховуємо до 2 агломерації). До третьої групи належать фортеці, що розташовувались у басейні річки Прут. Всього тут розташовано 31 укріплене поселення. Під час формотворчого аналізу були отримані і кількісні показники конфігурації оборонних периметрів. Вдалось виявити 18 округлих, 17 овальних та 2 півкруглих, 28 трикутних, 21 прямокутне та 33 складні³⁸⁴. Варто згадати і про кількісний аналіз особливостей розташування на рельєфі. Основним типом розміщення укріплених поселень на території Прикарпаття слід вважати мисові городища — 102 випадки. Аналіз показників площі³⁸⁵ дав можливість виділити 6 груп поселень (від найменших до найбільших). Усі перераховані критерії

³⁷⁸ Cabalska M. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku na Chełmowej Górze w Chełmcu Polskim, pow. Nowy Sącz. *Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w 1963 r.* 1963. S. 51–53.

³⁷⁹ Leńczyk G. Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski. 1983. S. 14.

³⁸⁰ Филиппчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 346–347.

³⁸¹ Филиппчук М., Филиппчук А. Археологія фортифікацій Давнього Пліснеська. Львів, 2021. С. 6.

³⁸² Корчинський О. М. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 268.

³⁸³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 173.

³⁸⁴ У 52 випадках конфігурації оборонних периметрів виявити не вдалось.

³⁸⁵ За основу взято класифікацію польського археолога М. Воєнки: Wojenka M. Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich. *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno, 2006. Rys. 1.

дозволяють вибудувати типологію, що дозволить детальніше окреслити роль давніх фортець у просторово-адміністративній системі регіону.

Цей регіон можна виокремити на основі показників конфігурації оборонних периметрів, адже тут домінують складні фортеці, а також городи з трикутною організацією оборонного периметру.

2.3. Типологія городищ регіону

З урахуванням усіх проаналізованих просторових ознак: топографії, конфігурації оборонного периметру та площі — вдалося виділити чотири типи давніх фортець IX–X ст. між Прип'яттю і Карпатами. При цьому також враховано особливості рельєфу, який безумовно впливав на особливості спорудження фортифікацій та захисні особливості загалом; його враховували й у функціональному зонуванні та соціальній стратифікації.

До того ж, зважаючи на сучасний стан досліджень, головним об'єднавчим критерієм, на нашу думку, є конфігурація оборонного периметру, за якою і типологізовано городища.

Між Карпатськими горами та рікою Вісла виділяємо чотири типи давніх фортець IX–X ст. Як уже було сказано, у вказаному регіоні локалізовано 329 укріплених поселень (див. табл. 1), однак, з огляду на стан дослідження, до типології залучено лише 243 із них — 73% від загальної кількості.

2.3.1. Городища I типу

Сюди віднесено городища округлої (46), овальної (36) чи півкруглої форми (4) — 88 загалом (див рис. В. 3.).

У межиріччі **Случі і Тетерева** зафіксовано лише сім округлих пам'яток IX–X ст., за винятком III городища у Коростені, час існування якого визначають IX–XI ст.³⁸⁶ Чотири з них розташовуються на мисах, два — на останцях. Площа укріплених майданчиків невелика і не перевищує 0,5 га. Добрими прикладами тут можуть бути Бежів (див. рис. В.10.:1), Олевськ (див рис. В. 6.:2) та III слов'янське городище у м. Коростень. На фортеці Бежів, неподалік від

³⁸⁶ Самойловський І. М. Стародавній Іскоростень. *Археологія*. Київ, 1970. Том. XXIII. С. 199.

однойменного села у Житомирській області, вал округлої конфігурації обмежував площу 0,1 га. Через те що місцевість зазнала руйнації, встановити особливості рельєфу сьогодні неможливо. До цього ж типу належить і III городище у Коростені, розташоване на скелястому останці та обмежене валом, що формує коло³⁸⁷, та фортеця Пилиповичі (див. рис. В. 7.:2).

У **басейні Горині** виділено 15 городищ першого типу: шість округлих, вісім овальних та одне півкругле. Переважна більшість пам'яток розташовані на мисах (9), решта на останцях (3) чи рівнині (2). Площа цих пам'яток неоднорідна — трапляються надмалі, площею меншою 0,1 га (4), і невеликі — 0,1–0,5 га (9). Лише два городища перевищують ці показники: Глинки³⁸⁸ — 0,6 га і Глибочок³⁸⁹ — 2 га. Особливої уваги при цьому заслуговує городище Шубків — єдине в регіоні, що має півкруглу форму. Розташовується на мисі, що височить над рікою Горинь. Його площа була невеликою і сягала заледве 0,1 га. Внутрішній майданчик укріплений одним дугоподібним валом заввишки 1,5 м і ровом завглибшки 2 м. Серед городищ цього типу лише три дослідники зараховують до IX–X ст. (Кунин (друге)³⁹⁰ (див. рис. В. 2.: 1), Дюксин³⁹¹ та Шубків³⁹².) Решту 12 датують X–XI ст. Серед цих пам'яток вирізняється поселення Верхів, площа якого сягала лише 0,07 га³⁹³.

Велику агломерацію³⁹⁴ формують пам'ятки у **басейні Стиру**. Серед семи фортець — одна округла і п'ять овальних. Здебільшого вони розташовувались на останцях чи природних підвищеннях (по три випадки), одна була на мисі (Уніяс (Мала Іловиця)³⁹⁵). За показниками площі вони не становили монолітної групи.

³⁸⁷ Самойловський І.М. Стародавній Іскоростень *Археологія. Том. XXIII*. Київ, 1970. Рис. 5.

³⁸⁸ Там само. С. 42.

³⁸⁹ Там само. С. 44.

³⁹⁰ Там само. С. 44.

³⁹¹ Там само.

³⁹² Там само. С. 42.

³⁹³ Там само.

³⁹⁴ Під цим терміном маємо на увазі скупчення городищ навколо однієї торговельної артерії, що таким чином формують єдиний торговельно-економічний простір.

³⁹⁵ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 192.

Одне з них (Бабка³⁹⁶) надмале — 0,07 га, найбільша ж група (3) мала площу в межах 0,1–0,5 га, ще два сягали 0,6 га. Хронологічно вони також асинхронні: до IX–X ст. зараховують три фортеці і до X–XI ст. також три.

У **басейні Західного Бугу** та Верхньої Прип'яті вдалось нарахувати 10 городищ I типу: вісім округлих, одне овальне і одне півкруглі. Вони розташовувались на різних видах рельєфу: найбільше (5) було рівнинних, по 2 останцевих, на природному підвищенні та на мисі. Площа двох пам'яток (Головне — 0,07³⁹⁷ га та Смідин — 0,1 га³⁹⁸) була надмалою, п'ять пам'яток коливалась у межах 0,1–0,5 га. Лише два городища (Махнув Старий — 4 га³⁹⁹ та Турійськ — 1 га⁴⁰⁰) суттєво вирізнялись площею. П'ять поселень датовано IX–X ст., а три — X–XI ст.; два городища існували протягом IX–XI ст.

Із західного краю, між **річками Вепш (Вепр) та Вісла**, знаходилась ще одна група поселень, де було виявлено 11 пам'яток цього типу (вісім округлих та сім овальних). Переважна більшість розташовувались на рівнинній місцевості (8), ще 3 — на останцях й 1 — на природному підвищенні. Одне з них (Кульчин Колонія) було надмале, з площею 0,07 га⁴⁰¹, 6 пам'яток сягали 0,1–0,5 га, а ще чотири мали доволі велику площу: Тарнув — 0,7 га⁴⁰²; Дорогуча — 1,7 га⁴⁰³;

³⁹⁶ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 192.

³⁹⁷ Там само. С. 191.

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Mączka G. Zapomniane grodziska, gródki i fortalicja – suplement do Atlasu Zabytków Archeologicznych Lubelszczyzny. *Wiadomości Konserwatorskie*. 2017. Tom 19. S. 245–257.

⁴⁰⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 191.

⁴⁰¹ Mazurek W. Słowiańskie początki. *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim. Skarby z Przeszłości*. 2006, S. 105–118.

⁴⁰² Dzieńkowski T. Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego grodziska schronieniowego na Bagnie Staw w Tarnowie, pow. Chełmski. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2007. Tom 9. S. 79–95.

⁴⁰³ Hoczyk-Siwkova S. Typologia grodzisk wczesnośredniowiecznych między Wisłą a Bugiem (VII–X w.). *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*. 1998. S. 47–53.

Снятиче — 3⁴⁰⁴, га Ходлік — 8,3 га⁴⁰⁵. До IX–X ст. зараховують 7 давніх фортець, а до X–XI ст. — 3, ще 2 існували протягом IX–XI ст., і лише одне існує протягом IX — початку XI ст. (див. рис. Б.1.).

Дещо південніше, між **річками Сян та верхньою течією Вісли**, виділяється ще одне скупчення городищ, де вдалось нарахувати 13 пам'яток I типу (три округлих та десять овальних). Переважно вони розташовувались на останцях (Трепча⁴⁰⁶, Туліголови⁴⁰⁷ та ін.) чи природних підвищеннях (Сельніца⁴⁰⁸, Вибжеже⁴⁰⁹, Тирава Сольна⁴¹⁰ та ін.), однак трапляються і мисові (Буди Глоговські⁴¹¹, Хоцжев⁴¹²). Варто наголосити, що п'ять пам'яток мають площу, що не перевищує 1 га. Датування дає можливість говорити, що у IX–X ст. існувало вісім укріплених поселень, а в X–XI ст. — шість.

У **верхній та середній течії Дністра**, а також на лівих притоках Західного Бугу нараховується 19 фортець, які можна віднести до I типу. Серед них було 12 округлих, 5 овальних та 1 півкругле. Переважна більшість (11) цих пам'яток розташовувалась на мисах (наприклад, Колубаївці⁴¹³ та Рухотин (ур. Батарей)⁴¹⁴), а решта — на підвищеннях (3), останцях (2) та рівнинах (2). Серед усіх фортець

⁴⁰⁴ Prusicka-Kołcon E. Światycze, stan. 45, gm. Komarów, woj. Zamojskie. *Informator Archeologiczny: Badania 1992*. 1993. S. 89.

⁴⁰⁵ Gajewska H. Grodzisko z IX wieku w Chodliku, pow. Puławy. *Archeologia Polski*. 1959. Tom 3. S. 285–335.

⁴⁰⁶ Kunysz A. Grodziska w województwie Rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 1966. S. 75.

⁴⁰⁷ Cabalska M. Tuligłowy. *Informator Archeologiczny*, 1987. S. 163–164.

⁴⁰⁸ Żaki A. O grodzie w Sielnicy (Pawłokomie) i innych warowniach małopolskich. *Z Otchłani Wieków*. 1953. Tom 22. S. 93–94.

⁴⁰⁹ Kunysz A. Grodziska w województwie Rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 1966. S. 83.

⁴¹⁰ Gajewski L. Grodzisko we wsi Tyrawa Solna pow. Sanok. *Wiadomości Archeologiczne*. 1961. Tom 27. S. 327–328.

⁴¹¹ Lubelczyk A. Kompleks osadniczo-obronny z okresu wczesnego średniowiecza w Budach Głogowskich, woj. Rzeszów. (Sprawozdanie z badań sondażowo-ratowniczych na stan. 11 i 36 przeprowadzonych w 1994 i 1995). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 1996. Tom XVII. S. 85–112.

⁴¹² Żaki A. Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1959. Tom 5. S. 195–196.

⁴¹³ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 207.

⁴¹⁴ Там само. С. 206.

цього типу 8 мали невелику площу, яка не перевищувала 1 га, ще 6 могли сягати від 2 га до декількох десятків. П'ять городищ датовано IX–X ст.; X–XI ст. — 12.

Серед групи городищ у **басейні Прута** поселення I типу нечисельні — виявлено лише 5 пам'яток (3 округлих, 1 овальну та 1 півкруглу). Вони розміщувались на мисах (Маморниця (святилище)⁴¹⁵ та Недобоївці⁴¹⁶), останцях (Верхні Станівці⁴¹⁷ (див рис. В. 8.:1) та Рудники⁴¹⁸) та природних підвищеннях (Грозинці⁴¹⁹). Їхня площа суттєво відрізнялась, адже траплялись як і малі, так і великі. Дослідники вважають, що три округлих городища, а також напівкругле існували в межах IX–X ст., а овальне — XI ст. (див. рис. Б. 3.).

2.3.2. Городища II типу

До II типу віднесено 41 городище з трикутною організацією оборонного периметру. Всі вони розташовуються на мисах, які і визначають таку їхню форму.

Те, що у **межиріччі Случі та Тетерева** зафіксовані лише дві пам'ятки такого типу, дозволяє припустити, що така планіграфія не була притаманна цим теренам. Площа городищ різниться: відтак оборонний вал городища Райки обмежує територію розмірами 0,3 га⁴²⁰, а фортеці Маренин — 1,2 га⁴²¹. Б. А. Звіздецький датував їх IX–X ст.⁴²²

Басейн Горині багатший на городища, де фортифікації формують трикутник: тут їх нараховано 10. Серед них лише два — (Будерж (мале)⁴²³ і Стовпин⁴²⁴) — мають площу 0,1 га. Розміри решти коливаються у межах 0,1–

⁴¹⁵ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 166.

⁴¹⁶ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 210.

⁴¹⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 147.

⁴¹⁸ Там же. С. 173.

⁴¹⁹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 210.

⁴²⁰ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 133.

⁴²¹ Там само.

⁴²² Там само. С. 130–131.

⁴²³ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Табл. 3.

⁴²⁴ Там само.

0,5га: Дермань Перша⁴²⁵, Стеблівка⁴²⁶ та Біла Криниця⁴²⁷ мають по 0,2 га, а Злазне⁴²⁸ (див. рис. В. 15:1) та Корець (ур. Городище) — 0,25 га. Такі збіги дозволяють припустити, що поселення виконували однакову роль у просторовому устрої регіону. У басейні Горині три пам'ятки датовано IX–X ст., а решту — до X–XI ст. У **басейні Західного Бугу** таку форму має лише городище кінця X–XI ст. Литовеж (площею 1 га)⁴²⁹.

Дещо більша кількість городищ II типу — чотири пункти — знаходиться **між Сяном і верхньою течією Вісли**. Серед них можна виділити Нове Сади⁴³⁰ та Подегуже I⁴³¹, площею, відповідно, 0,35 і 0,4 га. Варто згадати і про Новосілки Дединські⁴³², що площею сягають аж 2,3 га. Городище Марцінковіче⁴³³ повністю знищене, тому встановити його особливості неможливо. За датуванням городища цього типу розподілені однаково: два IX–X ст. і два X–XI ст (див. рис. Б.1.).

Найбільша кількість (17) городищ II типу розташовувалась у **басейні Дністра**. Однак для дев'яти пам'яток площу встановити не вдалось, тому цей показник можна застосувати лише частково. Тож дві давні фортеці мають площу 0,1–0,5 га (Рашків і Журавеньки). Варто відзначити пам'ятки Стебник (див. рис. В. 12.:1), Копачинці (див. рис. В. 13), Нижнів. Усі вони сягають 1 га. Це дозволяє припустити, що вони виконували подібні функції у просторовій організації регіону. Серед трьох великих городищ вирізняються Городниця⁴³⁴ й

⁴²⁵ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Табл. 3.

⁴²⁶ Там само. Табл. 4.

⁴²⁷ Там само. Табл. 3.

⁴²⁸ Там само. Табл. 4.

⁴²⁹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 190.

⁴³⁰ Там само. С. 203.

⁴³¹ Poleski J. Archeologia o początkach Podegrodzia. *Podegrodzie i gmina podegrodzka. Zarys dziejów*. 2004. S. 39–86.

⁴³² Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 203.

⁴³³ Szybowicz A. Marcinkowice, woj. Nowy Sącz. Badania 1986. *Informator Archeologiczny*. 1987. S. 145–146.

⁴³⁴ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 205.

Чернелиця⁴³⁵ — з однаковою площею 6 га. Протягом раннього етапу (IX–X ст.) дослідники визначають функціонування чотирьох фортець, на пізнішому ж (X–XI ст.) існувало 9 укріплених поселень. Ще у трьох випадках городища існують протягом IX — початку XI ст. На основі цих даних варто зазначити, що цей тип поселень, здебільшого поширений в X–XI ст.

Ще сім городищ виявлено у **басейні Пруту** та його найбільшої притоки — **Черемоша**. На жаль, площі чотирьох із них встановити не вдалось. У решті випадків маємо такі дані: Червона Діброва II⁴³⁶ — 6 га, Кути⁴³⁷ та Кобаки II⁴³⁸ — 1,5 га. Усі городища у басейні Пруту дослідники датують IX–X ст., а біля Черемоша (пізнішим часом) — X — початком XI ст (див. рис. Б.3.).

2.3.3. Городища III типу

III тип представлений 50-ма городищами, у яких конфігурація оборонного периметру нагадує прямокутник, тобто вони мають один або кілька прямих кутів (сюди також зараховано фортеці, які П. Раппапорт визначав як «волинський тип»⁴³⁹). Функціональні особливості цих поселень визначити складно, оскільки внутрішні майдани або не досліджені, або поруйновані у пізніші епохи внаслідок господарської діяльності.

На регіональному рівні цей тип розподілений нерівномірно. Тож між **річками Случ та Тетерів** виявлено шість таких фортець: Бараші⁴⁴⁰, Іванків⁴⁴¹, Коростень I⁴⁴²; Коростень II⁴⁴³ (див. рис. В. 19.:2); Несолонь⁴⁴⁴ та Яроповичі⁴⁴⁵.

⁴³⁵ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 488.

⁴³⁶ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 210.

⁴³⁷ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 454.

⁴³⁸ Там само. С. 458.

⁴³⁹ Раппапорт П. А. Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967. №140. С. 51.

⁴⁴⁰ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 114.

⁴⁴¹ Там само. С. 119.

⁴⁴² Там само. С. 120.

⁴⁴³ Там само.

⁴⁴⁴ Там само. С. 125.

⁴⁴⁵ Там само. С. 129.

Більшість з них (4) розміщені на останцях, ще дві — на мисах. Серед усіх показників площі найбільшу увагу викликають Яроповичі та Коростень I, адже вони мають майже однакові параметри — 0,45 га та 0,46 га відповідно. Це дозволяє припустити, що вони мали схоже функціональне призначення у системі заселення регіону. До більших городищ зараховано Бараші — 0,6 га⁴⁴⁶ (фортеці III типу з такою площею зустрічаються неодноразово) та Іванків — 0,8 га⁴⁴⁷. До періоду IX–X ст. зарахована лише одна пам'ятка, ще дві функціонують у X — на початку XI ст., а три — протягом IX–XI ст.

Найбільше давніх фортець III типу функціонувало у **басейні Горині**. Усі вони розташовуються на мисах, здебільшого (10) мають невелику площу, яка сягає 0,1–0,5 га. Серед них виділяються дві групи площею 0,3 га — Горбаків⁴⁴⁸, Грушвиця⁴⁴⁹ (див. рис. В. 22.:2), Плужне⁴⁵⁰ (0,35 га) та Горбів (0,36 га), Кричильськ⁴⁵¹, Посників⁴⁵² (0,45) та Сморгів (0,4)⁴⁵³. Дещо більша група репрезентована пам'ятками з площею 0,6 га: зокрема Башине⁴⁵⁴, Вільгір⁴⁵⁵ (0,65 га) та Хотин⁴⁵⁶. Найбільшими серед цього типу у басейні Горині є Козлин⁴⁵⁷ (2 га) та Розваж⁴⁵⁸ (1,4 га). Більшість таких городищ Б. А. Прищепа зарахував до X–XI ст. (12), ще два є довготривалими — IX–XI ст., а одна фортеця існує тільки в X ст.

У басейні **Стиру** існувало лише два таких городища: Перемиль і Острожець (див. рис. В. 17.:1). Перше розташовується на останці, а друге — на мисовому підвищенні. З огляду на показники площі особливої уваги заслуговує

⁴⁴⁶ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 114.

⁴⁴⁷ Там само. С. 119.

⁴⁴⁸ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Табл. 3.

⁴⁴⁹ Там само.

⁴⁵⁰ Там само. Табл. 4.

⁴⁵¹ Там само.

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ Там само. Табл. 3.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Там само. Табл. 4.

⁴⁵⁶ Там само.

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Там само.

Острожець⁴⁵⁹, який займає 0,65 га, що корелюється з розмірами городищ в інших регіонах. Фортеця Перемиль дещо більша і сягає 1,1 га⁴⁶⁰. Обидва укріплені поселення функціонували у X–XI ст.

Слід згадати і про чотири давні гради у **басейні Західного Бугу**: Устилуг (див. рис. В. 18), Грудек над Бугом, Гуща та Черемно. Усі вони розташовуються на різних типах рельєфу: мис, підвищення, рівнина та останець відповідно. За показниками площі ці фортеці розподіляються на дві групи: 0,7–0,75 га (Грудек над Бугом⁴⁶¹ й Устилуг⁴⁶²) і 1,4 га (Черемно⁴⁶³ та Гуща⁴⁶⁴).

У **басейні Вепшу** вдалось простежити лише дві фортеці III типу. Це дає підставу припустити, що городища з прямокутною конфігурацією оборонного периметру не були притаманні для цього регіону. Грабув та Кларув розташовані на останці та мисі. Показники площі вирізняють фортецю Грабув (1,4 га), що дає підстави зіставляти її з фортецями цього ж типу у інших регіонах. Град Кларув дещо менший (0,5 га). Обидва городища датуються IX–X ст.

Між **рікою Сян та верхньою течією Вісли** вдалось виявити три городища цього типу (Судова Вишня I⁴⁶⁵, Подегуже II⁴⁶⁶, Бжезова⁴⁶⁷), розташовані на

⁴⁵⁹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 192.

⁴⁶⁰ Там само. С. 191.

⁴⁶¹ Kuśnierz J. Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka*, 2000. S. 51–71.

⁴⁶² Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 190.

⁴⁶³ Florek M., Wołoszyn M. The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence. *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe*. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2016. Tom 2. S. 63–72.

⁴⁶⁴ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 190.

⁴⁶⁵ Там само. С. 203.

⁴⁶⁶ Leńczyk G. Badania w Podegrodziu p. Nowy Sącz. *Rocznik Sądecki*. 1962. S. 1–9.

⁴⁶⁷ Machnik J., Godłowski K. Grodzisko Walik w Brzezowej, pow. Jasło. *Z Otchłani Wieków*. 1953. R. 22. S. 207–212.

останцях (два перші) та одне на мисі. Бжезова, датована IX ст., має площу 4 га⁴⁶⁸. Інші дві фортеці функціонували у X–XI ст (див. рис. Б.1.).

У **басейні Дністра** вдалось віднайти 9 фортець. Переважно вони розташовуються на мисах і лише одна на природному підвищенні. Через те що у 5-ти випадках не вдалось з'ясувати показників площі, їх не можна використати для аналізу. Серед відомих городищ одне (Нижній Струтин⁴⁶⁹) має малу площу 0,1–0,5 га, ще одне (Новошин⁴⁷⁰) — 1 га і 2 (Добринівці⁴⁷¹ (див. рис. В. 23.:2) та Туради⁴⁷²) — 1–3 га. Хронологічно ці городища можна розділити на 2 групи: 4 ранніх (IX–X ст.) та 5 пізніх (X–XI ст.).

Остання група розташовувалась у **басейні Пруту**, де визначено 9 фортець, що були зараховані до III типу. Здебільшого (7 випадків) вони розташовувались на мисових підвищеннях. Дані про площу цих городищ досить різноманітні. Тож найменшими були фортеці площею 0,1–0,5 га (Баламутівка⁴⁷³ та Волоцьке⁴⁷⁴), пам'ятки площею 0,5–1 га (Магала (див. рис. В.21.:1) та Снятин I), більшу площу мала фортеця Горішні Шерівці⁴⁷⁵ (1,1 га). Найбільшим було укріплене поселення Біла, площею 10 га⁴⁷⁶. Більшість городищ датовані IX–X ст. — шість пам'яток, до пізнього періоду (X–XI ст.) — віднесено лише дві (див. рис. Б.3.).

2.3.4. Городища IV типу

До IV типу належать великі за площею та найскладніші за конфігурацією оборонного периметру городища. Вони могли мати кілька оборонних ліній, що

⁴⁶⁸ Parczewski M. Uwagi o grodzisku w Brzezowej, pow. Jasło. *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate*. 2010. S. 431–443.

⁴⁶⁹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 204.

⁴⁷⁰ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 471.

⁴⁷¹ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 206.

⁴⁷² Корчинський О. М. Каталог городищ. Машинопис С. 232.

⁴⁷³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 144–145.

⁴⁷⁴ Там же. С. 149.

⁴⁷⁵ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 209.

⁴⁷⁶ Там само.

утворювали систему міжвалових просторів, придатних до забудови. Всього таких пам'яток вдалось виявити 62.

У **межиріччі Случі та Тетерева** таких фортець нараховано п'ять. Здебільшого вони розташовані на рівнинах (3) або на останцях (1), чи природних підвищеннях (1). Звягель (Північне)⁴⁷⁷ та Городець⁴⁷⁸ мали меншу площу — 2,5 та 2,16 га, а городище на ріці Церем⁴⁷⁹ (див. рис. В. 19:1), Грубське⁴⁸⁰ та IV городище в Коростені⁴⁸¹ мали площу понад 5 га. Дві фортеці існували у IX–X ст., ще дві — у X–XI, а одна (Коростень IV) протягом IX–XI ст.

Велика кількість фортець IV типу (14) знаходилась у **басейні Горині**. З них 13 розташовувались на мисах і лише одна на природному підвищенні. Найменші з них (Томахів⁴⁸² та Точевики⁴⁸³) мали площу 0,9 та 1 га, у межах 1–3 га коливалась площа Брикова⁴⁸⁴ (Шумська), Гощі⁴⁸⁵ та Новомильська⁴⁸⁶ (див. рис. В. 25.:1), Острог сягав 3,2 га. Решта фортець були понад 5 га. З огляду на дослідження Б. Прищепи можемо констатувати, що 11 фортець виникли у пізній період (X–XI ст.), а дві — у ранній, одне городище (Жорнів⁴⁸⁷) існувало протягом IX–X ст.

У **басейні Стиру** вдалось виділити три фортеці, дві з яких розташовувались на останцях (Мирогоща⁴⁸⁸ і Муравиця⁴⁸⁹). Важливо звернути увагу, що ці городища мали однакову площу — 0,8 га і функціонували в X–XI ст. Особливої уваги заслуговує фортеця Луцьк. Під час археологічного

⁴⁷⁷ Звизецкий Б. А. Исследования летописного Возвягеля. *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.»*. Чернигов, 1990. С. 35–36.

⁴⁷⁸ Звизецкий Б. А. Городища IX – XIII ст. на территории летописных древлян. Київ, 2008. Табл. III.

⁴⁷⁹ Там само.

⁴⁸⁰ Там само.

⁴⁸¹ Там само.

⁴⁸² Прищепя Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Табл. 4.

⁴⁸³ Там само.

⁴⁸⁴ Там само.

⁴⁸⁵ Там само.

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ Там само.

⁴⁸⁸ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 192.

⁴⁸⁹ Там само.

дослідження дитинця цього городу С. Терський віднайшов рештки оборонної лінії, яку попередньо зарахував до VII–IX ст.⁴⁹⁰. На території середмістя досліднику також вдалось віднайти забудову докняжого періоду⁴⁹¹ (VIII–IX ст.). Станом на сьогодні площу⁴⁹² городища племінного періоду встановити неможливо, адже місто безперервно розвивалось протягом останнього тисячоліття.

У **басейні Західного Бугу** локалізовано чотири фортеці IV типу. Половина розташовувалась на рівнинній місцевості (Володимир⁴⁹³ (див. рис. В. 24.:1) та Любомиль II⁴⁹⁴), ще по одній — на природному підвищенні (Майдан Новий⁴⁹⁵ (див. рис. В. 25.:2)) і на горі (Ящув⁴⁹⁶). Площа кожного з цих укріплених поселень була різною. Відтак Любомиль (4,5 га⁴⁹⁷) і Майдан Новий — 1,1 га⁴⁹⁸. Площу Ящува з'ясувати не вдалось. Три фортеці датовані IX–X ст., а Володимир пізнішим часом — X–XI ст.⁴⁹⁹

Між **річками Вепш та Вісла** знаходилося чотири фортеці, половина з них розташовувалась на мисах, ще по одній — на останці і підвищенні. Варто відзначити, що дві (Феліксівка⁵⁰⁰ та Лещина⁵⁰¹) формували групу, площею 1–

⁴⁹⁰ Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 37.

⁴⁹¹ Вона була репрезентована котлованом від заглибленого житла каркасно-стовпової конструкції та глиняно-кам'яною піччю: Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 66.

⁴⁹² С. Терський вказує, що площа сформованого у Середньовіччі Подолу становила 15 га: Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 73.

⁴⁹³ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 190.

⁴⁹⁴ Там само.

⁴⁹⁵ Skibiński S. Majdan Nowy, pow. Chełm. *Z Otchłani Wieków*. 1958. Tom 24. S. 328–329.

⁴⁹⁶ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 189.

⁴⁹⁷ там само. С. 190.

⁴⁹⁸ Skibiński S. Majdan Nowy, pow. Chełm. *Z Otchłani Wieków*. 1958. Tom 24. S. 328–329.

⁴⁹⁹ Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. С. 62.

⁵⁰⁰ Florek M. Grody plemienne południowej Lubelszczyzny. *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie, Skarby z Przeszłości*. 2018. Tom 19. S. 71–124.

⁵⁰¹ Poleski J. Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. 1996. S. 109–120.

3 га. Ще одне, Гуцюв⁵⁰², займало 20 га. Хронологічно ці городища можна розділити на дві групи: IX–X ст. та X–XI ст. (див. рис. Б.1.).

Між **верхньою течією Вісли та Сяном** нараховано чотири складні фортеці. Усі, за винятком мисового укріпленого поселення Завада⁵⁰³, розташовувались на природних підвищеннях. Кожна з них сягала понад 5 га. У IX–X ст. функціонують Ходакувка⁵⁰⁴, Завада Лянцкоронська⁵⁰⁵ (див. рис. В. 26.:2) та Завада⁵⁰⁶, а наприкінці X — початку XI ст. виникає фортеця Войніч⁵⁰⁷.

У **басейні Дністра** вдалось виявити 24 фортеці. Більшість з них (19) розташовуються на мисах, ще 3 — на останцях та 2 — на природних підвищеннях. Найменшим тут є городище Пригородське з площею 1 га⁵⁰⁸. У двох площа коливалась у межах 1–3 га, у 15-ти переважала 5 га. Протягом раннього етапу (IX–X ст.) функціонувало 8 давніх градів (Пліснеськ⁵⁰⁹, Крилос⁵¹⁰, Солонське⁵¹¹ (див. рис. В. 30.:2) та ін.) Протягом X–XI ст. їхня кількість зросла до 10 (Богит⁵¹² та ін.)

У **басейні Пруту** локалізовано лише 4 фортеці. Всі, окрім останцевого городища Рудники, розташовувались на мисах. Площа фортеці Коростовата

⁵⁰² Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Guciowie na Roztoczu: wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu (przyczynek do studiów nad Grodami Czerwińskimi). *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1997. Tom II. S. 227–236.

⁵⁰³ Cetera A., Okoński J. Zawada, gm. Tarnów, woj. tarnowskie. *Informator Archeologiczny*. 1983. Tom 17. S. 182–184.

⁵⁰⁴ Leńczyk G. Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski. 1983. S. 15–16.

⁵⁰⁵ Poleski J. Grodzisko w Zawadzie Lanckorońskiej. *Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, styczeń-czerwiec 1995 r.*, 1995. Tom . S. 2-5.

⁵⁰⁶ Cetera A., Okoński J. Zawada, gm. Tarnów, woj. tarnowskie. *Informator Archeologiczny*. 1983. Tom 17. S. 182–184.

⁵⁰⁷ Leńczyk G. Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski. 1983. S. 33–34.

⁵⁰⁸ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 206.

⁵⁰⁹ Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 347–351.

⁵¹⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 204.

⁵¹¹ Филипчук М. А. Дослідження городищ у Верхньому Подніпров'ї. *Львівський археологічний вісник*. Львів, 1999. Вип. 1. С. 78.

⁵¹² Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва: Ладога-100, 2007. С. 115.

становила 2 га⁵¹³, а Горішніх Шерівців II — 5 га⁵¹⁴. Більшість з них датуються IX–X ст. і лише Горішні Шерівці II — X–XI ст.⁵¹⁵ (див. рис. Б.3.).

Отже, на основі просторових критеріїв вдалось виділити 4 типи фортець. До першого, найбільш чисельного (91 поселення), належали округлі, овальні та півкруглі. Другий тип репрезентований укріпленими поселеннями з формою оборонного периметра близькою до трикутної. Він найменш чисельний — лише 41 фортеця. III група городищ представлена прямокутними укріпленими поселеннями. Всього їх вдалось нарахувати 51. Останній IV тип представлений великими за площею та складними за конфігурацією оборонного периметру фортецями. Всього таких наховано 62.

Статистичний аналіз дав можливість визначити ключові просторові характеристики городищ окресленого регіону. Загалом вдалось нарахувати 329 пунктів.

У IX ст. функціонувало 153 фортець. У X ст. їх кількість збільшилася вдвічі — 306 фортець. Наприкінці X — початку XI ст. відомо про 193 фортець. Протягом усього періоду, від IX до початку XI ст., існують 32 давні гради (див. рис. Б. 7.).

Важливим є і статистичний аналіз топографічних особливостей. Більшість фортець (178, або 54% від загальної кількості) цього регіону розташовувались на мисах. Такий тип рельєфу найкраще підходив для оборони⁵¹⁶, адже круті схили, утворені течією рік чи відступом льодовика, змушували ворога обирати лише одну, часто не найзручнішу сторону для нападу. Трапляються фортеці, розташовані на останцях (54). Використовували для спорудження давніх

⁵¹³ Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва: Ладога-100, 2007. С. 209.

⁵¹⁴ Там же.

⁵¹⁵ Там же.

⁵¹⁶ Аналогічну думку висловлював П. Раппопорт, який вважав, що у додержавний період рельєф відігравав важливішу роль в організації оборони, ніж фортифікації (Раппопорт П. Древние русские крепости. Москва, 1965. С. 9) та М. Кучера, який вважав, що такий рельєф вибирався для того, щоб спростити завдання зі спорудження фортифікацій та мінімізувати ризики штурму з кількох боків (Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 27).

фортець і природні підвищення, таких нараховано 34. На рівнинній місцевості розташовано 20 фортець. У двох випадках простежені нагірні фортеці. У 44 випадках визначити особливості рельєфу не вдалось. З цього випливає, що під час спорудження городищ давні зодчі переважно обирали місцевість, що підвищувалась над навколишньою територією. Це дозволяло проводити ефективне спостереження та швидко виявляти небезпеку. Обов'язково враховували й оборонні особливості, щоб зменшити небезпеку взяття фортеці штурмом.

Тож фортець, менших за 0,1 га, нараховано 11. Найбільшу групу становили укріплені поселення площею 0,1–0,5 га — 77. Дещо більших, площею 0,5–1 га, виділено 41. Городищ площею 1–3 га — 40. Великих, площею 3–5 га, лише 13. Тих, що перевищують площу в 5 га вдалось нарахувати 49. Попри це у доволі значної кількості (101) площу давніх фортець встановити не вдалось.

На основі статистичного аналізу просторових (площа, топографія, конфігурація оборонних периметрів) особливостей виділено чотири типи фортець IX–X ст.

Перший тип репрезентований найбільшою кількістю пам'яток — 86 давніх градів. Сюди належать округлі, овальні та півкруглі фортеці. Більшість з них розташовані на мисах та мають площу 0,1–0,5 га. У IX–X ст. таких існувало 42, а у X–XI ст. — 40 фортеця. Довготривалими (IX–XI ст.) було лише сім укріплених поселень.

До **другого типу** зараховано 41 городище з трикутною системою оборони. Усі розташовані на мисах, які й спричинили таку конфігурацію фортифікацій. Їхня площа здебільшого коливалась у межах 0,1–0,5 га. У ранній період існувало 16 фортець, у пізній — X–XI ст. — 22. Це дозволяє припустити, що такий абрис оборонного періоду набув поширення у другій половині X ст. Протягом IX–XI ст. існувало лише 3 укріплені поселення.

До **третього типу** зараховано 50 давніх градів із прямокутною організацією захисних споруд. Здебільшого вони розташовані на мисах. Площа коливається від 0,1 до 2 га. У ранній період існує 18 фортець, у X–XI ст. — уже

28. Тож можна помітити, що такий тип поселень притаманний (у більшості випадків) для другої половини X — початку XI ст. Протягом IX–XI ст. існувало лише 4 укріплених поселення.

До останнього, **четвертого типу**, зараховано великі фортеці зі складною організацією оборони. Всього таких вдалось нарахувати 62. Більшість з них розташовувались на мисах та мали площу понад 5 га. У IX – X ст. таких городищ функціонувало 21, а у X–XI ст. — 31. Ще 10 існувало протягом IX–XI ст. Така типологія, на нашу думку, дозволить уточнити функціональні особливості городищ та їхню роль у системі заселення протягом IX–X ст.

РОЗДІЛ 3. ТИПИ Й КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБОРОННИХ СПОРУД

Ключовою особливістю давніх городів, яка вказувала на їхню виняткову роль у просторово-адміністративній системі того чи іншого регіону і вирізняла їх серед решти поселень, були фортифікації. Їхнім археологічним виявом на сьогодні є головно валоподібні виступи — деструкції колишніх оборонних споруд.

Зауважимо, що у фаховій літературі, принаймі вітчизняній, дослідники не концентрують окремої уваги на конструктивних особливостях оборонних споруд IX–X ст.

Проаналізувавши історіографію з цієї проблеми, бачимо, що погляди фахівців зводяться до такого. П. Раппопорт припускав, що основне значення в системі оборони відігравали не дерев'яні укріплення, а земляні перепони (природні круті схили або ж навмисно терасовані⁵¹⁷, щоб збільшити кут нахилу) та штучно викопані рови. Отже, система оборони у VIII–X ст. залежала від захисних функцій рельєфу де вона розташовувалась⁵¹⁸.

До вивчення ранньосередньовічних фортифікацій звертався і М. Кучера. Він розподілив дерев'яні стіни на дві групи: стовпові та зрубні конструкції. До першої дослідник зарахував гостроколи⁵¹⁹ та стовпові стіни⁵²⁰. Дослідник вважав, що, попри те, що час їхнього спорудження має доволі великий хронологічний діапазон (IX–XII–XIII ст.), вони не мали широкої популярності серед давніх будівничих, адже зрубна конструкція була більш досконалою у архітектурному та військовому вимірі⁵²¹. Зрубні конструкції дослідник поділяє на городні (зруби заповнені землею) та кліті (пусті зруби призначені для

⁵¹⁷ П. Раппопорт зазначав, що такий прийом застосовувався дуже часто. У сучасній військово-інженерній термінології така оборонна споруда має назву ескарп.

⁵¹⁸ Раппопорт П. Древние русские крепости. Москва, 1965. С. 12.

⁵¹⁹ У автора ці стіни фігурують під назвою “частокіл”.

⁵²⁰ Під цим терміном дослідник має на увазі каркасно-стовпові стіни.

⁵²¹ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем. Київ, 1999. С. 76.

господарських потреб чи проживання)⁵²². М. Кучера вважав, що такий тип оборонної стіни також траплявся й у період IX–X ст.⁵²³

Польові дослідження ранньосередньовічних фортифікацій Буковини здійснював Б. Тимошук. На основі своїх спостережень він припустив, що при спорудженні фортець слов'яни застосовували різні конструктивні елементи та різні схеми оборони, однак типова модель залишалась однаковою. Це були стіни з горизонтально покладених деревин, що закріплювались у вертикальних стійках. З зовнішнього боку вони укріплювались земляним відкосом, а з внутрішнього — будинками⁵²⁴. Також дослідник вважав, що слов'янські городища-сховища⁵²⁵ обмежувались лише однією лінією оборони, маючи додаткові фортифікації лише в районі в'їздів. При спорудженні таких фортець особливу роль відігравав рельєф⁵²⁶.

Дослідженням захисних стін городів древлянської землі займався Б. Звіздецький. Він вважав, що городища древлян IX–X ст. за плануванням оборонних ліній нічим не відрізняються від одночасових пам'яток в інших регіонах, саме тому він припускає, що фортифікації також споруджувались з дерева та землі⁵²⁷. До схожих висновків дійшов і Б. Прищепа під час дослідження ранньосередньовічних городищ Погориння. Він зазначає, що земляні вали слов'яни насипали з ґрунту, який був вибитий під час спорудження рову⁵²⁸.

До вивчення ранньосередньовічних фортифікацій на Буковині доклався і Л. Михайлина. Він виділяє три типи фортифікацій: частоколи; стіни основу яких складають верикальні стовпи (на певній дистанції), а проміжки, між якими закладені горизонтальними деревинами, що закріплювались у пазах

⁵²² Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем. Київ, 1999. С. 62.

⁵²³ Там само. С. 83.

⁵²⁴ Тимошук Б. Слов'яни Північної Буковини. Київ, 1976. С. 81.

⁵²⁵ Фортеці, що не мали забудови внутрішнього майданчика.

⁵²⁶ Тимошук Б. Восточные славяне: от общины к городам. Москва. 1995. С. 17.

⁵²⁷ Звіздецький Б. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ. 2008. С. 72.

⁵²⁸ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 154.

вертикальних стояків (таку конструкцію він вважає панівною на Попрутті у VIII–X ст.) та стіни з лінії зрубів⁵²⁹.

Варто згадати і про класифікацію оборонних стін, розроблену польським науковцем Я. Полескі. На основі інформації, отриманої під час дослідження ранньосередньовічних городищ у басейні р. Дунаєць, він виділяв гостроколи (типи WIA та WIB)⁵³⁰, каркасно-стовпові стіни (WIIA)⁵³¹, велику різноманітність стін з гаковою конструкцією, а також зі заповненими городнями⁵³².

І. Возний констатує, що вали у військово-оборонному зодчестві, принаймі на території Північної Буковини, почали використовувати лише з рубежу X–XI ст. А до цього часу слов'яни практикували частокіл або каркасно-стовпові стіни безпосередньо на поверхні землі⁵³³.

Як бачимо, у літературі предмету немає одностайної думки щодо конструктивних особливостей фортифікацій городищ IX–X ст. Не проаналізовано регіональних аспектів. Аби з'ясувати ці контрверсійні моменти, ми ще раз звернулися до результатів розкопок оборонних споруд цього часу в окресленому регіоні.

Під час систематизації матеріалу з'ясовано, що на території між Карпатами та Прип'яттю серед 329-ти зафіксованих городищ фортифікації досліджено лише на 32 із них, що становить усього неповних 10%. Під час польових досліджень цих фортифікацій археологи використовували різні підходи, для того щоб з'ясувати їхні конструктивні особливості. До таких методів зараховуємо дослідження широкою площею (5 лінія оборони Пліснеська Ревне ІА в Україні, Майдан Новий у Польщі) та за допомогою траншей (Магала, Червона Діброва, Коростень ІІІ (див рис. В. 10.:2)). У випадках городищ Грушвиця та Жорнів

⁵²⁹ Михайлина Л. П. Населення Верхнього попруття у VIII–X ст. Чернівці, 1997. С. 23–26.

⁵³⁰ Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. Kraków, 2004. Tabl. 31.

⁵³¹ Ibid. Tabl. 32.

⁵³² Ibid. Tabl. 33–47.

⁵³³ Возний І. П. Вали – важлива складова частина дерев'яно-земляних споруд укріплених поселень X–XIV ст. Північної Буковини. *Археологія і давня історія України*. 2022. Вип. 3 (44). С. 164.

переріз валу вдалось отримати під час дослідження руйнувань внаслідок діяльності кар'єрів.

За результатами археологічних досліджень ми виокремлюємо такі типи фортифікацій: гостроколи, стіни стовпової конструкції та городні (див. Рис. Е.1.).

3.1. Гостроколи⁵³⁴

Гостроколи (один або кілька рядів заточених паль, що розташовувались впритул одна до одної) були одними з найпростіших захисних фортифікацій у Середньовіччі, однак, як відомо, вони виникли задовго до цієї епохи. Тож, наприклад, на городищі VIII–VII ст. до н.е. Біскупін така захисна конструкція використана як надбудова для городень⁵³⁵. А римський полководець Публій Флавій Вегетій Ренат у своєму трактаті «Короткий виклад військової справи»⁵³⁶ зазначав, що військові табори необхідно захищати стіною із загострених паль⁵³⁷. У писемних джерелах, що пов'язують з Київською Руссю, також трапляються згадки про такий тип фортифікацій. Російський археолог Ю. Моргунов вважав, що термін «острог», який часто фігурує у літописах, варто пов'язувати з гостроколами⁵³⁸. Схожої думки дотримувався і український вчений М. Котляр⁵³⁹. Варто згадати і про інші назви, які пов'язують з цим типом фортифікацій. Відтак часто у літописах фігурує термін «тин»⁵⁴⁰, який дослідники також пов'язують з гостроколом. На думку Ю. Моргунова, різниця у назвах пов'язана лише з локальними особливостями, а не у принциповій відмінності оборонних конструкцій.

Гіпотетично гостроколи можна реконструювати за археологічними матеріалами із давніх фортець у Грушвиці, Жорнові, на Зовнішній лінії оборони Пліснеська, у Ревному II, Грозинцях та Майдані Новому.

⁵³⁴ Такі конструкції зустрічаються в літературі під назвою “частокіл”.

⁵³⁵ Dziegielewska K. The rise and fall of Biskupin and its counterparts. *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the early Middle Ages*. 2017. Т. 9. Р. 363.

⁵³⁶ Лат.: De Re Militari.

⁵³⁷ Флавий Вегетий Ренат. Краткое изложение военного дела. *Вестник древней истории*. 1940. № 1.

⁵³⁸ Моргунов Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. Москва, 2009. С. 232.

⁵³⁹ Котляр М. Нарис воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ, 2010. С. 163.

⁵⁴⁰ Моргунов Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. Москва, 2009. С. 233.

3.1.1. Лінія захисту городища Грушвиця

Городище Грушвиця локалізується в межах однойменного села у Рівненському районі Рівненської області. За даними Б. Прищепи, який обстежував його у 2003 р., воно розташовується на місі, що піднімається над річкою Гнилушкою, притокою Горині. Пам'ятку оточує лише одна оборонна лінія, із збереженої, близької до прямокутної конфігурації, частини якої видно, що вона замикає невеликий простір площею приблизно 0,3 га. У межах оборонного периметру культурного шару не прослідковано — за матеріалами із селища супутника дослідник продатував його X–XI ст., але відніс до городищ племінного періоду⁵⁴¹. Місця в'їзду не зафіксовано; як випадає здогадуватися, він був у зруйнованій частині пам'ятки.

Оборонну лінію вдалося дослідити у західній частині городища, де її було поруйновано кар'єром (див. Рис. Г.1.:1). Після зачистки профілю валу встановлено його параметри: висота — 2,4 м, ширина — 5,5 м⁵⁴². Під час зачистки цього уцілілого профілю Б. Прищепи не простежив жодних залишків дерев'яних конструкцій у його насипі, облаштованому із перемішки суглинку із коричневим ґрунтом⁵⁴³.

У такій ситуації вважаємо, що верхню частину оборонної конструкції, тобто дерев'яну надбудову, можна відтворити лише гіпотетично, ґрунтуючись на параметрах земляного насипу, характері рельєфу та синхронних аналогіях.

На нашу думку, параметри Грушвицького валу (нагадаємо — 2,4 м висоти і 5,5 м ширини при основі) недостатні для того, щоб в його основі могла бути одна з найпоширеніших дерев'яних конструкцій — городня, яка передбачала б потужний вал-платформу. Крім цього, земляний насип гóроду Грушвиця не міг виконувати роль платформи через стрімкі схили (слідів його укріплень не знайдено). Саме тому городню тут, на наше переконання, не використовували.

⁵⁴¹ Прищепи Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 42, табл. 3; 233–234.

⁵⁴² Там само. С. 148.

⁵⁴³ Там само. С. 148, рис. 103.

Виключаємо також і наземну стовпову конструкцію. Стовпова стіна у всіх відомих нам випадках функціонує в комплексі з іншими спорудами, що разом утворюють складну систему оборони⁵⁴⁴. Конфігурація земляного валу городища Грушвиця не дозволяє розмістити фортифікацію такого типу, тому ця конструкція теж не могла тут «поміститись».

Отже, єдиною стіною, яка могла корелювати з таким профілем валу, на нашу думку, був гострокіл (див. рис. Г.1.). Зі зовнішнього боку він був додатково підсипаний землею, що надало стійкості дерев'яній конструкції. З внутрішнього боку, імовірно, знаходився дерев'яний настил, що спрощував доступ захисників до оборонного рубежу. У верхній частині гострокіл додатково скріплювали шнуром або ж горизонтальними плахами, прикріпленими до колод. Це сприяло ще більшій стійкості стіни та унеможливлювало її руйнування під час штурму. Товщина окремої заточеної палі сягала близько 400 мм, а загальна висота — не менше 3600 мм. Слід зазначити, що колоди зі схожими параметрами використовували під час спорудження укріпленого поселення Звенигород на Львівщині⁵⁴⁵. Товщина повинна бути достатньою для того, щоб конструкція могла витримати обстріл ворога та не завалитись, а висота — щоб противник не міг перетнути фортифікацію без допомоги облогових драбин. Дотримання таких параметрів дозволяло створити ефективний оборонний рубіж, що прикривав необхідні ділянки додатковою лінією оборони. З внутрішнього боку, ймовірно, розташовувався вузький настил (шириною до 1 м), щоб захисники мали легкий доступ до стрілецьких позицій. Такі розміри дозволяли ефективно стримати наступ ворога та витримати стрільбу з облогових машин⁵⁴⁶.

Отже, конструкція захисної лінії городу Грушвиця була зумовлена природними особливостями рельєфу (стрімким схилом, що створював природну

⁵⁴⁴ Окремо стояча стіна стовпової конструкції зустрічається лише на городищах VI–VII ст. Шеліги у Польщі та Туземля на Смоленщині.

⁵⁴⁵ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI – XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 267.

⁵⁴⁶ Загальноприйнятою є думка, що облогові машини з'явилися на Русі у XIII ст. з приходом монголів. Однак наявність фортифікацій, на нашу думку, у ранішні періоди свідчить про те, що для їх штурму і подолання мусили використовувати машинні засоби.

перепону). В її основі знаходилась стіна, що складалась зі заточених паль, які щільно розташовувались одна біля одної; а зі зовнішнього боку до неї прилягав ескарп і рів.

3.1.2. Північно-східний відтинок оборонної лінії другого майданчика Жорнівського городища

Жорнівська фортеця розташована південніше від однойменного села на мисовому підвищенні в ур. Замок. Вона займає площу понад 6 га⁵⁴⁷, має два укріплені майданчики та ряд допоміжних фортифікацій, частково зруйнована місцевим кар'єром. Городище спорадично обстежували ще із 1930-х рр.⁵⁴⁸, але тільки у 1986–1987 рр. експедиція Рівненського краєзнавчого музею провела тут охоронні розкопки⁵⁴⁹. За визначенням Б. Прищепи на Жорнівському городищі можна виділити два етапи його існування: VIII–X і рубіж X/XI — рубіж XI/XII ст.⁵⁵⁰

Під час згаданих археологічних досліджень було простежено будову валу другого укріпленого майданчика — у бульдозерній траншеї, прокладеній для розширення площі кар'єру⁵⁵¹ (див. рис. Г. 3.:1). У розрізі фортифікації зафіксовано два етапи будівництва. Протягом першого із них оборонну лінію становив насип із однорідного материкового суглинку завширшки 12 м при основі і заввишки близько 5 м на природному схилі⁵⁵². Із плану Жорнівського городища, який подає Б. Прищепа, видно, що перед валом був рів на невеликий контрескарп⁵⁵³. Такий профіль земляного валу, на нашу думку, суттєво

⁵⁴⁷ Прищепа Б. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. Вип. 13. С. 59–66.

⁵⁴⁸ Там само. С. 60.

⁵⁴⁹ Прищепа Б. Жорнівське городище на річці Стублі. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць*. Київ: Національний музей історії України. 1992. С. 119–128.

⁵⁵⁰ Прищепа Б. А. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. Вип. 13. С. 59, 65.

⁵⁵¹ Там само. С. 61, рис. 3.

⁵⁵² Там само.

⁵⁵³ Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. Рис. 105.

ускладнює штурм фортеці саме на цій ділянці. Під час другого етапу побудови внутрішній бік валу вирівняли, через що утворилась тераса шириною 18–20 м. Під час археологічних досліджень під нею виявлено житло X ст., а на ній — XI ст.⁵⁵⁴ На нашу думку, наявність житлових споруд вказує на те, що тераса була утворена для збільшення площі під внутрішню забудову. Також не зазнає змін сам насип валу, а це дозволяє припустити, що дерев'яні конструкції не зазнали змін. Конфігурація профілю валу схожа до описаного вище валу з городу Грушвиця. Це дозволяє припустити, що тут також розташовувався гострокіл (див. рис. Г.3.).

Так, на наш погляд, могла виглядати північно-східна ділянка валу більшого майданчика Жорнівського городища у племінний період. Проте для кращого розуміння особливостей системи оборони цієї пам'ятки необхідно простежити систему в'їздів⁵⁵⁵, дослідити інші відтинки цієї фортифікації, встановити конструктивні особливості лінії захисту укріпленого осердя (дитинця)⁵⁵⁶ та допоміжних валів. Це дозволить змодельовати гіпотетичну конструкцію валів на втрачених ділянках, а також встановити оборонні можливості укріпленого поселення.

3.1.3. Зовнішня лінія оборони Пліснеського городища

Так звана зовнішня оборонна лінія Пліснеського городища, що розташоване неподалік с. Підгірці Золочівського р-ну Львівської обл., складається із багатьох відтинків, що обрамлюють по периметру фортецю IX–X ст. на близько 4 км⁵⁵⁷. Основну інформацію про її конструктивні особливості отримано під час археологічних розкопок М. Филипчука у 90-х роках XXст. Він заклав тоді чотири розкопи та дві траншеї у різних частинах цієї фортифікації і

⁵⁵⁴ Прищепя Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 154.

⁵⁵⁵ Більшість досліджених в'їздів на ранньосередньовічні городища мають стовпову конструкцію.

⁵⁵⁶ З огляду на тенденції спорудження фортифікаційних ліній городищ Центрально-Східної Європи, можемо висунути гіпотезу, що захист укріпленого осердя (дитинця) мав в основі городні, забутовані землею, однак точну інформацію можуть надати тільки археологічні розкопки.

⁵⁵⁷ Филипчук М., Филипчук А. Археологія фортифікацій давнього Пліснеська. Львів, 2021. С. 13.

з'ясував, що вона була практично однаковою на кожній із них⁵⁵⁸. В основі цього оборонного рубежу був земляний насип завширшки 5–6 м і заввишки 1,8–2 м. Перед ним розташовувався рів 4–6,5 м завдовжки і 1–2 м завглибшки, з якого, найімовірніше, і взято ґрунт для насипу. З внутрішнього боку, за насипом валу, розташовувалась будівля, яку також варто зарахувати до оборонної конструкції. Вона простежувалась у різних місцях і сягала 4 м ширини та 6 м довжини⁵⁵⁹. М. Филипчук зазначав, що характерною особливістю цієї фортифікації були вигини під кутом 145–155 градусів⁵⁶⁰, де і розташовувались прибудови. Отже, при спробі штурму нападникам довелося би подолати від 12 до 16 м інженерних захисних споруд, що суттєво зменшує можливість раптового нападу на укріплене поселення.

З огляду на отримані під час досліджень дані можна припустити, що на гребені валу розташовувався гострокіл із зовнішнього боку, у нижній частині він міг бути додатково укріплений земляним відкосом. З внутрішнього боку до нього міг прилягати невеликий поміст для доступу до бійниць. Це було необхідним для того, щоб вартові мали місце, звідки могли спостерігати за підходами до фортифікації, а також це сприяло швидкому розгортанню сил оборони для відбиття атаки. Для зміцнення стіни верхню частину гостроколу могли скріплювати мотузкою чи горизонтальними дерев'яними планками⁵⁶¹. За насипом валу або ж у його останній третині розташовувалась зрубна будівля з односкатним дахом, щоб вода не затоплювала задню стінку будівлі⁵⁶² (див. рис. Г. 10.). Припускаємо, що вона призначалася для вартових на першому рубежі захисту городища.

⁵⁵⁸ Филипчук М., Филипчук А. Археологія фортифікацій давнього Пліснеська. Львів, 2021. С. 13–14.

⁵⁵⁹ Там само. С. 13.

⁵⁶⁰ Там само. С. 24.

⁵⁶¹ Таке кріплення не дозволяє нападникам завалити частину фортифікації та організувати прорив за межі лінії оборони.

⁵⁶² Схоже розташування конструкції оборонного валу віднайдено на городищі Гронські Бенядик (Hronský Beňadik) у Словаччині за дослідженням В. Салковського: Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 43.

3.1.4. Оборонна лінія городища Грозинці

Фортеця Грозинці розташовується на території однойменного села на Буковині в межі річки Пруту і Дністра. Вона має овальну конфігурацію оборонного периметру та обмежується однією лінією захисту. Під час археологічних досліджень 1971 р., шляхом закладання траншей у південній і північній частинах, Б. Тимощуку вдалось з'ясувати конструктивні особливості оборонного периметру⁵⁶³. Городище оточував рів шириною близько 3 м та глибиною 1 м. За ним, за 1,5 м, знаходився один ряд остроколу, від якого залишився рівчик завширшки 0,35–0,4 м і завглибшки 0,8–0,9 м. Такі параметри вдалось встановити завдяки 6-метровій ділянці, де збереглися негативи від ряду стовпів-кругляків А між остроколом та ровом був глиняний відкіс заввишки 0,5 м. З внутрішнього боку до фортифікації примикала споруда завширшки 3 м⁵⁶⁴. Щодо останньої, то у своїх пізніших узагальнювальних роботах⁵⁶⁵ Б. Тимошук вважав такі будівлі рештками так званих довгих будинків, які мешканці використовували для громадських потреб.

На нашу думку, ця споруда мала інше функціональне призначення. По-перше, досліднику не вдалось простежити її довжину та конструктивні особливості. По-друге, ширина 3 м недостатня⁵⁶⁶ для спорудження будівлі громадського призначення. По-третє, розташування довгого будинку в конструктивній зв'язці з фортифікацією створює слабе місце в обороні та може спричинити її прорив під час штурму. Припускаємо, що ця будівля виконувала функції сторожки для вартових та розташовувалась з певною періодичністю по всій протяжності периметру оборони, як це було простежено на зовнішній лінії оборони Пліснеського городища, а також на городищах Центрально-Східної

⁵⁶³ Тимошук Б. О. Слов'янське городище Грозинці на Буковині. *Археологія*. 1974. Вип. 13. С. 88.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 34–37; его же. Восточные славяне: от общины к городам. М.: изд-во МГУ, 1995. С. 17–19.

⁵⁶⁶ Ширина добре збережених “довгих будинків вікннів” сягає 5–10 м.

Європи: Гронські Бенадік (Hronský Beňadik)⁵⁶⁷ та Гарс-Тунау (Gars-Thunau)⁵⁶⁸. Імовірно, фортифікацію знищила пожежа: під час розкопок був знайдений шар паленини товщиною 3 см⁵⁶⁹. Розкопки тієї самої оборонної лінії на південному відтинку засвідчили схожі параметри і сліди пожежі також, тут до стіни прилягали заглиблені житла. Описана лінія оборони згідно з дослідженнями Б. Тимощука перестала функціонувати наприкінці IX — початку X ст., коли на її місці спорудили нову, потужнішу захисну стіну⁵⁷⁰.

При розгляді фортифікацій Грозинського городища Б. Тимошук відзначає наявність “зрубів-опор”, які він віднайшов. Однак зруб №1 не входив до конструкції оборонної стіни, а лише прилягав до неї з внутрішнього боку. Окрім цього, у котловані дослідник віднайшов рештки печі-кам’янки та уламки посуду⁵⁷¹, що дозволяє припустити, що це була житлова будівля, яка через щільну забудову прилягала до оборонної лінії. Натомість зрубна будівля №2 була віднайдена зі східної сторони городу, де розташовувалось стрімке урвище. Тут конструкція захисної стіни відрізнялась, адже Б. Тимошук зазначає, що вона складалась з каркасно-стовпових стін, які були пов’язані⁵⁷² зі зрубними конструкціями⁵⁷³.

Отже, основу оборонної лінії городища в Грозинцях складав гострокіл. Ззовні він був укріплений глиняним відкосом, землю на який було взято при копанні рову. З внутрішньої сторони до нього прилягали житлові будинки. Зі сторони стрімкого схилу конструкція захисної стіни міняється. Тут розташовується каркасно-стовпова стіна та вмонтовані в неї зрубні конструкції.

⁵⁶⁷ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 43.

⁵⁶⁸ Ibid. С. 49.

⁵⁶⁹ Тимошук Б. О. Слов’янське городище Грозинці на Буковині. *Археологія*. 1974. Вип. 13, С. 88.

⁵⁷⁰ Там само. С. 89.

⁵⁷¹ Тимошук Б. Слов’яни північної Буковини. Київ, 1976. С. 79.

⁵⁷² Детальніше про таку систему захисту описано в розділі про городище Добринівці.

⁵⁷³ Тимошук Б. Слов’яни північної Буковини. Київ, 1976. С. 79–80.

3.1.5. Південна оборонна лінія городища Карапчів

Город Карапчів, на території однойменного села в Чернівецькій області, розташований на високому пагорбі (ур. Городок), досліджувала у 1979 р. експедиція Чернівецького університету⁵⁷⁴. Розміри його укріпленого майданчика сягали 110×60 м⁵⁷⁵. Під час археологічних досліджень пам'ятки, двома траншеями у південній частині, було перерізано її оборонну лінію і встановлено, що першу із них було споруджено у IX ст., а в XIV–XV ст. на її місці збудовано нові земляні укріплення⁵⁷⁶.

Основу ранньослов'янської оборонної лінії становила дерев'яна стіна — гострокіл. Від неї залишились рештки у вигляді траншеї завглибшки 1 м та завширшки 0,5–0,6 м з обгорілими стовбурами всередині. Ззовні до стіни примикав земляний відкіс завширшки (разом з внутрішнім схилом рову) 7 м⁵⁷⁷. З внутрішнього боку фортифікації розташовувалась будівля⁵⁷⁸ завширшки 3,2 м⁵⁷⁹. За аналогією із зовнішньою фортифікацією Пліснеська та оборонним валом Грозинців припускаємо, що це могла бути сторожка для вартових, що чергували біля стіни.

З огляду на параметри, які зафіксував Б. Тимошук, можна припустити, що товщина однієї колоди могла сягати до 0,3–0,35 м. Такий розмір дозволяв створити добрий захист від обстрілів ворога та ускладнював руйнування лінії оборони за допомогою стінобитних машин чи спроби виривання окремих стовпів. Варто зазначити, що котлован мав достатньо великі розміри, щоб палі розташовували в два ряди або ж у шахматному порядку. Схожу конструкцію знайдено на городищі Старе Место (Stare Město). Там три ряди гостроколів розташовувались у шахматному порядку та мали невеликі земляні відкоси з обох

⁵⁷⁴ Тимошук Б. Давньоруська Буковина. Київ, 1992. С. 171.

⁵⁷⁵ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 157.

⁵⁷⁶ Тимошук Б. Давньоруська Буковина. Київ, 1992. С. 171.

⁵⁷⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 157.

⁵⁷⁸ Б. Тимошук визначив цей об'єкт як “довгий будинок – “контину”: Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 157.

⁵⁷⁹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 157.

боків⁵⁸⁰. Глибина котловану під колоду вказує на те, що висота укріплень над рівнем денної поверхні сягала близько 3 м. А загальна довжина палі могла бути не меншою за 3,5 м, що не дозволяло долати таку перешкоду без допомоги сторонніх засобів — облогових машин, каменеметних чи стінобитних машин.

3.1.6. Зовнішня оборонна лінія городища Майдан Новий

Фортеця Майдан Новий⁵⁸¹ мала дві лінії оборони. Зовнішня, що складалась з гостроколу; та внутрішня, що мала розвинуті фортифікації у вигляді городень. Під час археологічних досліджень передньої лінії оборони городища вдалось простежити просту оборонну конструкцію. Вона складалась з земляного насипу, що мав в основі 5 м завширшки і сягав 0,2–0,8 м завдовжки⁵⁸². Під час фіксування стратиграфії археологи виявили сліди від лінії стовпів. Це дозволяє припустити, що на земляному валі розташовувався ряд гостроколу, перед яким був рів завширшки 3 м та завдовжки 1,5 м⁵⁸³. Ширина оборонного рубежу сягала щонайменше 8 м, що створювало суттєву перепону при штурмі укріпленого поселення. Загальна висота (з урахуванням рову та насипу валу) складала щонайменше 2,3 м⁵⁸⁴. З урахуванням цих параметрів, можемо припустити, що висота паль могла мати не менше ніж 3 м⁵⁸⁵. Такі параметри унеможливлювали швидкий перетин оборонної лінії без залучення облогових драбин чи інших механізмів. Крім цього, ця конструкція дозволяла виграти додатковий час для підготовки головного оборонного рубежу та ускладнення доступу на передгородді. У таких забороллах розташовувались позиції для стрільби з лука чи метання сулиці, утворені дерев'яними стовпами меншої висоти, ніж інші. Під час

⁵⁸⁰ Šalkovský P. Hradý Západoých Slovanov. Nitra, 2015. Obr.18/2.

⁵⁸¹ Пам'ятка знаходиться в Люблінському воєводстві Хелмському повіту, Польща.

⁵⁸² Ruszkowska U. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Majdanie Nowym, pow. Chełm. *Rocznik Chełmski*. 2011. Tom 15. S. 32.

⁵⁸³ Ibid. S. 33.

⁵⁸⁴ Ruszkowska U. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Majdanie Nowym, pow. Chełm. *Rocznik Chełmski*. 2011. Tom 15. S. 7–68.

⁵⁸⁵ Такі параметри зумовлені тим, що вони найоптимальніші умови при захисті. Створюють достатнє укриття для оборонців, а також ускладнюють можливість перетину стіни нападниками.

археологічного експерименту⁵⁸⁶, який полягав у метанні сулиць з V оборонного валу Пліснеського городища, нам вдалось встановити, що для доброго огляду та ефективного влучання висота паль у цих місцях мала сягати не більше ніж 1,3 м. З одного боку, це створювало вразливі точки, через які нападники могли проникнути за лінію оборони, а з другого, дозволяли ефективно уражати ворожі війська на підступах до оборонного рубежа.

На сьогодні не з'ясованою залишається конструкція проїзду крізь лінію оборони городища Майдан Новий. Найімовірніше, він розташовувався у західному відтинку. На користь цієї гіпотези виступають кілька факторів: розташування в низині, що сприяє захисту та потребу обходити фортифікацію з правого боку. А це підставляло війська нападників під обстріл з незахищеного боку.

3.1.7. Додаткові фортифікації з гостроколами

При формуванні оборонного периметру важливу роль відігравали і додаткові фортифікації. Їхнім завданням було стримування супротивника задля можливості відступу захисників до периметру безпеки, дезорієнтація та створення пасток. Вони потребували простих конструктивних рішень, тому дуже часто тут застосовували саме гостроколи. Слід відзначити, що вони майже не залишали слідів у землі, тому їх надзвичайно важко виявити під час археологічних досліджень. Однак на кількох городищах їх таки вдалось простежити.

⁵⁸⁶ Експеримент проводив автор разом з провідним науковим співробітником КЗ ЛОР «Львівський історичний музей» Тарасом Раком у 2021 р. Для експерименту було виготовлено кілька копій сулиць (в т.ч. тих, що були знайдені на Пліснеському городищі), різної ваги та різної форми. Проводились метання як з місця, так і з розбігу. Результати досліджень: мінімальна довжина ефективного кидка повнорозмірного макета сулиці з поверхні насипу валу склала 10 м, максимальна 21 м. понад 50% ефективних кидків припадає на дистанцію 14–21 м, що конструктивно збігаються з площиною контрескарпу. Край рову з сторони противника одночасно є початком зони ураження і візуальним маркером дистанції ефективної дії сулиць.: Рак Т.О., Рибчинський Н.-М.О. Зіставлення можливостей метальної зброї (сулиць) та конструктивних особливостей оборонного валу №3 Пліснеського городища. Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки». Збірник тез доповідей. Львів, 2021. С 15–17.

Як додаткові фортифікації, гостроколи використовували при обороні головної оборонної лінії на уже згадуваному городу Майдан Новий у Польщі⁵⁸⁷. Під час археологічних досліджень у районі проїзду через внутрішню лінію оборони вдалось зафіксувати сліди від гостроколу, що розташовувалися на зовнішній стінці рову під кутом⁵⁸⁸.

Ще однією пам'яткою, на якій вдалось простежити гостроколи, була фортеця Торнув (Tornow)⁵⁸⁹, що датується X ст. Гостроколи як допоміжна фортифікація простежувались і на городищі Ревне ІА, на це вказує план городища, який склав Б. Тимошук: у його південно-західній частині був ряд гостроколу, що не мав перед собою рову⁵⁹⁰. У городі Ключув (Ključov) перед оборонною лінією, що включала стіни стовпової конструкції, розташовувався ряд гостроколу⁵⁹¹, щоб стримати ворога. Варто згадати і про Пліснеськ: на території високого плато, у районі гіпотетичних проїздів на укріплену територію, є ескарпи, які, імовірно, були укріплені гостроколами. Схожу конструкцію віднайдено під час досліджень городища Старе Место (Staré Město)⁵⁹². Вважаємо, що на Пліснеському городищі такі конструкції споруджували для можливості відступу захисників до наступного, краще фортифікованого, захисного рубежу. Як допоміжні оборонні лінії гостроколи використовували на городищі у Змійовиськах: між валом і ровом розміщувались закопані під кутом загострені колоди⁵⁹³, що сприяло додатковому захисту⁵⁹⁴.

У підсумку варто зазначити, що гострокіл як оборонна конструкція, доволі часто трапляється серед фортець кінця I тисячоліття. У процесі нашого дослідження ми виявили шість пам'яток, на яких він був самотійною

⁵⁸⁷ Ruszkowska U. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Majdanie Nowym, pow. Chełm. *Rocznik Chełmski*. 2011. Tom 15. S. 7–68.

⁵⁸⁸ Ibid.

⁵⁸⁹ Ibid. S. 57.

⁵⁹⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 60.

⁵⁹¹ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 34.

⁵⁹² Ibid.

⁵⁹³ Lis P. Żmijowiska – na skrzyżowaniu szlaków kulturowych. *Hereditas Praeteriti. Additamenta Archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, 2009. Rys 4.

⁵⁹⁴ Така конструкція суттєво ускладнює штурм фортеці, адже важко підступитись до підніжжя фортеці та встановити облогові драбини.

конструкцією, та чотири, де він виконував допоміжні функції. Здебільшого йому відводилась роль захисту передгороддя, що цілком корелюється зі згадками у писемних джерелах⁵⁹⁵.

З огляду на конструктивні особливості гостроколів, можемо констатувати, що ці лінії оборони не призначалися для витримування тривалої облоги, а лише застерігали від раптового нападу. Важливо відзначити, що у багатьох випадках параметри фортифікації є сталими на довгих відтинках оборони. Це дозволяє припустити, що давні зодчі мали систему вимірів. З внутрішнього боку в комплексі захисних споруд часто траплялись будівлі, які, найімовірніше, використовували як вартівні.

Імовірно, що у IX ст. гострокіл використовували в ролі основної оборонної лінії, на це вказує невисокий рівень військового напруження. Він зростає до X ст., коли набули поширення потужніші фортифікації. При спорудженні гостроколів часто враховували особливості рельєфу. Такий підхід вказує на те, що фортифікації будувались з урахуванням військової доцільності та потреб мешканців.

3.2. Стіни каркасно-стовпової конструкції

Стіни каркасно-стовпової конструкції також були типовим видом фортифікацій наприкінці I тисячоліття н.е. На теренах України їх найкраще зафіксовано на Буковині. Б. Тимощук уважав, що такі оборонні лінії переважно обмежували городища-сховища⁵⁹⁶. У різних варіаціях вони простежені й у Центрально-Східній Європі, особливо для ранніх етапів розвитку укріплених поселень. Наприклад, вже на городищі VI–VII ст. Шеліги (Szeligi). А. Буко надає реконструкцію цього городища⁵⁹⁷, де довгий будинок конструктивно поєднаний зі стіною стовпової конструкції⁵⁹⁸.

⁵⁹⁵ Зокрема, у Повісті минулих літ.

⁵⁹⁶ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 32.

⁵⁹⁷ Реконструкція вперше опублікована в праці: Т. Kordala, *Płock w zaraniu dziejow*, Płock 1995.

⁵⁹⁸ Buko A. Fortified medieval Cities in central Europe: construction, techniques, functions regional differentiations. *Scienze dell'Antichita*. 2013. Fig. 2.

В окремих випадках стовпова конструкція виконувала роль допоміжної або ж була поєднана з іншими типами захисних стін. Яскравим прикладом є городище IX–X ст. Гранічна (Graniczna), на якому стовпова стіна була з внутрішнього боку фортифікації, а ззовні — гострокіл; простір між ними заповнювали землею з кам'яною викладкою в основі⁵⁹⁹. Конструктивно схожими були стіни з городищ того самого часу Брецлав (Břeclav)⁶⁰⁰ та Мікульчіце-акрополя (Mikulčice-akropola)⁶⁰¹. Як підпірні стіни стовпову конструкцію використано при побудові в'їзду на городищі Властіслав (Vlastislav)⁶⁰².

Отже, стовпові стіни використовували як основу системи оборони, так і для другорядних цілей, як підпірну стіну чи стіну для утримування ґрунту. Це говорить про велику варіативність та поширеність конструкції в усій Центральній-Східній Європі.

На території досліджуваного регіону такі фортифікації ми виділили на городищах Ломачинці, Верхні Станівці, Горошівці, Магала, Коростувата Червона Діброва, Добринівці та Широка Поляна.

3.2.1. Оборонна лінія городища Ломачинці

Городище Ломачинці⁶⁰³ (див рис. В. 8.:2) розташоване у Дністровському районі Чернівецької області. Конфігурація його оборонного периметру нагадує овал⁶⁰⁴. Під час досліджень виявлено, що фортифікації фортеці мали два етапи побудови. Перший припав на IX ст., а другий на X–XII ст.⁶⁰⁵ Протягом першого етапу фортецю оточував рів завширшки 6 та завглибшки 2 м⁶⁰⁶. Під час археологічних досліджень не зафіксовано додаткових фортифікацій перед ровом чи на його дні⁶⁰⁷. Між ровом та дерев'яною стіною утворювався простір

⁵⁹⁹ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 42.

⁶⁰⁰ Ibid. S. 45.

⁶⁰¹ Ibid.

⁶⁰² Ibid. S. 55.

⁶⁰³ У 1970-х рр. вивченням цього городища займався Б. Тимошук.

⁶⁰⁴ Тимошук Б. О. Ломачинське городище. *Археологія*. 1973. Вип. 9. Рис. 1.

⁶⁰⁵ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. Рис. 29.

⁶⁰⁶ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 64.

⁶⁰⁷ На городищах західних слов'ян іноді зустрічаються додаткові конструкції у вигляді довгих загострених паль, вкопаних на дні рову чи додаткових секцій гостроколів перед ним: Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. Obr. 18/2, Obr. 67/a.

завдовжки 1,7 м⁶⁰⁸. Тут розташовувався земляний відкіс, що укріплював останню.

Як показали результати розкопок ранньослов'янська фортеця IX ст. згоріла, при цьому її обвуглені стіни в окремих ділянках валу збереглись на висоту до 1 м. Це, власне, і дозволило Б. Тимощуку прослідкувати їхні конструктивні особливості.

Від стовпової стіни залишились рештки розташованих по усьому периметру з кроком 3–4 м паль, вкопаних у землю до 1,4 м⁶⁰⁹. У них були видовбані пази, в які вкладали горизонтально покладені дошки. У проміжку між палями, для додаткової фіксації стіни, були стійки⁶¹⁰. З внутрішнього боку розташовувався ще один ряд стовпової стіни. Рештки стовпових ямок, які вдалось простежити Б. Тимощуку, були навпроти стійок зовнішньої стіни на відстані 2,5 м⁶¹¹ (див. рис. Г. 6.:1.).

І у випадку із городищем в Ломачинцях внутрішню конструкцію оборонної стіни Б. Тимошук трактував як довгий будинок⁶¹². На нашу думку, тут можна висловити низку заперечень. По-перше, як уже йшлося, наявність довгого будинку суттєво послаблює оборонні можливості фортифікації, адже утворює значну «сліпу зону», в якій війська нападників можуть вільно діяти без страху бути ураженими. По-друге, деструкція, яку досліднику вдалось зафіксувати при вивченні цієї оборонної лінії, свідчить про те, що ці споруди збудовані одночасно з основною стіною і могли бути житлами (у них знайдені шматки глиняних черенів) і господарських приміщеннями⁶¹³, а такий функціонал зовсім не притаманний «довгим будинкам».

На основі параметрів, які зафіксував Б. Тимошук, а також згідно із планами і стратиграфічними профілями оборонного периметру Ломачинського городища,

⁶⁰⁸ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. Рис. 25.

⁶⁰⁹ Там само. С. 63.

⁶¹⁰ На плані дослідженого відтинку Б. Тимошук зобразив їх у вигляді півколог: Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. Рис. 24.

⁶¹¹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 32.

⁶¹² Там же. С. 34.

⁶¹³ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1975. С. 64.

припускаємо стійково-балкову конструкцію, яка передбачає наявність бойової галереї зверху та приміщень знизу (див. рис. Г. 6.).

Під час обстежень і розкопок не зафіксовано місця в'їзду на укріплений майдан. З огляду на рельєф припускаємо, що він міг бути у південно-західній частині, на що вказує кілька аспектів: неможливість розташувати війська нападників для штурму воріт⁶¹⁴, а також їх вразливість при обстрілах захисників⁶¹⁵.

3.2.2. Оборонна лінія городища Верхні Станівці

Слов'янська фортеця Верхні Станівці⁶¹⁶ розташовувалась неподалік від однойменного села на верхівці гори Городище. Вона мала округлу конфігурацію оборонного периметру діаметром близько 100 м⁶¹⁷. У часі розкопок городища Б. Тимошук вияв, що основою його фортифікації були горизонтально покладені дошки, зафіксовані у вертикальних стояках⁶¹⁸. Від них залишився слід завширшки 0,4 м та завглибшки до 0,1 м, наповнений вугіллям та шматочками обпаленої глини⁶¹⁹. З внутрішнього боку на відстані 3,8 м розташовувались рештки другої стіни, які дослідник проінтерпретував як рештки «довгого будинку»⁶²⁰. Ззовні захисну стіну додатково укріплював земляний відкіс, в основі якого була кам'яна кладка. Б. Тимошук висловив припущення, що первісно вал споруджено в ранньозалізну добу, а в кінці I тисячоліття н.е. він був відновлений та перебудований. Перед ним розташовувався сухий рів завдовжки 2,5 м та завглибшки 1,2 м⁶²¹. На його дні знайдено рештки перепалених

⁶¹⁴ Між воротами та крутим схилом знаходився невеликий рівний простір, що підставляв атакуючі сили під обстріл захисників.

⁶¹⁵ Щит, як засіб індивідуального захисту, розташовується в протилежному боці від сторони обстрілу, що ускладнює рух в сторону воріт.

⁶¹⁶ Свого часу фортифікацію вдалось дослідити Б. Тимошуку, який зарахував її до ряду городищ-сховищ, як і описаний вище город Ломачинці.

⁶¹⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 146.

⁶¹⁸ Там же. С. 146.

⁶¹⁹ Там же.

⁶²⁰ Там же.

⁶²¹ Там же.

дерев'яних конструкцій, а також фрагменти кераміки Райковецької культури, що і дозволило датувати весь захисний комплекс IX–X ст.⁶²²

З огляду на параметри, які визначив Б. Тимошук, можемо припустити, що лінія оборони городу Верхні Станівці в основі мала стіну стовпової конструкції, до якої зі зовнішнього боку прилягав земляний відкіс, вимощений кам'яною кладкою для додаткового укріплення стіни та рів, що створював додаткову перепону для нападників. З внутрішнього боку розташовувалась конструктивно зв'язана з основною стіною споруда (від неї залишилась внутрішня стіна, а також долівка). З огляду на опис знайденої конструкції та переріз, зафіксований Б. Тимошуком, можемо припустити, що лінія оборони городу Верхні Станівці була схожою до Ломачинської.

3.2.3. Оборонна лінія городища Горошівці

Городище Горошівці, яке свого часу також досліджував Б. Тимошук, розташоване на північ від Чернівців поруч з однойменним селом в ур. Червоний Горб. Цікаво, що його оточують три лінії валів, які, щоправда, за результатами розкопок, споруджено у різний час: ранньозалізний вік (зовнішній), IX ст. (середній) та XII ст. (внутрішній)⁶²³. Вал кінця I тисячоліття н.е. оточував площу 130×100 м⁶²⁴. Під час археологічних досліджень виявлено слід від горизонтально покладених колод, з огляду на план, діаметром 0,4 м⁶²⁵. Зі зовнішнього боку оборонна лінія була додатково посилена земляним відкосом, вимощеним кам'яною кладкою, а з внутрішнього до дерев'яної стіни прилягала будівля⁶²⁶ завширшки 5,4 м⁶²⁷.

Погоджуючись із Б. Тимошуком у тому, що в основі оборонної лінії Горошівського городища була стіна стовпової конструкції у вигляді ряду

⁶²² Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 146.

⁶²³ Там же. С. 154.

⁶²⁴ Там же.

⁶²⁵ Там же. С. 154. Рис. 49, Е.

⁶²⁶ На думку Б. Тимошука, це були рештки “довгого будинку”. Однак, на нашу думку, ці будівлі мали інше призначення позаяк будівлі такого типу мусили існувати відокремлено від фортифікації та мали бути включеними в мережу забудови внутрішнього майдану городища.

⁶²⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 154.

горизонтально покладених колод, додамо, що вони могли бути закріплені у пазах, видовбаних у вертикальних стовпах-стійках⁶²⁸. З зовнішнього боку лінія була підсилена земляним відкосом та сухим ровом. Внутрішня сторона, на нашу думку, набагато складніша для інтерпретацій. Насамперед через ширину будівлі — дерев'яна балка завдовжки понад 5 м потребує додаткових опор у центрі, щоб стійково-балочна конструкція витримала навантаження. Переріз валу дає підстави припустити, що з внутрішнього боку могла розташовуватись подвійна стіна стовпової конструкції. У такий спосіб створювались два приміщення на нижньому рівні. А на верхньому розташовувалась широка галерея, з якої оборонці могли захищатися або чергувати у спокійний період. Тож конструкція із Горохівців також схожа до Ломачинської і Верхньостанівецької.

3.2.4. Оборонна лінія городища Магала

Городище Магала розташовується в ур. Кругла Канава на території сіл Магала і Рідківці. Уведення його до наукового обігу також належить Б. Тимощуку⁶²⁹. Укріплений майданчик городища займав площу 95×85 м, а вал, що оточував його по периметру, сягав 1 м заввишки⁶³⁰. Під час досліджень Б. Тимощук виявив, що основу оборони цього городища становила дерев'яна стіна стовпової конструкції, до якої зі зовнішнього боку примикав земляний відкіс, додатково вимощений кам'яними плитами. З внутрішнього боку, у місці, де відбувались дослідження валу, примикала будівля, яку Б. Тимощук також згодом визначив як будинок-контину⁶³¹ завширшки 4 м. Від неї залишився культурний шар завтовшки 0,2 м, в якому знайдено рештки кераміки Райковецької культури⁶³².

⁶²⁸ Досліднику не вдалось простежити рештки конструктивного вузла кріплення, тому з огляду на рештки розміру колод, можемо припустити саме таке інженерне рішення.

⁶²⁹ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 162–164.

⁶³⁰ Там же. С. 163.

⁶³¹ Там же.

⁶³² Там же.

Така конструкція схожа до описаних вище, тому припускаємо, що вона також мала стійко-балкову систему, яка утворювала в нижній частині приміщення різного призначення, а у верхній — галерею для стрільби чи варти.

3.2.5. Оборонна лінія городища Коростувата в ур. Замчище

Одне із двох городищ в околицях села Коростувата розташоване на південь від нього на мисовому підвищенні в урочищі Замчисько. У 1980 р. його розвідково досліджувала експедиція Чернівецького університету⁶³³. Невеликими розкопками у цей час засвідчено, що оборонну лінію IX ст. становила стіна стовпової конструкції, від якої залишився ровик завширшки 0,2 м⁶³⁴. З зовнішнього боку стіну посилював земляний відкіс і сухий рів завширшки 2 м та завглибшки до 0,5 м. З внутрішнього боку до оборонної стіни прилягала будівля⁶³⁵ завширшки 4 м⁶³⁶, в межах якої знайдено рештки глиняної вимазки. На нашу думку, це дозволяє стверджувати, що ця лінія оборони мала протипожежний захист, а також була додатково законсервована від впливу шкідників та утворення ділянок гниття деревини.

Уважаємо, що конструктивно фортифікація у Коростуватій дуже подібна до попередньо описаних. Мешканці цього городища вдало використали особливості рельєфу: дитинець оточений крутими схилами, а з боку гіпотетичного в'їзду, єдиного місця, звідки можливі штурмові дії, ще однією оборонною лінією⁶³⁷, що створювало додаткові перепони для потенційних нападників.

3.2.6. Оборонний вал городища Червона Діброва (ур. Городище)

Город Червона Діброва знаходився в західній частині однойменного села в Чернівецькій області. Фортеця знаходилась у вигідному для оборони місці — на високому пагорбі з крутими схилами. Під час археологічних досліджень, які тут

⁶³³ Тимошук Б. Давньоруська Буковина. 1982. С. 172–173.

⁶³⁴ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 159.

⁶³⁵ Б. Тимошук інтерпретував цю знахідку як “довгий будинок”: Тимошук Б. А. Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 159.

⁶³⁶ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 159.

⁶³⁷ Ця лінія оборони потребує стаціонарних польових досліджень, щоб встановити її конструкцію, схему в'їзду та наявність веж.

у 1973 р. провів Б. Тимошук, вдалось встановити, що, як і в попередніх випадках, основу його оборонної лінії становила стіна стовпової конструкції, яка складалася із горизонтально покладених деревин, закраплених у стовпи-стояки. Про це свідчили негатив у вигляді ровика від нижньої колоди, обгоріла деревина завтовшки до 10 см, глиняна вимазка з відбитками дерева та стовпові ями⁶³⁸. З зовнішнього боку до стіни примикав земляний відкіс, укріплений кам'яним мощенням, а з внутрішньої — наземна будівля завширшки 3,5 м⁶³⁹. Із параметрів, які зафіксував дослідник, припускаємо, що конструкція цієї фортифікації така сама, як і в городищ, описаних вище.

При дослідженні пам'ятки у Червоній Діброві вдалось простежити систему в'їзду на укріплений майданчик. Він мав ширину понад 3 м⁶⁴⁰ (зауважмо, як і ширина будівлі з внутрішнього боку оборонної стіни) та довжину 3 м⁶⁴¹. По кутах були стовпи, які утримували стіни. Найімовірніше, ворота розташовувались «на бігунах»⁶⁴². Така споруда не передбачала надбрамної вежі, адже для неї необхідні потужні несучі конструкції, тож, імовірно, над проїздом розташовувалась захисна галерея, як і на інших відтинках фортифікації. Такий в'їзд, наприклад, простежено на польському городищі Тарнув (Tarnov)⁶⁴³ та у німецькому Бранденбурзі (Brandenburg)⁶⁴⁴. Цілком ймовірно, що саме таким він міг бути і на городищі у Червоній Діброві.

3.2.7. Оборонна лінія городища Добринівці

Городище Добринівці розташоване неподалік від однойменного села у Чернівецькій області. Оборонні фортифікації, які обмежували площу 100×160 м, споруджені з урахуванням особливостей рельєфу — майданчик захищений струмками і болотами, що створювало ефективну систему оборони⁶⁴⁵.

⁶³⁸ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наукова думка, 1976. С. 72, 167. Рис. 31, I, III.

⁶³⁹ Там само. С. 72.

⁶⁴⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 33–34.

⁶⁴¹ Там же. Рис. 9Д.

⁶⁴² Архаїчний поворотний механізм, що не передбачав використання завісів.

⁶⁴³ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 98.

⁶⁴⁴ Ibid. S. 95.

⁶⁴⁵ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 74.

Під час археологічних досліджень 1973–1974 рр. Б. Тимощуку вдалось віднайти рештки дерев'яної стіни із горизонтально покладених колод, закріплених стовпами⁶⁴⁶. Але особливу увагу у своїх публікаціях дослідник надав тому, що ця стіна не була підсилена ззовні земляним укосом, як це було на інших городищах, а для її укріплення з внутрішнього боку використано дерев'яні зруби-опори на певних найважливіших, на його думку, ділянках по усьому периметру. Загалом розкопано 16 таких об'єктів⁶⁴⁷. Конструктивно це виглядало так: горизонтально покладені колоди оборонної стіни врубувалися у зруби, нижня частина яких опускалася у материкову основу⁶⁴⁸. Зауважимо при цьому, що ці зруби не становили жодної системи — на одному відтинку були на відстані 8–10 м, а на другому — 20–25 м⁶⁴⁹.

Із матеріалів, які опублікував Б. Тимошук, очевидно, що частина з них виконувала функції веж. Відтак одна з деструкцій розташовувалась по середині східного відтинку оборони. Від неї залишився котлован завглибшки 0,9 м та рештки зрубної конструкції із розміром 3,2×3,2 м⁶⁵⁰. Вона виступала за захисну стіну на 1 м. Цей фактор дозволив Б. Тимощуку припустити, що у цьому випадку він віднайшов рештки оборонної вежі⁶⁵¹.

Конструкцію вежі досліджено, наприклад, на городищі Брецлав-Погансько (Břeclav-Pohansko)⁶⁵², що в Чехії. Вона була каркасною — складалася зі стовпів, у пази яких закладено горизонтально покладені дошки⁶⁵³. Добринівська вежа, найімовірніше, відрізнялась, адже під час археологічних досліджень вдалось виявити решки зрубів, складених «в обло»⁶⁵⁴. Таким чином утворювалась, як нам

⁶⁴⁶ Тимошук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини. Ужгород: Карпати, 1975. С. 46.
Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 40, 156.

⁶⁴⁷ Короткий опис розкопаних зрубів Борис Тимошук навів у монографії “Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.” (С. 152–153).

⁶⁴⁸ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. К.: Наукова думка, 1976. Рис. 32.

⁶⁴⁹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 40.

⁶⁵⁰ Там же.

⁶⁵¹ Тимошук Б. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. К.: Наукова думка, 1976. С. 76.

⁶⁵² Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 56.

⁶⁵³ Ibid. S. 56.

⁶⁵⁴ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. К.: Наукова думка, 1976. С. 74.

видається, окрема пустотіла городня заввишки до 4 м⁶⁵⁵. А зверху розташовувалась тристінна надбудова заввишки до 1,4 м. Такий параметр дозволяє як спостерігати за околицями городища, не даючи ворогу підкрастись непомітно, а також захищає при обстрілах⁶⁵⁶.

Зауважимо також, що ці зруби не становили жодної системи: на одному відтинку були на відстані 8–10 м, а на другому — 20–25 м⁶⁵⁷. Тому припускаємо, що більшість з них не мали оборонних функцій. Серед усіх об'єктів, які Б. Тимошук пов'язує з стовповою стіною, 9 мали рештки опалювальних пристроїв, а це вказує на житлову функцію, а ще 4 проінтерпретовані дослідником як майстерні⁶⁵⁸.

Винесення жител на периферію городища аж до оборонних ліній пояснюється обмеженим простором для заселення через те, що значну його частину могла займати вічева площа⁶⁵⁹.

З огляду на все описане, можемо зазначити, що основне оборонне навантаження брала на себе каркасно-стовпова стіна, натомість описані Б. Тимошуком зруби варто розділити на групи за функціями: вежі, житла та майстерні.

3.2.8 Оборонна лінія городища Широка Поляна

Город Широка Поляна розташовувався неподалік від однойменного села на високому плато, що на березі ріки Серет у межах городища ранньозалізного часу. Слов'янський вал, як показали дослідження, обмежував площу лише 350×200 м⁶⁶⁰. У місці розкопів⁶⁶¹ оборонна лінія складалась з двох рядів

⁶⁵⁵ Такі припущення ґрунтуємо на тому, що заглиблена в материк частина сягала близько 1 м; окрім цього варто врахувати висоту стіни, що мала мати близько 3 м – для того, щоб при штурмі її не можна було пересікти без облогової драбини.

⁶⁵⁶ Захищає за рахунок зменшення силуету стрільця (зменшення цілі для стрільби) та дає йому необхідний простір для визначення цілі та ефективної стрільби

⁶⁵⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 40.

⁶⁵⁸ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ., 1976. С. 78.

⁶⁵⁹ Детальніше про площі описано в Розділі IV.

⁶⁶⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 182.

⁶⁶¹ Дослідник заклав траншею на північно-східній ділянці фортифікації, що не дозволяє стверджувати про те, що така конструкція була на усій ділянці городища.

каркасно-стовпових стін, розташованих на відстані 0,2 м⁶⁶² одна від одної. Простір між ними, напевно, для більшої міцності був засипаний глиною. З зовнішнього боку був земляний відкіс з кам'яним осердям⁶⁶³ та рів. Схожу конструкцію зафіксовано на городищі Старе Место (Staré Město)⁶⁶⁴ у Чехії. Тут фортифікація складалась з ряду гостроколу, ззовні укріпленого земляним відкосом та ровом. Зсередини, на невеликій відстані, був ряд стовпів, закопаних у землю та укріплений дерев'яними відкосами. Простір між цими рядами був засипаний землею.

Припускаємо, що Б. Тимощуку вдалось відкрити допоміжну фортифікацію у місці, яке давні зодчі, ймовірно, вважали непридатним для штурму⁶⁶⁵. Східна, південна та західна ділянки більш відкриті для штурму, тому цілком імовірно, що там конструкція лінії оборони відрізнялась. Попри те, що вали ранньозалізного часу нові мешканці городу не використовували, їх залишки також ускладнювали розгортання військ нападників та ставали додатковими інженерними спорудами для нового городища.

Отже, оборонні стіни стовпової конструкції трапляються на багатьох городищах, проте археологічно досліджені вони головню на території Українського Прикарпаття. Окрім описаних фортець, їх зафіксовано на пам'ятках Волока, Рашків, Ревне ІА, Снячів та мале городище в Чернівцях⁶⁶⁶.

З описаних прикладів можемо виділити два основних типи ліній захисту зі каркасно-стовповими конструктивними елементами, які ґрунтуються на різних конструкторських та оборонних підходах.

До першого зараховуємо двоярусні фортифікації з приміщеннями на першому ярусі (Ломачинці, Верхні Станівці, Коростувата, Червона Діброва). Їхня ширина могла сягати 2,4–5,4 м. Вони простягались по усьому периметру фортеці і їх могли використовувати як для житлових, так і для господарських

⁶⁶² Тимощук Б. А. Восточнославянская община. Москва, 1990. С. 182.

⁶⁶³ Так звана “крепіда”.

⁶⁶⁴ Šalkovský P. Hradý Západoých Slovanov. Nitra, 2015. S. 34.

⁶⁶⁵ Тут розташовувався природний схил, який унеможлилював штурм з цього боку.

⁶⁶⁶ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 32.

потреб. Зверху над ними була бойова галерея з бійницями, накрита двоскатним дахом. Зі зовнішнього боку стіну укріплював земляний відкос заввишки до 1 м та завширшки до 2 м, перед яким розташовувався рів. З зовнішнього боку земляний насип, що прилягав до каркасно-стовпових стін, часто укріплювали кам'яною кладкою. Зокрема, на вищеописаній Верхній Станівці, кількох оборонних лініях Плісеського городища та фортецях Великої Моравії. Вона утримувала землю від сповзання, а у зимовий період покривалась шаром льоду, що не дозволяло ворогам закріпитись перед фортифікацією та встановити облогові драбини. Найімовірніше, така система оборони не передбачала надбрамних веж, адже вони потребують потужніших несучих конструкцій та демаскують місце в'їзду, що є найслабшим елементом в усій системі оборони.

До другого типу зараховуємо дещо простіші конструкції, що обмежували давні городи однією стовповою стіною, до якої прилягали житла, що мали військову функцію, а також вежі-спостережні пункти (Добринівці, східний відтинок оборони Грозинців та ін.).

На городищі Широка Поляна припускаємо використання обох типів каркасно-стовпових стін одночасно, однак для підтвердження цієї гіпотези необхідно провести подальші дослідження.

3.3. Зрубні конструкції

З розвитком городів постала проблема спорудження ефективніших укріплень, руйнування яких вимагало використання потужних стінобитних та каменеметних машин. Одними із таких є городні — ящики з товстих колод, складених у зруб (див. рис. Г. 2.:1). Простір всередині засипали землею, що створювало важко пробивну дерев'яно-земляну конструкцію, або ж залишали порожніми⁶⁶⁷ та використовували для господарських чи житлових потреб.

Такі лінії оборони стали надзвичайно популярними на території Русі. Серед прикладів можемо перерахувати Вал Ярослава у Києві, Любеч, Райки

⁶⁶⁷ За традицією, запозиченою із “Руської Правди”, такі приміщення фігурують під назвою “кліть” та означають споруди господарського призначення.

та ін.⁶⁶⁸ Такий самий тип захисних споруд трапляється і на городах Центрально-Східної Європи. Наприклад, на Угерському Градішті Рибарни⁶⁶⁹ (Uherské Hradiště-Rybárny) у Чехії, Спишських Томашівцях⁶⁷⁰ (Spišské Tomášovce) у Словаччині, Гарс-Тунау⁶⁷¹ (Gars-Thunau) в Угорщині.

Конструкція оборонних ліній, що включають городні та кліті, може різнитись залежно від підходів до будівництва та потреб мешканців давніх городів. Трапляються як відокремлені городні, виставлені в ряд, зв'язані в єдину систему, так і комбіновані варіанти. Для раннього середньовіччя усе ж притаманні однорядні споруди (див. рис. Г. 4). Це зумовлено відносною простотою та, як справедливо зазначав військовий інженер Венедикт Шперк⁶⁷², однорядні незв'язані городні краще піддавались ремонту при просіданні ґрунту⁶⁷³. Поширення стін з городнями припадає на кінець IX⁶⁷⁴ — початок X ст. —XVI ст.⁶⁷⁵. Вони зникають з розвитком облогових технологій та появою гармат, які суттєво змінили підхід інженерів до спорудження фортифікацій: на зміну прийшли редути, бастіони, рavelіни та ін.

У досліджуваному регіоні існування городень можемо констатувати у Мотичі та Майдані Новому у межиріччі Вепшу та Вісли, у Ревному та Горішніх Шерівцях на Буковині, Заваді Лянцкоронській та Судовій Вишні на Прикарпатті, на Третьому городищі Коростеня між Случчю та Тетереvom.

3.3.1. Оборонна лінія городища Мотич

Городище Мотич, яке у 1980-1983 рр. вивчала польська дослідниця Ірена Кутильовська, знаходиться в Люблінському воєводстві Польщі. Воно має доволі

⁶⁶⁸ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 63.

⁶⁶⁹ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 44.

⁶⁷⁰ Ibid. S. 47.

⁶⁷¹ Ibid. S. 49.

⁶⁷² Шперк В. История фортификации. Москва, 1957.

⁶⁷³ Тоді коригуванню піддається лише одна секція (городня), а у випадку єдиної стіни доводиться ремонтувати увесь відтинок.

⁶⁷⁴ До ранніх городень можна зарахувати вежі городища Добринівці, що датуються IX ст.

⁶⁷⁵ Прикладом використання городень в ранньомодерному часі є фортеця Тустань, остання перебудова якої припадає на XVI ст.

невелику площу, сягаючи 0,13 га⁶⁷⁶. При археологічних дослідженнях встановили, що в основі оборонного валу була зрубна конструкція, про яку свідчили рештки струхлявілої деревини завширшки 1,25 м, заповненої землею у середині⁶⁷⁷. Висота такої городні могла становити близько 3 м — оптимальний параметр оборонних можливостей⁶⁷⁸ та затрат матеріалів для спорудження.

Такі городні передбачають наявність надбудови, що захищає оборонців на галереї. Археологічно неможливо простежити її рештки, адже ця конструкція знаходилась високо над рівнем землі. Однак можемо запропонувати кілька варіантів того, як би вона могла виглядати. По-перше, ряд гостроколів, що розташовувались ближче до зовнішньої сторони городні та фіксувались з одного боку дерев'яним зрубом, а з другого — землею та камінням. По-друге, забороло зі стовповою конструкцією, в якій дошки закріплювали в пазах вертикальних стійок. По-третє, тристінні городні, що продовжують зовнішню оборонну стіну. Серед усіх варіантів останній найменш вірогідний, адже потребує наявності даху, що є малоімовірним, якщо городні засипані землею та не використовуються як господарські приміщення. Висота заборол становила 2 м. Таке припущення обґрунтоване тим, що ці параметри дозволять захиститись від обстрілу противника та підготуватись до стрільби у відповідь.

З зовнішнього боку до валу прилягав земляний відкіс, що додатково укріплював фортецю. Він був вистелений камінням для того, щоб зменшити сповзання ґрунту та ускладнити доступ до фортифікації силам ворога. З внутрішнього боку до фортифікації прилягала будівля. Її стіна мала стовпову конструкцію з товщиною горизонтально покладених колод 0,25 м⁶⁷⁹. Споруда,

⁶⁷⁶ Kutyłowska I. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Motyczu koło Lublina. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1990. Tom 41, S. 283–292.

⁶⁷⁷ Niedźwiadek R. Lublin i inne grody w okresie plemiennym na północnej krawędzi Wyżyny Lubelskiej. *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie, Skarby z Przeszłości*. 2018. Tom 19. S. 125–174.

⁶⁷⁸ За таких параметрів оборонець на галереї мав належний огляд і нападники не могли до нього дістатись без використання облогових драбин.

⁶⁷⁹ Niedźwiadek R. Lublin i inne grody w okresie plemiennym na północnej krawędzi Wyżyny Lubelskiej. *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie. Skarby z Przeszłości*. 2018. Tom 19. S. 125–174.

найімовірніше, була призначена для побуту вартових. Вона потребувала належного накриття — тож, напевно, мала односкатний дах, який вищою стороною спирався на городні, а нижчою — на стовпову стіну (див. рис. Г. 9.). Аналогічну конструкцію, наприклад, простежено на городищі Гарс-Тунау (Gars-Thunau) у Австрії⁶⁸⁰.

3.3.2. Внутрішня оборонна лінія городища Майдан Новий

Як описано вище, городище Майдан Новий мало складну систему оборони. Конфігурація внутрішнього оборонного валу нагадує коло діаметром близько 40 м⁶⁸¹. Ширина насипу валу становила 4–5 м, а висота сягала 1 м⁶⁸². На рівні денної поверхні дослідники виявили рештки спалених деревин, що у плані складались у прямокутну конструкцію, внутрішня частина якої була заповнена лесом. Тож можна стверджувати, що основу оборонної лінії становили городні заповнені землею. Надбудова, як і у попередньому випадку, могла бути у двох варіантах: гострокіл або стіна стовпової конструкції. Зі зовнішнього боку до городень прилягав рів завширшки до 3 м та завглибшки до 1,5 м⁶⁸³ і земляний відкіс, викладений пісковиком. Археологам не вдалось простежити конструктивно пов'язаних з фортифікацією будівель із внутрішнього боку валу, однак їх знаходили на багатьох городищах (Гронські Бенадік (Hronský Beňadik) у Словаччині⁶⁸⁴ та Гарс-Тунау (Gars-Thunau) в Австрії⁶⁸⁵), а також і при фортифікаціях з іншими конструкціями оборонних стін (зовнішня оборонна лінія Пліснеська, ранній оборонний вал великого городища Ревне та ін.).

В'їзд на укріплене осердя (дитинець) городу Майдан Новий, найімовірніше, був зі східного боку, на що вказує розрив у валі та відсутність

⁶⁸⁰ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 49.

⁶⁸¹ Ruszkowska U. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Majdanie Nowym, pow. Chełm. *Rocznik Chełmski* 2011. Tom 15. S. 7–68.

⁶⁸² Ibid. S. 35.

⁶⁸³ Ruszkowska U. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Majdanie Nowym, pow. Chełm. *Rocznik Chełmski* 2011. Tom 15. S. 47.

⁶⁸⁴ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 43.

⁶⁸⁵ Ibid. S. 49.

рову⁶⁸⁶. Під час дослідження потенційного місця в'їзду виявили рештки у вигляді слідів від стійко-балкової конструкції. Це дозволяє припускати, що зверху над ними розташовувались невеликі сторожки або ж звичайна галерея без надбрамної вежі. Такі в'їзди простежені на численних городищах у Європі: Брецлав-Погансько (Breslav-Pohansko)⁶⁸⁷, Берлін-Шпандау (Berlin-Spandau)⁶⁸⁸, Торнув (Torunow)⁶⁸⁹, а також в Україні: Червона Діброва на Буковині⁶⁹⁰ та Судова Вишня на Львівщині⁶⁹¹. Така схожість конструкцій дозволяє стверджувати, що вже в період раннього середньовіччя відбувався обмін технологіями на загальноєвропейському рівні.

3.3.3. Головна лінія оборони городища Ревне ІБ (ур. Городище)

Велике городище⁶⁹² (див. рис. В. 31) знаходилося на південь від села Ревне у Чернівецькій області. Згідно із дослідженнями Б. Тимощука, перша фортеця виникла тут ще у IX ст., однак наприкінці IX — початку X ст. вона згоріла і на її місці постало нове укріплене поселення з меншою площею та більшою кількістю оборонних ліній. Укріплені осердя (дитинець), про фортифікації якого іде мова, мав площу 300×160 м⁶⁹³. Його оточувала найпотужніша оборонна лінія, що складалась, як показали дослідження, з оборонних зрубів⁶⁹⁴.

Основна оборонна лінія розташовувалась на мисовому підвищенні та була найкраще укріплена з півдня⁶⁹⁵. В основі оборонного валу був вал-платформа з спеціально насипаної глини заввишки 0,4 м і завширшки 5,5 м⁶⁹⁶. На ньому розташовувались пустотілі городні, репрезентовані рештками деревини. Їхні

⁶⁸⁶ У деяких випадках не споруджували дерев'яні конструкції мосту, щоб подолати рів, а залишали земляну перемичку, не з'єднуючи рів у замкнуту систему.

⁶⁸⁷ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 54.

⁶⁸⁸ Ibid. S. 56.

⁶⁸⁹ Ibid. S. 57.

⁶⁹⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 33.

⁶⁹¹ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 86.

⁶⁹² Вивчав Б. Тимошук у 1972 р.

⁶⁹³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 173.

⁶⁹⁴ Там же. С. 58.

⁶⁹⁵ Довжина фронту тут становила 200 м.

⁶⁹⁶ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 58.

розміри сягали близько 1,5×1,8 м завширшки та 3 м завдовжки⁶⁹⁷. Зі зовнішнього боку городні додатково укріплював відкіс, що всередині складався з викладеного каміння, а зовні був присипаний землею⁶⁹⁸ (див. рис. Г. 11.).

Висота зрубної конструкції так само, як і в інших випадках, становила близько 3 м. Ці параметри утворювали баланс між захисними особливостями та затратою будівельного матеріалу. Б. Тимошук припускав, що всі оборонні зруби були пустотілими і призначались для ведення вогню або господарських потреб⁶⁹⁹. Однак такий підхід до спорудження фортифікації суттєво зменшує оборонні можливості, тому припускаємо, що ця оборонна лінія могла поєднувати як порожні зруби, призначені для господарських потреб, так і заповнені землею для більшої стійкості конструкції.

Отже, складовими цього оборонного рубежу був вал-платформа, на якому знаходились дерев'яні чотиристітні зруби, розташовані в один ряд та не зв'язані між собою⁷⁰⁰. Зі зовнішнього боку їх укріплювала кам'яна крепіда (див. рис. Г. 12.).

Як уже згадували, така конструкція потребує наявності надбудови. У випадку пустотілих зрубів верхня частина мусила мати дах, що захищав від обстрілу стрілами, а також створював кращі умови для вартових у негоду. Однак розглянути конструкцію даху можливо лише на теоретичному рівні, адже від нього не залишилось жодних слідів, які можна було б простежити археологічно. Відтак П. Салковський під час реконструкції городища Берен-Любхін (Behren-Lübchin)⁷⁰¹ припускає існування двосхилого даху, що є складною конструкцією. Дещо простіший варіант він пропонує для фортеці Олденбург (Oldenburg): односкатний дах з ухилом на зовнішню сторону валу⁷⁰². Окрім настилу в обох

⁶⁹⁷ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 68.

⁶⁹⁸ В літературі такі конструкції зустрічаються під назвою “крепіда”.

⁶⁹⁹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 57.

⁷⁰⁰ На думку М. Кучери, така конструкція може називатись модульною (Кучера 1999, 63–64).

⁷⁰¹ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 91.

⁷⁰² Ibid. S. 49.

випадках зі зовнішнього боку, стіна не досягає даху, залишаючи невеликий простір для стрільби.

3.3.4. Оборонна лінія городища Коростень III

Третє городище в Коростені розташоване в межах міста та сильно пошкоджене внаслідок розвитку міської забудови, а також боїв Другої світової війни. У 30-х рр. XX ст. його досліджував І. Самойловський, який твердив, що воно займало площу 3600 кв. м⁷⁰³. Конфігурація оборонного периметру була близька до округлої. Основу оборони складав лише один вал та рів. Рів у південно-східній стороні був 4,5 м завширшки та 1,35 м завглибшки⁷⁰⁴. У цьому місці земляний насип мав 13,5 м ширини та 2,5 м висоти⁷⁰⁵ (див. рис. Г. 5). Такі параметри, а також стратиграфія складені дослідником, дозволяють припустити⁷⁰⁶, що це був вал-платформа, на якому розташовувалась оборонна лінія з чотиристінних городень, заповнених землею. Традиції спорудження фортифікацій та параметри валу-платформи дають підстави припустити, що розміри кожної городні, ймовірно, сягали 2×2 м у плані і 3 м заввишки⁷⁰⁷.

Невід'ємним елементом кожної оборонної стіни є заборолла, які прикривали оборонців від металюної зброї. Як імовірний варіант, припускаємо, що у цій частині оборонної лінії заборолла складались з вертикально поставлених і заточених паль — гостроколу. Діаметр колоди, ймовірно, становив 250 мм, а висота 1,8 м⁷⁰⁸. Вони були додатково скріплені дошками та шнурами у верхній частині. Це робили для того, щоб нападники не могли обвалити фрагмент стіни

⁷⁰³ Самойловський І. Стародавній Коростень. *Археологія*. 1970. Т. XXIII. С. 192.

⁷⁰⁴ Там само. С. 194.

⁷⁰⁵ Там само.

⁷⁰⁶ На думку М. Кучери, найпоширенішою конструкцією оборонних стін були городні із три або чотиристінних зрубів, що могли бути об'єднані в суцільну стіну, або ж складатись із окремих сегментів, утворюючи "модульну" систему.

⁷⁰⁷ Типовий параметр висоти для оборонних ліній городищ Центрально-Східної Європи: Šalkovský P. *Hrady Západných Slovanov*. Nitra, 2015. Obr. 30.

⁷⁰⁸ На нашу думку, така товщина колоди достатня для того, щоб витримати ворожий обстріл та не створювати додаткового навантаження на конструкцію. А висота дозволяє закрити повний зріст оборонця, для того, щоб він мав змогу підготуватись до стрільби.

та прорватись всередину городу. Різниця у висоті окремих паль утворювала бійниці⁷⁰⁹ (див. рис. Г. 6.).

З огляду на план фортеці припускаємо, що городні з надбудовою розташовувались не по всьому оборонному периметру. До прикладу, відрізок зі східного боку, що примикав до прямовисних скель на р. Уж, не має слідів земляного насипу, який можна пов'язати з захисними укріпленнями. Тому тут могла знаходитись якась адміністративна будівля. Західна і північна частини оборонного периметру оточені потужним валом, який, імовірно, мав іншу конструкцію з більшими параметрами городень та масивнішими надбудовами. Різні конструкції в рамках однієї оборонної лінії трапляються на пам'ятках Нашасовіце⁷¹⁰, Берен-Любхін⁷¹¹ та Берлін-Шпандау (Berlin-Spandau)⁷¹².

У підсумку можемо зазначити, що окремо поставлені городні є поширеною типовою конструкцією фортифікацій. Вони трапляються в усіх регіонах та мають два варіанти побудови залежно від потреб мешканців давніх городів та підходів до фортифікації. До першого варіанту варто зарахувати зрубні конструкції, заповнені землею та камінням, що утворювало міцну стіну, яку було дуже важко пробити стінобитною чи каменеметною машиною. До другого варіанту зараховуємо пустотілі городні, що могли використовувати під господарські потреби чи як вогневі позиції при обороні.

Окрім цього, можна припустити існування у цей період трьох типів надбудов-заборол. До першого належать ряди гостроколів, що закріплюються у верхній частині городень ближче до переднього краю. Вони передбачають наявність бійниць у вигляді нижчих паль. З внутрішнього боку така конструкція передбачає додаткові укріплення у вигляді зв'язок шнуром чи фіксації дошками. До другого типу належать заборол з стовповою конструкцією. Вони мають перевагу над гостроколами насамперед через економність матеріалів, адже для

⁷⁰⁹ Їхня висота становила близько 1,4 м. Це було зроблено для того, щоб оборонець міг вільно вести стрільбу з вогневого рубежа, залишаючись захищеним.

⁷¹⁰ Poleski J. Zagadka wielkich grodów Wiślan i Łędzian. Alma Mater, 2010. S. 80.

⁷¹¹ Šalkovský P. Hradý Západných Slovanov. Nitra, 2015. S. 59.

⁷¹² Ibid. S. 96.

спорудження такого захисту необхідно набагато менше деревини. Такі конструкції також передбачають наявність бійниць для ефективної оборони. До останнього типу належать тристінні городні, що створюють найбільший рівень захисту, адже їхня конструкція передбачає найменші бійниці, а також наявність даху, щоб прикрити оборонців зверху і закрити нижні приміщення від опадів.

Варто згадати і про в'їзди у таких фортифікаціях. Вони мали так звану “коридорну” будову: галерея чи невелика надбрамна вежа розташовувалась над в'їздом за допомогою стійково-балкової конструкції. Ворота в таких системах в'їзду розташовувались ближче до внутрішньої частини фортифікації. Завдяки цьому противники потрапляли у вузький замкнутий простір, що дозволяло ефективно вражати їх стрілами, камінням, окропом чи смолою.

Такі конструкції мають багато відповідників у Центрально-Східній Європі. Це вказує на те, що території України мали тісний економічно-культурний зв'язок з європейським простором ще в часи раннього середньовіччя через торгівлю та обмін.

3.4. Нетипові оборонні споруди

Більшість фортифікацій можна класифікувати за їхніми особливостями: земляним насипом, типом стін, рисами внутрішньої сторони лінії оборони тощо. Однак серед них трапляються унікальні аналогії, яких поки не вдалось віднайти. Це, з одного боку, може бути пов'язано з особливостями системи оборони, експериментальними та новаторськими рішеннями середньовічних будівничих, а з другого, — недостатнім рівнем археологічних досліджень. Такі припущення можна підтвердити тим, що окремі елементи цих фортифікацій трапляються як самостійні оборонні лінії або ж у комплексі з іншими конструктивними елементами як на території України, так і в інших регіонах, що були чи досі заселені слов'янським населенням. Як приклад таких фортифікацій можна розглянути П'ятий оборонний вал Пліснеського городища.

3.4.1. Оборонний вал №5 городища Плісеськ

Плісеське городище (див. рис. В. 32) розташоване неподалік с. Підгірці на Львівщині і займає велику площу понад 250 га⁷¹³. Цю територію обмежують сім оборонних ліній, що різняться своїми параметрами, конструкцією та протяжністю. Однією з найцікавіших є оборонна лінія №5⁷¹⁴ на високому плато в урочищі Високе Городиско. Ця фортифікація мала три ітерації побудови. Перша фортифікація, споруджена у IX ст., проіснувала до початку X ст.⁷¹⁵ Археологам вдалось простежити рештки земляного насипу⁷¹⁶ від неї та споруди з внутрішнього боку⁷¹⁷. На її місці збудовано нову лінію оборони, подібну до попередньої, яка стояла до середини X ст. Згодом тут постала остання конструкція, що припинила своє функціонування наприкінці X ст.⁷¹⁸

В основі цієї фортифікації були земляні насипи — контрфорси 4,7 м завширшки та 19 м завдовжки. У найвищому місці їхні розміри сягали 2,3 м⁷¹⁹. Вони знаходились на відстані 3 м одне від одного по усій тяглості лінії оборони⁷²⁰. На вершині насипів вдалось прослідкувати рештки горизонтально покладених колод. На зовнішньому схилі розташовувались рештки ще двох менших канавок від дерев'яних оборонних стін. Перед цією лінією оборони був рів, повністю викладений каменем.

Така конструкція дозволяє припустити, що на цих платформах розташовувалась дерев'яна стіна, складена з ряду гостроколів. З огляду на ширину сліду від дерева на гребені валу припускаємо, що його товщина

⁷¹³ Филипчук М., Филипчук А. Археологія фортифікацій давнього Плісеська. Львів, 2021. С. 6.

⁷¹⁴ Цю фортифікацію у 2007–2009 рр. досліджував М. Филипчук, а у 2012 р. — А. Филипчук.

⁷¹⁵ Филипчук М., Филипчук А. Археологія фортифікацій давнього Плісеська. Львів, 2021. С. 73.

⁷¹⁶ Скоріш за все, насип виконував роль відкосу, який прилягав до стіни з зовнішнього боку, однак конструкцію дерев'яної стіни простежити не вдалось.

⁷¹⁷ Филипчук М. Основні підсумки вивчення ліній захисту Плісеського городища в 2007–2013 рр. *Археологічні студії*. Київ; Чернівці, 2014. Вип. 5. С. 292.

⁷¹⁸ Там само.

⁷¹⁹ Филипчук М., Филипчук А. Археологія фортифікацій давнього Плісеська. Львів, 2021. С. 53.

⁷²⁰ Там само. С. 73.

становила 0,4 м. У висоту така стіна мала сягати близько 3 м, щоб забезпечити захисників від раптового перетину її ворогом. У гостроколі, імовірно, розташовувались бійниці⁷²¹, задля міцності з внутрішнього боку їх додатково скріплювали шнурами та дошками. Перед цією лінією стіною були два ряди менших гостроколів, що додатково захищали цю лінію. Проміжки між валами-опорами використовували як бойові камери з бійницями.

Ця фортифікація утворювала дворівневу систему оборони. У ній була збільшена кількість вогневих позицій, що створювало ефективну систему ведення вогню та суттєво збільшувало оборонний потенціал цієї лінії. Недослідженою залишається система проїздів, що була пов'язана з такою конструкцією. З огляду на описані вище приклади припускаємо, що вона також могла мати стійко-балкова систему без потужних надбрамних веж⁷²².

Із детального аналізу 32 археологічно досліджених фортифікацій між Карпатами і Прип'яттю нам вдалось з'ясувати, що у IX–X ст. давні городи захищали оборонні стіни трьох конструктивних видів: гостроколи (Грушвиця, Жорнів, Пліснеськ (Зовнішній), Грозинці, Карапчів (південний відтинок), Майдан Новий (зовнішня оборонна лінія), якості основних ліній та 4 як допоміжні конструкції (Майдан Новий (навколо проїзду через внутрішню оборонну лінію), Ревне ІА, Пліснеськ, Змійовиська), стіни стовпової конструкції (Ломачинці, Горошівці, Магала, Коростувата (ур. Замчище), Червона Діброва, Добринівці, Широка Поляна) та стіни з городнями або клітями (Мотич, Майдан Новий, Ревне ІБ, Коростень ІІІ)⁷²³, а також одна фортифікація, для конструкції якої не вдалось виявити аналогій (П'ята лінія оборони Пліснеська)⁷²⁴.

⁷²¹ Вони утворювались за рахунок вмонтування в конструкцію нижчих паль, висотою 1,3–1,4 м. Такий параметр одночасно зменшував силует стрільця і не закривав огляд для стрільби.

⁷²² Для більш точних висновків необхідно провести археологічні дослідження гіпотетичних місць в'їзду, що дозволить уточнити конструкцію та з'ясувати чи існували додаткові конструкції для захисту найвразливішого місця в усій лінії оборони.

⁷²³ Ці цифри є відносними і ґрунтуються на матеріалах отриманих під час археологічних досліджень. Ці дані потрібно уточнювати дослідивши і інші фортифікації давніх городищ між Карпатами та Прип'яттю.

⁷²⁴ Ще на 300 городищах необхідно дослідити конструкцію фортифікацій.

Проаналізувавши ці дані, можемо зробити висновок, що слов'яни IX–X ст. використовували техніку насипання земляних валів при спорудженні городень, оскільки для них необхідна міцна підоснова. У інших випадках перед остроколами чи каркасно-стовповими стінами споруджували земляний ескарп, який додатково укріплював стіну з напільного боку.

Найдовше використовували остроколи, час виникнення яких простежити важко, адже, найімовірніше, через свою простоту слов'яни їх почали застосовувати у перших укріплених поселеннях. Кінець їх побутування припадає на XVIII ст., коли з розвитком артилерії вони цілком вичерпують свої захисні можливості. В епоху раннього середньовіччя вони утворювали лише базову систему захисту, що не передбачала витримування довгих облог, їх використовували і як допоміжні конструкції при захистах в'їздів на городище чи при прикритті окремих ділянок. Використання остроколів передбачало наявність великої кількості дерева необхідної товщини для їх спорудження.

З великою долею імовірності саме на основі остроколів виникає новий тип оборонних ліній — стіни стовпової конструкції. Вони передбачали наявність вертикальних стійок-колод, в які були закріплені горизонтально покладені дошки. Згодом ця конструкція еволюціонувала у дворівневу фортифікацію з приміщеннями на першому поверсі та бойовою галереєю на другому⁷²⁵. Більшість з них була простежена виключно на Буковині, проте це не означає, що такі фортифікації трапляються лише в одному регіоні. Ґрунтовніші висновки можна зробити після докладнішого вивчення фортифікацій.

Ще один вид оборонних стін — городні — це дерев'яні конструкції, що складені з колод у зруб. Внутрішній простір могли заповнювати землею для камінням, що сприяло додатковій міцності або залишали їх порожніми та використовували як господарські приміщення. Такі конструкції потребували наявність надбудов-заборол. Хоча археологічно їх не простежували,

⁷²⁵ Таких конструкцій вдалось виявити 11.

припускаємо, що вони були трьох видів: у вигляді ряду гостроколу (див. рис. Г. 8.), у вигляді стовпової конструкції та тристінної городні⁷²⁶.

На складних городищах, на зразок Плісеська, Стільська, Крилоса, Ревного, трапляються багато ліній оборони, що мають різні типи конструкцій. До прикладу, для п'ятого оборонного рубежа Плісеського городища не вдалось простежити жодної аналогії, найімовірніше, це пов'язано з недостатнім рівнем вивченості ранньосередньовічних фортифікацій. Це дозволяє вести тривалу та ефективну оборону та виснажити війська ворога. Важливими елементами фортифікацій були в'їзди, що досліджені лише на поодиноких городищах.

Під час археологічних досліджень вдалось простежити рештки давнього в'їзду на двох городищах українського Прикарпаття: Червона Діброва та Судова Вишня. В обох випадках основі знаходилась стійко-балкова конструкція, на якій розміщувалась надбрамна галерея або невелика вежа. У підлозі влаштовували підсябиття⁷²⁷, що суттєво захищало ворота, розташовані ближче до внутрішньої частини лінії оборони.

Невід'ємними елементами фортифікацій були рови, що поділялись на сухі та вологі (наповнені водою). Вони унеможлилювали підхід ворога до стіни для встановлення облогових драбин. Іноді їх викладали камінням, щоб зберегти форму схилів й уникнути зсувів ґрунту.

Всі описані конструкції мають аналогії серед фортець Центрально-Східної Європи, що в часи раннього середньовіччя була заселена слов'янами.

⁷²⁶ Кількість таких надбудов простежити неможливо, тому при створенні графічних реконструкцій надбудова показана лише варіативно з можливістю продемонструвати як різні типи заборол зв'язувались з основами-городнями.

⁷²⁷ Підсябиття – щілини в підлозі для того, щоб оборонці могли обстріляти нападників зверху-вниз та завдати максимальних втрат і при цьому перебувати в безпеці.

РОЗДІЛ 4. ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ГОРОДИЩ

Велика кількість городищ між Карпатами та Прип'яттю (див. рис. Д. 1.) вказує на те, що у IX–X ст. тут існувала певна система взаємозв'язків між ними, відповідно, давні гради мусили різнитись за своєю функцією. До спроб її визначення зверталось багато дослідників. Одним із перших свою класифікацію запропонував Б. Тимошук. До першої фракції він зараховує общинні⁷²⁸ “центри-сховища”, однак їхню соціально-територіальну структуру визначити дуже важко, оскільки навряд чи вона мала чіткі межі⁷²⁹. Такі комплекси складались з двох частин: городища-сховища⁷³⁰ та селища-супутника. До другої належали общинні адміністративно-господарські центри⁷³¹.

Від попередніх їх відрізняла щільна забудова та розташовувалась місцева адміністрація⁷³². До останньої фракції дослідник зарахував найбільші городи, в яких успішно розвивались ремесла, йшло активне накопичення багатств і, відповідно, знать займала більш тверді позиції. Це дозволяло поширювати владу й на інші громади та перетворитись на “надобщинні” центри⁷³³. Під час дослідження древлянських городів спробу соціальної типології здійснив Б. Звіздецький. Під час свого дослідження він зіставив відомості з “Повісті минулих літ» з даними археологічних розвідок. Йому вдалось встановити, що кількість племінних городищ збігається із кількістю послів, відправлених до Ольги у Київ. Тому дослідник припустив, що кожен з городів був резиденцією місцевих князів, які припинили своє існування, включивши ці землі до складу Києво-Руської держави⁷³⁴.

⁷²⁸ Збережено лексику автора.

⁷²⁹ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 16.

⁷³⁰ Укріплений фортифікаціями майданчик без забудови внутрішніх майданчиків: Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 16.

⁷³¹ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 30.

⁷³² На це вказують знахідки зброї, коштовних прикрас та наявність ремісничих майстерень: Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 30.

⁷³³ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 48.

⁷³⁴ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 76–77.

Визначити функції городищ в басейні ріки Горинь спробував Б. Прищепа. Свою класифікацію він вибудовує на вже наявній⁷³⁵, що містила: сільські поселення, городища-сховища, центри територіально-адміністративних округів та святилища, торгово-ремісничі поселення. Окремо дослідник виділяє складні городища, функції яких могли бути схожими до тих, що відомі у басейні Дністра⁷³⁶.

Окресленою проблематикою також займався і М. Филипчук. Свою версію соціально-просторової структури Українського Прикарпаття він розглядав в контексті полісної моделі городищ⁷³⁷. Дослідник припускав, що в X ст. існувала триступенева ієрархія територіально-адміністративної структури (див. рис. Е. 5), яка вибудовувалась на основі малих, середніх та великих городищ⁷³⁸.

Частково простежити функціональну роль городищ у Малопольщі спробував і Я. Полескі. Свою увагу він звертає на великі городища, які асоціює з племенами лендзян та віслян, які дослідник ототожнює з племінними центрами, в яких концентрувалась адміністративна влада⁷³⁹.

4.1. Городища-застави⁷⁴⁰

Серед значного масиву городищ виділяється доволі велика група тих, що майже не мають культурного шару в їх центральній частині. Дослідники тривалий час називали їх “городищами-сховищами”⁷⁴¹. До ознак таких фортець Б. Тимощук зараховував: розташування орієнтовно в центрі гнізд-громад, у місцях, що мали вже мали природні оборонні можливості, оточені по всьому

⁷³⁵ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). Москва, 2011. С. 82–100.

⁷³⁶ Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. С. 151/

⁷³⁷ Филипчук М. А. Слов’янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 208.

⁷³⁸ Там само. С. 212.

⁷³⁹ Poleski J. Zagadka Wielkich grodów Wiślan i Lędzian. Kraków. S. 104.

⁷⁴⁰ Цей термін запропоновано на заміну “городищам-сховищам”, так як він, на нашу думку, краще описує роль фортець такого типу в системі заселення, адже роль “застав” полягала в контролі над торговельними шляхами і збором данини. В пізніші епохи такі об’єкти відомі під терміном “рогатка”: Szolginia W. Architektura. Warszawa, 1992. S. 136–137.

⁷⁴¹ Тимощук Б. А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ. *Краткие сообщения Института археологии*. 1989. Вып. 195. С. 15–20.

оборонному периметру стінами стовпової конструкції, до яких з внутрішнього боку прилягали “довгі будинки”, а з зовнішнього — земляний відкіс; згадана відсутність культурного шару та забудови (могли знаходитись могиляники, капища, гродмаські споруди) в межах укріпленого майданчика (див. рис. Е.2); розташування поруч з городами селищ-супутників (пригороду), де проживали напівпрофесійні воїни, що паралельно займались ремеслом і сільським господарством⁷⁴². Такі города у кінці I тисячоліття завжди супроводжували селища-супутники. Саме тому і виникла гіпотеза, що під час небезпеки мешканці навколишніх поселень ховались туди, щоб опинитись під захистом стін⁷⁴³. Сьогодні це припущення, на нашу думку, потребує перегляду, адже реінтерпретація даних отриманих під час археологічних досліджень дозволяє чіткіше окреслити роль давніх градів у просторово-адміністративній мережі та навіть пролити більше світла на устрій протодержавних утворень наприкінці I тисячоліття н.е.

На жаль, не в усіх мікрорегіонах рівень дослідження городищ дозволяє зарахувати їх до того чи іншого типу, тому сконцентруємо увагу на найбільш досліджених місцевостях.

4.1.1. Городища-застави у Прут-Дністерському межиріччі

На Буковині до таких фортець зараховуємо: Ломачинці, Верхні Станівці, Горошівці, Червона Діброва, Магала, Коростувата I, Біла, Волока, Рашків, Мале городище Ревно, Снячів, Перше городище в Чернівцях. Всі вони об'єднані тим, що мають невелику площу, однакові конструкції оборонних стін⁷⁴⁴, елементом яких є периметральна забудова⁷⁴⁵.

⁷⁴² Тимошук Б. А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ. *Краткие сообщения Института археологии*. 1989. Вып. 195. С. 20.

⁷⁴³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 32.

⁷⁴⁴ Дві карскасно-стовпові стіни утворюють стійко-балкову конструкцію, де на нижньому ярусі розташовуються житлові та господарські приміщення, а верхній ярус – галерея, що відводиться під оборонні функції.

⁷⁴⁵ Під периметральною забудовою (Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламєницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ: Будівельник, 1995. С. 94.) маємо на увазі те, що всі будівлі розташовуються вздовж оборонної лінії, утворюючи замкнутий та незабудований простір всередині. Така структура має чітке функціональне зонування (житлову та господарську частини).

Відмінним прикладом фортеці такого типу є Ломачинці. Станом на сьогодні функціональне зонування городища прослідкувати важко, адже широких археологічних досліджень на різних ділянках оборонного периметру не було. Попри це, можна припустити, що північно-східний відтинок периметральної забудови був відведений під житлові споруди. Аргументом на користь цієї гіпотези може бути те, що окреслена ділянка зусібіч захищена крутими схилами мису, що так само унеможлиблює штурм фортеці з цього боку, і, відповідно, саме цей край є найбільш безпечною зоною на всьому поселенні. Крім цього, Б. Тимощук зазначав, що в цій частині пам'ятки знайдено шматки глиняних черенів⁷⁴⁶. З цього він припускав⁷⁴⁷, що тут люди не проживали постійно, а лише протягом певного часу⁷⁴⁸. У протилежній південно-західній стороні розташовувались господарські приміщення: під час археологічних досліджень вдалось виявити майстерню, яку дослідник інтерпретував як рештки давньої кузні⁷⁴⁹.

Схожу забудову простежено і на центральноєвропейських ранньосередньовічних фортецях. До прикладу, на городищі X ст. Бранденбург (Brandenburg) у Німеччині забудова, хоч і була відокремлена від фортифікації, однак також розташовувалась по периметру лінії оборони. Винятком є лише будівля, сліди якої знайшли у центрі городу⁷⁵⁰. На жаль, центральні майданчики подібних пам'яток на теренах України вивчені недостатньо, тому поки стверджувати про наявність такої будівлі в межах буковинських градів не можемо.

Як справедливо зазначає Б. Тимощук, функціональну роль городів неможливо визначити без урахування матеріалів із так званих селищ-

⁷⁴⁶ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 64.

⁷⁴⁷ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 37.

⁷⁴⁸ На його думку, вказівником сталості проживання виступає наявність печі-кам'янки – традиційного обігрівного пристрою слов'ян у їхніх житлах: Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 64.

⁷⁴⁹ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 64.

⁷⁵⁰ Šalkovský P. Hradý Západoých Slovanov. Nitra, 2015. Obr. 65.

супутників⁷⁵¹, що розташовувались безпосередньо біля городів з периметральною системою забудови.

Найкраще вивчене є селище-супутник городища Ревне ІА (також мало ознаки застави), яке згідно з дослідженнями було спалене одночасно з городищем у IX ст.⁷⁵² На його площі 250×150 м зафіксовано 20 решток жител-западин, а під час розкопок досліджено 12 із них: ідентифіковано 11 заглиблених жител із печами-кам'янками й одну наземну споруду з вогнищем посередині⁷⁵³. Остання, за припущенням Б. Тимощука, могла виконувати функції сторожки⁷⁵⁴. Під час дослідження жител вдалось виявити артефакти (серп, наральник), які вказують на те, що мешканці вели власне господарство, а також на те, що за потреби вони могли ставати до зброї були військові (залізна шпора, стріли, залізні окуття для бойових ножів)⁷⁵⁵.

На основі цих даних можемо припустити, що городища IX ст. на території Буковини з периметральною забудовою та селищами-супутниками (пригородами) виконували роль застав⁷⁵⁶. Це були військові центри для контролю за торговим шляхом та навколишніми поселеннями. Невід'ємним елементом таких об'єктів виступають селища-супутники (пригороди), адже гарнізону необхідно підтримувати належний рівень забезпечення, мати доступ до припасів та ремонту майна, що неможливо вирішити тільки власними силами. Схожа ситуація, наприклад, простежувалась при появі римських кастрів. Їх постійно супроводжували численні ремісники, що також мусили десь проживати та вести господарство.

Як показало картографування, на території Буковини такі городи-застави утворюють систему. Відтак у басейні Пруту на правому березі ріки Коростувата городи Ревне ІІ, Біла та Чернівці ІІ розташовуються вздовж ріки на відстані 4–

⁷⁵¹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 37.

⁷⁵² Там же.

⁷⁵³ Там же. С. 37–39.

⁷⁵⁴ Там же. С. 39.

⁷⁵⁵ Там же.

⁷⁵⁶ Таким чином, пропонуємо розглядати городища та селища-супутники, як єдине ціле не виокремлюючи їх на окремі складові.

5 км один від одного. Це сприяло контролю над торговельною артерією⁷⁵⁷, а також утворювало оборонну лінію, що суттєво ускладнювало форсування ріки в цьому місці. Така структура однозначно потребує єдиного центру управління. Це дозволяє припустити, що саме в IX ст. починають відбуватись процеси, пов'язані з централізацією влади та появою військової-політичної еліти.

4.1.2. Городища-застави у басейні Горині

Частину городищ у басейні Горині також можна інтерпретувати як військові центри за зовнішніми ознаками (відсутність культурного шару в межах укріпленого майданчика).

На фортецях IX–X ст. (Біла Криниця, Горбів, Горбаків, Кунин, Шубків) немає досліджених фортифікацій та не вивчено внутрішньої забудови. Можемо лише констатувати, що їхня площа сягає 0,1–0,5 га⁷⁵⁸, до того ж усі вони мають різну конфігурацію оборонного периметру (округлу, півкруглу, триктуну, прямокутну). По аналогії з вищеописаними заставами Прото-Сиретського межиріччя, невелика площа, відсутність внутрішньої забудови та розташування у вигідних для оборони місцях може вказувати на те, що вони мали аналогічну роль.

Фортеці Шубків, Горбів і Горбаків розташовуються вздовж течії Горині на відстані 6 км одна від одної та, найімовірніше, контролюють торговельний шлях від витоків Горині до впадіння у Прип'ять⁷⁵⁹.

Дещо більше інформації стосовно городищ X–XI ст.: Теремне, Малу Мощаницю, Будераж, Радужне, Глинки, Дермань Перша, Верхів, Мізочок, Варковичі, Сморгів, Бичаль, Великий Мидськ (див рис. В. 4.:1), Корець, Стовпин та Грушвицю. Всі вони мають невелику площу — до 0,5 га⁷⁶⁰, однак

⁷⁵⁷ Схожої думки стосовно розташування городів дійшла і польська дослідниця К. Скржинська (K. Skrzyńska) при дослідженні аспектів локалізації городищ IX–X ст. в басейні Середнього Бугу: Skrzyńska K. *Metryka pogranicza. Sieć grodowa dorzecza środkowego Bugu w drugiej połowie IX i w X wieku*. Warszawa, 2021. S. 162.

⁷⁵⁸ Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. Табл. 3.

⁷⁵⁹ Наявність “малих городищ” IX–X ст., які контролюють торговельні шляхи констатує К. Скржинська стосовно городів у басейні Бугу: Skrzyńska K. *Metryka pogranicza. Sieć grodowa dorzecza środkowego Bugu w drugiej połowie IX i w X wieku*. Warszawa, 2021. S. 185.

⁷⁶⁰ Ibid.

відрізняються конфігурацією оборонного периметру — домінують овальні городища (7 випадків). Це вказує на те, що ці фортеці споруджувались централізовано з однією метою та однаковою функцією.

Фортифікацію, основу якої складав гострокіл і земляний відкіс⁷⁶¹, дослідили лише у Грушвиці. Однак Б. Прищепі не вдалось встановити, чи з внутрішнього боку були якісь споруди. Варто відзначити фортецю Дермань, де збереглися сліди від давнього колодязя⁷⁶².

За нашими спостереженнями, ці фортеці утворюють систему, на якій варто зупинитись детальніше. Відтак городища Великий Мидськ, Бичаль, Сморгів і Грушвиця Перша утворюють єдину лінію та розташовуються на відстані 20 км одне від одного. Така відстань є оптимальною для денного переходу⁷⁶³ людей між населеними пунктами⁷⁶⁴. Вони були «городищами фронтиру», виконуючи роль передових військових застав. Схожа оборонна лінія простягається і в південно-західній частині Горинської агломерації городищ і складається з фортець Варковичі, Будераж та Теремне, розташованих на відстані 15 км одна від одної. Припускаємо, що цей напрям був небезпечний, оскільки тут споруджена ще одна лінія оборони, що складалась з городів Мізочок, Дермань Перша та Верхів (на відстані 5–6 км одне від одного), а також Радужного, що розташовується за 9 км від Верховя. Найімовірніше, іншу роль відігравали Глинки, Стопін та Корець (див. рис. В. 15:2), які розташовуються в східній

⁷⁶¹ Про це йшлося у Розділі III.

⁷⁶² Прищепя Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 225.

⁷⁶³ У 2021 р. автор разом з реконструкторами з клубів «Відірвана Бірка» (О. Шанін, В. Колонтай), та м.н.с. КЗ ЛОР Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ» О. Дідик зробили експеримент, за яким в історичному одязі та взутті вдалось подолати дистанцію від центральної частини Пліснеського городища (ур. Високе Городиско) до Олеського замку (с. Олесько, Львівська область) і у зворотньому напрямку протягом дня. Дистанція становила 15 км, яку вдалось подолати протягом 7 годин разом з відпочинком. Маршрут був прокладений по ґрунтових дорогах. Час, затрачений на дорогу, дозволяє констатувати, що в епоху раннього середньовіччя пішки, протягом світлового дня, люди могли пройти близько 20 км.

⁷⁶⁴ Ночівля поза населеними пунктами була небезпечною, так як мандрівники могли зазнати нападу грабіжників чи диких тварин.

частині регіону, адже вони не створюють єдиної системи та знаходяться на великій відстані одне від одного

Отже, фортеці IX–X ст. не утворюють єдиної системи та потребують ґрунтовних досліджень для того, щоб встановити особливості їхньої соціальної структури та функціонального зонування, а також краще вивчити їхню роль в системі заселення регіону.

З більшою імовірністю можемо припустити, що городища-застави X–XI ст., зосереджені в басейні Горині, пов’язані з експансією Київської Русі на ці території та спробою їхньої інкорпорації.

4.1.3. Городища-застави у басейні Вісли

Фортеця такого типу знаходилась у басейні Вісли неподалік с. Змійовіска, розташованого в Опольському повіті Люблінського воєводства. Окрім фортеці, цей комплекс включає і два селища на північ та південь⁷⁶⁵. Город оточений однією лінією оборони та має округлу конфігурацію оборонного периметру, невеликий за площею (0,09 га, діаметр 35 м)⁷⁶⁶; південна частина зруйнована внаслідок земельних робіт.

Під час археологічних досліджень вдалось встановити, що дерев’яно-земляної конструкції сягала 2 м висоти і 6 м ширини⁷⁶⁷. З обох її боків розташовувалась стіни каркасно-стовпової конструкції, щоб стримати розповзання ґрунту. Перед оборонною стіною знаходились два мокрі рови, розділені земляним насипом. Забудови в межах укріпленого майдану не виявлено, однак там знайшли численні артефакти⁷⁶⁸, у т.ч. і зброю — сокиру-чекан. На основі знахідок, а також дендрохронологічного⁷⁶⁹ та радіовуглецевого⁷⁷⁰ аналізів встановлено, що фортецю збудовано наприкінці IX

⁷⁶⁵ Lis P. Żmijowiska – na skrzyżowaniu szlaków kulturowych. *Hereditas Praeteriti. Additamenta Archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, 2009. S. 407–414.

⁷⁶⁶ Ibid.

⁷⁶⁷ Ibid. S. 410.

⁷⁶⁸ Lis P., Kulawczyk M. Wczesnośredniowieczny topór z grodziska w Żmijowiskach, pow. Opolski, *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2007. Tom 9. S. 305–308.

⁷⁶⁹ Деревина датована 888 р. н.е.

⁷⁷⁰ Спорудження припадає на діапазон 863–960 pp.

— початку X ст.⁷⁷¹ Наявність зброї серед рухомих знахідок, а також розташування поселення на розвилці річок Янувки та Ходелки дає підстави припустити, що цей город міг виконувати функції застави та призначався для перебування там військового контингенту.

На Буковині та між Віслою і Вепшом період побутування городищ-застав припадає на IX ст. і пов'язаний із потестарними⁷⁷² утвореннями, які контролювали торговельні шляхи та переправи через річки. У басейні річки Горинь такі фортеці існували і в пізніший період — X–XI ст. У цьому випадку їх варто пов'язувати з експансією Київської Русі, коли вони виконували роль «городищ фронтиру», сприяли асиміляції регіону, а також прикривали основні напрямки, звідки могла прийти небезпека. Між річками Случ і Тетерів городищ, які за ознаками підходили під фортеці-застави, не виявили, а в інших субрегіонах необхідно провести подальші дослідження, щоб встановити наявність таких пам'яток.

4.2. Святилища

За роки археологічних досліджень досліджено городища, знахідки на яких вказують на їхню культову функцію. Після опрацювання отриманих даних вважаємо за доцільне виділити два типи: відкриті капища з земляними валами та храмові комплекси у системі городищ.

4.2.1. Відкриті капища⁷⁷³ зі земляними валами

В окрему групу варто виділити релігійні центри, адже вони є одним з маркерів наявності високого рівня культури та розвитку цивілізації⁷⁷⁴ на окреслених теренах. Їм притаманна наявність капища⁷⁷⁵, валів, що не виконували

⁷⁷¹ Lis P. Żmijowska – na skrzyżowaniu szlaków kulturowych. *Hereditas Praeteriti. Additamenta Archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, 2009. S. 407–414.

⁷⁷² Протодержавними.

⁷⁷³ Під відкритими капищами маємо на увазі городища-святилища, вівтарі яких розміщені під відкритим небом. Б. Тимошук протиставляє їх поганським храмам: Русанова І., Тимошук Б. Языческие святилища древних славян. Москва, 2007. С. 52.

⁷⁷⁴ До інших ознак цивілізації варто зарахувати мову, звичаї, архітектуру, а також інституції сформовані суспільством.

⁷⁷⁵ Зазивчай від капища залишаються рештки майданчика у вигляді вимощених каменів чи жертовного каменю.

оборонної функції, ровів⁷⁷⁶ та довгих будинків, що призначались для святкових урт. Хоча процесійна дорога не була простежена археологічно, вважаємо, що вона є невід'ємною складовою таких поселень. Культовий комплекс, утворений з перелічених вище елементів, відігравав важливу роль у житті мешканців навколишніх селищ та городів.

Городи-святилища простежені в межах кількох регіонів: на Буковині — Ржавиці, Кулішівка (див. рис. В. 14:2), Горбове та Рудники; на Поділлі — Городниця та Крутилів; на Прикарпатті — Зарваниця (див. рис. В. 20) та Оленин Парк (одна з частин Пліснеського городища).

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує городище Ржавинці, виявлене у 1972 та досліджене у 1975 і 1988 рр.⁷⁷⁷, у Заставнівському районі Чернівецької області неподалік Дністра. Воно знаходиться на високому пагорбі, поруч з великим селищем IX–X ст.⁷⁷⁸ Фортеця оточена двома концентричними валами⁷⁷⁹. Зовнішній формує простір, діаметром якого — 70 м, а внутрішній — 24 м⁷⁸⁰. Збережена висота обох валів сягає 1,5 м⁷⁸¹. На культовий характер цієї споруди, за словами Б. Тимощука, вказують правильна геометрична форма, відсутність культурного шару на центральному майданчику та невелика площа городища⁷⁸².

Під час археологічних досліджень вдалось виявити конструкції обидвох валів. Зовнішній мав ширину 3 м. Вздовж земляного насипу проходив ескарп шириною 1,5 м і висотою 0,4 м⁷⁸³. На цьому уступі зафіксовано сліди від давніх багать, у вигляді скупчень перепаленого вугілля і глини та попелу, діаметр якого 1 м, а товщина — 0,2 м. Автор досліджень Б. Тимошук інтерпретував ці об'єкти як місце, де періодично запалювали жертвні вогні від окремих груп

⁷⁷⁶ У ровах на городищах-святилищах вдалось віднайти вистелені камінням ділянки, на яких розводили вогнища, що було пов'язано зі справлянням культу.

⁷⁷⁷ Шманько О. Життя, віддане науці: Борис Тимошук — дослідник давніх і середньовічних старожитностей Східної Європи. Чернівці; Глибока. 2012. С. 104.

⁷⁷⁸ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 84–85.

⁷⁷⁹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 53.

⁷⁸⁰ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 85.

⁷⁸¹ Там само.

⁷⁸² Там само.

⁷⁸³ Там само. С. 86–87.

населення⁷⁸⁴. Не викликає сумнівів, що вогонь відігравав важливу роль у міфології різних народів світу, попри те, на сьогодні важко встановити, яке саме місце він посідав у ранньослов'янській міфології та як відбувались релігійні обряди, пов'язані з ним. Констатувати можемо лише те, що такі обряди були у релігійних уявленнях слов'ян IX–X ст.

Внутрішній вал мав дещо іншу конструкцію: з внутрішнього боку була додатково укріплена колодами кам'яна кладка завтовшки 10–15 см, до якої ззовні прилягав земляний відкіс. У просторі між земляними насипами-валами була викладена з каменів берма завдовжки 1,5 м. Зверху на кам'яному майданчику розташовувались вогнища, від яких залишились сліди у вигляді обпалених каменів та вугілля⁷⁸⁵.

Культурного шару на центральному майданчику не зафіксовано. Натомість на ділянці між двома валами вдалось віднайти слід від джерела, обкладеного кам'яними плитами і сліди від довгих будинків у вигляді горизонтальних майданчиків завширшки 4–5 м, ліпну та кружальну кераміку, кістки тварин⁷⁸⁶.

На зовнішньому схилі внутрішнього валу, у межах його південного відтинку, вдалось віднайти чотиригранний стовп заввишки 2,5 м та завтовшки у нижній частині 0,9×0,6 м⁷⁸⁷. Погодимось з думкою Б. Тимощука, що, найімовірніше, це був ідол, який стояв у центрі святилища, а під час християнізації, коли руйнували цей релігійний комплекс, його скинули у рів.

На нашу думку, Ржавинський сакральний комплекс має певну схожість із скандинавськими святилищами, які в писемних джерелах мають назву «Ве»⁷⁸⁸. Це відгороджена територія, де відбуваються обряди без сторонніх⁷⁸⁹. Ділянка, яку обмежував внутрішній вал, цілком підходить під такий опис. Імовірно, саме там і відбувалось основне таїнство обряду.

⁷⁸⁴ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. С. 87.

⁷⁸⁵ Там само. С. 86.

⁷⁸⁶ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 53.

⁷⁸⁷ До верху він звужувався.

⁷⁸⁸ Орчад Э. Словарь скандинавских мифов и легенд. Cassell. 1997.

⁷⁸⁹ Також ця частина схожа з вітварями у сучасних християнських церквах, де священик здійснює таїнство без сторонніх очей.

Траплялись і незакриті з усіх боків вівтарі⁷⁹⁰. У цьому контексті цікавим є городище Х–ХІІ ст. у Крутилові на Гусятинщині. Воно має тривалу культову традицію, яку свого часу прослідкував Б. Тимошук, вказуючи зокрема на те, що слов'янське святилище виникло на місці капища ранньозалізного віку⁷⁹¹, яке було перевикористано під потреби слов'янського населення. Тоді, на найвищому майданчику скіфського городища (обмежений з півдня та півночі кам'яними валами, з заходу — земляним насипом, а зі сходу — крутим схилом), було споруджено 4 капища⁷⁹².

Доволі добре зберігся майданчик-вівтар біля капища №1. Б. Тимошук, зокрема, встановив, що верхівку валу було знівельовано і на ній споруджено кам'яний майданчик завтовшки до 30 см⁷⁹³. Під час розчистки були знайдені численні фрагменти кісток тварин, фрагмент дитячого черепа та різномірні предмети, покладені на цей вівтар. Варто зазначити, що схожі вівтарі розташовувались і на дні ровів. Вони простежені, наприклад, у Кулішівці, Рудниках та Крутилові⁷⁹⁴.

Такі маленькі за площею капища, найімовірніше, були поширені і на теренах, що заселяли західні слов'яни. П. Грімм уважав, що вони були на пам'ятках Петербург (Petersberg) та Ландсберг (Landsberg) у землі Саксонія-Ангальт в Німеччині⁷⁹⁵. Обидва капища розташовані на вершинах високих гір та обмежені двома валами⁷⁹⁶, як і Ржавинці на Буковині. Б. Тимошук зазначав, що шар спаленини вдалось зафіксувати у підніжжі валу, на вершині насипу і на дні рову⁷⁹⁷, що дає можливість провести паралелі зі знахідками требищ на території

⁷⁹⁰ У скандинавській традиції вони називаються Хьорг: Орчад Э. Словарь скандинавских мифов и легенд. Cassell. 1997.

⁷⁹¹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 160.

⁷⁹² Там же.

⁷⁹³ Там же. С. 47.

⁷⁹⁴ Там же. С. 49.

⁷⁹⁵ Grimm P. Die vor- und frühgeschichtlichen Wehranlagen der Bezirke Halle und Magdeburg, Berlin, 1958.

⁷⁹⁶ Idid. Fig. 23d.

⁷⁹⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 49.

України. Це дозволяє припустити, що на відкритих культових об'єктах вогонь відігравав важливу роль під час молитовних процесій.

На думку І. Русанової та Б. Тимощука, більшість культових споруд слов'ян, до яких зараховано жертвні ями, майданчики, капища та малі городища-святилища, мали в плані округлу форму. Дослідники вважали, що це пов'язано з солярними культами та уособлювало зображення сонця та уявлення про структуру світу — «земного кола»⁷⁹⁸. На нашу думку, навряд чи можливо зараз визначити сенси, які слов'яни в епоху раннього середньовіччя вкладали у конфігурацію периметру закритих і відкритих святилищ. Припускаємо, що це залежало від божества, якому поклонялись мешканці. Це ж впливало і на розташування капища на терені.

Отже, релігійні комплекси, обнесені земляними насипами та з відкритими капищами, є доволі поширеними як на теренах України, так і Європи. Вони зазвичай були винесені за межі городів та розташовувались неподалік від них. Наприклад, Ржавинське святилище розташовується біля адміністративного центру Добринівці⁷⁹⁹. Це дозволяє стверджувати, що з розвитком городу святилище, яке обслуговує мешканців цього поселення та навколишніх селищ, виносять за межі адміністративного центру. Це утворює культурні взаємозв'язки між адміністративними городами та святилищами. У літературі така структура зустрічається під назвою «полісна»⁸⁰⁰, на зразок тієї, що існувала в Античній Греції.

4.2.2. Храмові комплекси у системі городищ

Однією з пам'яток, що найкраще досліджена, є культовий центр в урочищі Оленин Парк (одна з складових Пліснеського городища) на Львівщині.

⁷⁹⁸ Русанова І., Тимошук Б. Языческие святилища древних славян. Москва, 2007. С. 51.

⁷⁹⁹ Маршрут протяжністю 2,5 км — саме така віддаль між ними — можна, спокійним кроком, подолати за 30 хв в один бік.

⁸⁰⁰ Филиппчук Г. Місце культового центру останньої чверті I тис. н.е. в структурі Пліснеського археологічного комплексу. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2014. Вип. 5. С. 19.

Дослідження цієї локації розпочав ще Кароль Гадачек, а через майже століття системно продовжив М. Филипчук⁸⁰¹.

Згадане урочище, овальної форми у плані, розташовується на самому краю високого мису. З одного боку воно захищене крутими схилами та заболоченою місцевістю внизу з великою кількістю струмків та джерел. З другого — потужним земляним валом, на якому в давні часи височіли оборонні стіни.

У південній частині під насипом валу вдалось виявити заповнення сферичного котловану (заввишки 0,75 м) споруди, верх якого було закладено масивними кам'яними плитами, під якими, як писав М. Филипчук, простежувався шар «кісткового румовища». Окремі фрагменти людських кістяків (рук, ніг, ребер, черепів) утворювали скупчення, які дослідник об'єднав у «комплекси». Окрім цього, у заповненні віднайдено численні прикраси: застібки, ремінні пряжки, фібули та ін.⁸⁰² За керамічним матеріалом цю споруду М. Филипчук датував кінцем VII — початком X ст. і припускав, що ця локація мала культові функції⁸⁰³. Щоправда, дослідник у своїх публікаціях матеріалів⁸⁰⁴ не встиг дати трактування, у який спосіб тут могли відбуватися ритуали. Уважаємо, що це було місце — жертovníк, де мешканці залишали свою офіру до богів. На початку X ст. ця споруда перестала існувати і на її місці постала оборонна лінія.

До культового центру варто зарахувати й об'єкти⁸⁰⁵ вздовж південної частини валу. Їхня ширина сягала 2,9–3,0 м, а перестінків між об'єктами 0,3–

⁸⁰¹ Филипчук М., Филипчук Г., Филипчук А. Культовий центр VII–X ст. давнього Пліснеська (археологія та історія). Львів, 2021. С. 7.

⁸⁰² Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році. *Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка*. 2011. С. 15.

⁸⁰³ Там само. С. 19.

⁸⁰⁴ Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р. *Вісник Інституту археології*. 2009. Вип. 4. С. 132–133; його ж. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2010. Вип. 5. С. 135–169; Филипчук М. А., Соловій Г. В. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертovníчного поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.). *Вісник Інституту археології*. Львів, 2011. Вип. 6. С. 62–95.

⁸⁰⁵ Під час досліджень було зафіксовано п'ять об'єктів, послідовно пронумерованих від 9а до 9е.

0,35 м⁸⁰⁶. За інсінтим керамічним матеріалом ці споруди датовано рубежем VIII/IX — першою половиною IX ст.⁸⁰⁷ Припускаємо, що вони можуть бути пов'язані з описаним вище жертovníком, адже синхронні із ним, а їхні задні стінки примикають до краю місця, на якому знайдено численні жертви. Згодом на їх місці виникла інша будівля, яку М. Филипчук інтерпретував як довгий будинок-контину⁸⁰⁸, від якого залишився кам'яний майданчик з дрібного та середнього каміння⁸⁰⁹. На відкритій у межах розкопу частині завширшки 3,6 м виявлено фрагменти горщиків і кальциновані людські кістки⁸¹⁰. Дослідник датував цю будівлю рубежем IX/X — першою половиною X ст.⁸¹¹ По центру урочища вдалось віднайти рештки споруди, репрезентованої кам'яним прямокутним майданчиком розмірами 8,7×8,9 м⁸¹². У його основі було невелике вапнякове і пісковикове каміння. З трьох сторін вдалось простежити сліди від входів до цього об'єкта, розташованих посередині стін. Встановлено, що їхня ширина сягала 2 м, а також те, що вони виступали за межі стін 0,55 м⁸¹³. Знайдені фрагменти кераміки дозволили досліднику віднести цю споруду до рубежу IX–Xст. і припустити, що цей об'єкт — рештки язичницького храму⁸¹⁴. Його центральна частина зазнала сильних руйнувань у XII–XIII ст.⁸¹⁵

Храмові комплекси трапляються і на пам'ятках Центральної та Північної Європи. Найвідомішим прикладом є язичницький храм з Упсали, рештки якого знайшли під романською церквою у 1926 р. Від нього збереглись стовпові ями, що утворювали два квадрати (менший вписаний у більший) з периметрами 8 і

⁸⁰⁶ Филипчук М. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2010 році. *Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка*. 2011. С. 14.

⁸⁰⁷ Филипчук М. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2010 році. *Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка*. 2011. С. 14.

⁸⁰⁸ Там само. С. 13–14.

⁸⁰⁹ В основному це був вапняк та піскови́к.

⁸¹⁰ Филипчук М. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2010 році. *Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка*. 2011. С. 13.

⁸¹¹ Там само.

⁸¹² Там само. С. 10.

⁸¹³ Там само. С. 11.

⁸¹⁴ Там само. С. 12.

⁸¹⁵ Там само. С. 11.

25 м⁸¹⁶. Однак уже у ХХІ ст. за допомогою геофізичних методів та використання георадару Нейд Прайс та Магнус Алькарп висловили припущення, що віднайдені стовпові ями належать до різних періодів побудови та не виступають цілісною конструкцією, як це інтерпретували раніше⁸¹⁷. Отже, під час інтерпретації Пліснеського комплексу не можемо використати аналогію із храмом з Упсали, адже його конструкція досі не вивчена належним чином.

Описи язичницьких храмів трапляються і в писемних джерелах. Один з найвідоміших — про святилище з Аркона. Це городище на острові Рюген на території сучасної Німеччини, у якому був культовий центр полабських слов'ян. На сьогодні місце, де розташовувався храм, обвалилось у Балтійське море, тому його конструкцію можна простежити лише з писемних джерел. Найбільш повним є опис авторства Саксона Граматики у праці «Історія Данії»⁸¹⁸:

«Місто Аркона лежить на вершині високої скелі; з півночі, сходу та півдня огорожене природним захистом... із західного боку його захищає високий насип у 50 ліктів... Посеред міста була площа, на якій стояв храм з дерева, витонченої роботи... Зовнішня стіна будівлі виділялась акуратною різьбою, яка включала форми різних речей. У храм був єдиний вхід. Храм мав два огороження, з яких зовнішнє, поєднане зі стінами, було покрито червоною покрівлею; внутрішнє ж, що спиралося на чотири колони, замість мурів мало завіси і нічим не було пов'язано із зовнішнім, крім палітурки балок»⁸¹⁹ [пер. з рос. автора].

Як видно з опису, храм в Арконі споруджено з дерева і він опирався на стійкову конструкцію.

Ще один відомий храмовий комплекс розташовувався в місті Радогощ (Ретра). Опис храму ХІ ст. залишив хроніст Тітмар Мерзебурський:

⁸¹⁶ Русанова И. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э., Черновцы, 2002. С. 67.

⁸¹⁷ Price N., Alkalp M. Tempel ay guld eller kyrka ay trä? Markradarundersökningar vid Gamla Uppsala kyrka. Fornvännen. 2005. Vol. 100. No 4. P. 261–272.

⁸¹⁸ Лат. Gesta Danorum.

⁸¹⁹ S. Grammaticus. The History of the Danes. 1979. Vol. 2: Books XI–XVI. Translated by P. Fisher. Oxford: Clarendon Press. P. 1045.

«...В місті, крім святині, нема нічого, вона майстерно складена із дерева на фундаменті із рогів різних тварин. Її стіни зовні прикрашають зображення різних богів і богинь. В середині стоять різьблені вручну ідоли в обладунках, що надає їм дуже грізного вигляду, біля кожного зазначене його ім'я. Найшанованішим серед усіх є Сварожич, йому поклоняються всі погани...»⁸²⁰.

Схожу конструкцію простежено неподалік Гросс Радена, що і дозволило припустити локалізацію Ретри саме тут. Храмові стіни споруджено із вертикально поставлених дилів, зверху обшитих дошками. Будівлю оточувала стовпова огорожа. Коло храму вдалось знайти череп зубра, шість черепів коней, глиняний кубок, два навершя списа та фрагменти посуду, датовані другою половиною IX–X ст. Будівля була сильно пошкоджена всередині, тому місця, де був ідол, не локалізовано. Храм розташовувався віддалік від житлової забудови і до нього вела мощена дорога. Згідно з писемними даними, всередині були різьблені ідоли, прикрашені дорогоцінними металами та дорогими тканинами⁸²¹.

На теренах України також маємо сліди від язичницьких храмів. Йдеться, зокрема, про добре досліджений об'єкт неподалік від с. Зелена Липа на Буковині. Він розташовувався на вершині, оточеної болотами і джерелами останця з крутими схилами. У плані будівля мала прямокутну форму (північно-східна частина знищена окопом) та орієнтована за сторонами світу⁸²². І. Русанова та Б. Тимошук зазначали, що вона мала подвійну стіну з паралельно покладених колод, обмазаних глиною⁸²³. У центрі споруди була глибока яма, в якій розташовувався великий стовп, що був основою для ідола⁸²⁴. Перед ним в плоскому та округлому заглибленні лежав кістяк чоловіка, орієнтований головою на захід⁸²⁵. Поруч з ним знаходився великий плоский камінь⁸²⁶.

⁸²⁰ Титмар Мерзебургский. Хроника. Москва, 2009. Т. VI. С. 23–25.

⁸²¹ Русанова И., Тимошук Б. Языческие святилища древних славян. Москва, 2007. С. 53.

⁸²² Там же.

⁸²³ З огляду на те, що археологам не вдалось простежити вертикальних стійок, припускаємо, що стіни були зрубними.

⁸²⁴ Русанова И., Тимошук Б. Языческие святилища древних славян. Москва, 2007. С. 54.

⁸²⁵ Там же.

⁸²⁶ Там же.

Припускаємо, що він виконував роль вівтаря, на якому здійснювали жертвоприношення. Датування на основі аналізу фрагментів кераміки дає підстави твердити, що цей храм дещо пізніший за досліджуваний період. Однак він схожий до археологічно та писемно зафіксованих даних про культові об'єкти західних слов'ян, тому припускаємо, що така конструкція могла бути притаманною і для раніших періодів.

У круглих ямах храмового комплексу вдалось віднайти сліди від розпалених вогнів, а також видовбану у скелі поруч з храмом криницю глибиною 14,5 м⁸²⁷.

Культовий комплекс у Зеленій Липі не мав насипаних навколо валів. Це, на нашу думку, вказує на те, що релігійні обряди тут були іншими, аніж ті, що відбувались на капищах з культовими земляними насипами.

Ще один храмовий комплекс простежено у межах фортеці Рудники на Івано-Франківщині, яку Б. Тимошук та І. Русанова датували Х–ХІІ ст.⁸²⁸ Він розташовувався на місці городища ранньозалізного віку. У межах площі, що обмежувалась валами, розташовувались конусовидні останці, що утворились при спорудженні давніх ровів⁸²⁹. Саме на вершині одного з них і вдалось простежити сакральну споруду. Від неї залишився шар глиняної вимазки зі слідами від колод. На підтвердження гіпотези про релігійний характер цієї споруди вказує те, що останець, де вона розташовувалась, був оточений ровом, на дні якого розпалювали вогонь, а стіни вимощували камінням⁸³⁰. Під час розкопок цього рову Б. Тимошук віднайшов три кам'яні майданчики-вівтарі, розташовані на різних рівнях⁸³¹ заповнення⁸³².

⁸²⁷ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 169.

⁸²⁸ Тимошук Б. А., Русанова И. П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута. *Советская археология*. 1983. Вып. 4. С. 168.

⁸²⁹ Там же. С. 169.

⁸³⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 169.

⁸³¹ Б. Тимошук виділив три різночасові вівтарі. Найраніший (на основі кераміки) датується кінцем Х – ХІ ст., другий – ХІ ст., а третій – ХІІ ст.: Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 49.

⁸³² Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 49.

Ще одним храмом можна вважати споруду №14 Збруцького городища. І. Русанова та Б. Тимошук зараховують її до комплексу капища №4 і датують XII–XIII ст.⁸³³. Тому його конструкцію тут не розглядаємо.

Отже, храми могли існувати в межах одного укріпленого поселення, однак місце їх розташування було відділене від житлової забудови, як це простежено на прикладі Пліснеського городища. Трапляються варіанти, коли вони локалізуються поза населеними пунктами, як це простежено у Зеленій Липі чи Рудникові. Це були прямокутні дерев'яні будівлі, в яких був ідол, що підтверджують описи в писемних джерелах.

У підсумку можемо виділити два великих типи городищ-святилищ⁸³⁴: відкриті капища та храмові комплекси. Перші розташовувались неподалік від населених пунктів. Тут не було споруд навколо вівтаря, ідол встановлювали просто неба. Часто такі комплекси були обмежені двома валоподібними насипами ґрунту, які не мали оборонної функції, адже зверху розташовувались вогнища, які запалювали під час проведення релігійних обрядів. Такі капища могли обслуговувати мешканців відразу кількох населених пунктів в околиці.

До другого типу належать храмові комплекси, до яких зараховуємо культовий центр Пліснеського городища, культову споруду у Зеленій Липі та ін. Їхню основу складали прямокутні будівлі, де розташовувались ідоли, до яких могли вести один або кілька входів. Такі будівлі були притаманні для всього слов'янського та скандинавського ареалу поширення наприкінці I тисячоліття н.е. Окрім цього, біля них могли розташовуватись майданчики-вівтарі. Такі комплекси здебільшого (Оленин Парк, Рудники та ін.) відгороджувались оборонними стінами, що було пов'язано як з безпекою, так і з обрядом таїнства. Вигляд капища прямо залежав від божества, якому поклонялись мешканці. Тож городища-святилища відігравали важливу роль у житті місцевого населення в кін. I тис. н.е.

⁸³³ Русанова И., Тимошук Б. Языческие святилища древних славян. Москва, 2007. С. 84.

⁸³⁴ Вони складались з менших об'єктів, що імовірно, мали культовий характер: жертовні ями, жертовні майданчики та капища, скарби.

Отже, святилища виконували роль культових центрів, що могли бути включені в склад городищ, так і бути винесені поза їхні межі на невелику відстань, що може бути пов'язане як і з браком простору в межах укріплень так і з особливостями культу.

4.3. Городи-адміністративні центри

Поява укріплених поселень зумовила зміни в адміністративно-просторовій структурі. На нашу думку, серед городищ-адміністративних центрів на сьогоdnішньому рівні досліджень можна виділити адміністративно-господарські центри і племінні адміністративні центри. Першим притаманна лише одна лінія оборони та щільнозабудована внутрішня площа, для других — складна система оборони, а також кілька внутрішніх майданів інтенсивність забудови на яких могла різнитись.

4.3.1. Адміністративно-господарські центри

До малих адміністративних центрів (див. рис. Е. 3.) насамперед можемо зарахувати відносно археологічно добре досліджене городище у Добринівцях. В його околицях розташовано сім селищ і святилище, відоме у літературі як Ржавинське⁸³⁵. Оборонну лінію⁸³⁶ цієї фортеці розглянуто у попередньому розділі, тут звернемо увагу на її внутрішню забудову. Згідно з дослідженнями Б. Тимощука, площа 100×160 м, яку обрамляла фортифікація, була густо забудована заглибленими житлами, а також ремісничими та господарськими майстернями. Ці споруди могли розташовувались в межах одного подвір'я, тому дослідник зараховував їх до садиб малих сімей⁸³⁷.

Яскравим прикладом такої садиби є комплекс споруд у східній частині городища, до якого входили два заглиблені житла з печами-кам'янками, дві ремісничі майстерні і дві ями-льохи. Об'єднати ці споруди дозволила кам'яна вимостка двору⁸³⁸. На думку Б. Тимощука, наявність у межах однієї садиби двох

⁸³⁵ Локалізується за 2,5 км на північ від городища Добринівці. Мова про нього йшла вище.

⁸³⁶ Вона мала каркасно-стовпову конструкцію, поєднану зі зрубними вежами та інкорпорованими в оборонну лінію житлами.

⁸³⁷ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам, Москва, 1995. С. 33.

⁸³⁸ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. С. 42.

одночасових ремісничих майстерень говорить про те, що тут могла жити нерозділена мала сім'я. Одне із жител мало стіни зрубної конструкції та опалювалось піччю-кам'янкою. Поруч з ним була велика землянка, на підлозі якої вдалось виявити великий кам'яний майданчик та три вогнища. Дослідник припустив, що тут одночасно могли працювати троє людей⁸³⁹. Поруч із другим житлом також була майстерня з кам'яним майданчиком та одне вогнище, де, відповідно, могла працювати одна людина⁸⁴⁰.

Таке розташування будівель і знахідок у них дослідник пов'язував із певним типом сімейних зв'язків. Він вважав, що два житла та дві майстерні утворювали одну садибу, де проживав голова сімейства з неодруженими синами, що працювали разом в одній майстерні; та одружений син, що працював окремо⁸⁴¹.

Попри те, що на городищі, за оцінкою Б. Тимощука, досліджено лише десятку частину його площі, тут виявлено 15 ремісничих майстерень⁸⁴². У семи з них були кам'яні робочі майданчики, вогнища та печі-горни. Часто в межах цих майданчиків знаходили залізні шлаки та рештки глиняних тиглів — вказівки на спеціалізацію ремісників в обробці металу⁸⁴³. В одній із землянок були три вогнища та яма із золою, на підлозі лежали кістяні проколки і скребло з рогу оленя, тож тут могли обробляти шкіру⁸⁴⁴.

В'їзд на територію городища, як уже було згадано в розділі III, міг бути по середині західного відтинку оборони. Зразу за ним могла бути видовжена⁸⁴⁵

⁸³⁹ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам, Москва, 1995. С. 33.

⁸⁴⁰ Там же.

⁸⁴¹ Там же. С. 35.

⁸⁴² Там же.

⁸⁴³ Там же.

⁸⁴⁴ Там же.

⁸⁴⁵ Ця гіпотеза побудована на основі реліктів забудови, що виявлені під час археологічних досліджень, тут помітно фрагменти південної сторони і частину північної сторони видовженої площі. Аналогічні площі до сьогодні збережені в містах Словаччини: Трнава (Trnava), Бардеїв (Bardejov), Подолинець (Podolinec): Zalčík T. Urbanizmus stredovekého mesta na Slovensku. 1973. S. 6–27.

вічева площа⁸⁴⁶, що умовно розділяла городище на дві частини. Від неї входили невеликі провулки, які формували систему забудови городища.

На території Добринівського городища розкопано також п'ять довгих будинків⁸⁴⁷. Одна з повністю досліджених таких споруд мала розміри 14×6 м⁸⁴⁸. Основою конструкції були каркасно-стовпові стіни — про це свідчили великі фрагменти вимазки з відбитками плетіння⁸⁴⁹. У її межах, за твердженням Б. Тимощука, були культові ями діаметром 60–80 см і завглибшки 20–50 см⁸⁵⁰, заповнені обпаленим камінням. Дослідник зазначав, що «довгі будинки» Добринівців не функціонували протягом всього періоду існування городу, оскільки на їхніх місцях виникають житла, які на основі кераміки, що розташовувалась *in situ*, вдалось датувати кін. IX — поч. X ст. Б. Тимошук припустив, що місце зборів громади було перенесено з цих будинків на городище-святилище, яке було споруджено неподалік (біля сучасного с. Ржавинці)⁸⁵¹.

Другу конструктивно схожу будівлю розмірами 20,7×6 м було інкорпоровано у західну оборонну стіну⁸⁵². У її межах вдалось знайти рештки від вогнищ⁸⁵³ і ями-льохи. Тут також відкрили людське поховання, яке Б. Тимошук вважав культовим⁸⁵⁴: кістяк чоловіка у скорченому положенні, зверху засипаний ґрунтом з уламками посуду Райковецької культури, вугликами та кістками тварин⁸⁵⁵.

⁸⁴⁶ Вічеві площі є невід'ємним елементом демократичного устрою, адже мусить бути місце для зборів громади, що вирішували найважливіші питання в житті людей. Такі площі відомі ще з античних часів під назвою «Агора» (з грец. – місце зборів): International Dictionary of Historic Places: Southern Europe. Routledge. P. 66.

⁸⁴⁷ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Ужгород, 1982. С. 168–169.

⁸⁴⁸ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 35.

⁸⁴⁹ Там же.

⁸⁵⁰ Там же. С. 36.

⁸⁵¹ Там же. С.36–37.

⁸⁵² Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 36.

⁸⁵³ Б. Тимошук уважав, що це рештки жертвних вогнів.

⁸⁵⁴ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 36.

⁸⁵⁵ Там же.

Для того, щоб визначити функцію споруди варто звернутись до аналогічних будівель, що розташовувались на теренах Скандинавського півострова та називались «Медові Доми» (Mjöðhöllu), будівництво яких практикувалось із VI аж до XII ст. на території Скандинавії. Довжина довгих будинків там сягала 40–60, інколи 80 м, а ширина — близько 10 м. Стіни складались із вкопаних у ґрунт дерев'яних стовпів, обмазаних глиною. Віконних отворів не було (відповідно, мало бути штучне освітлення всередині), на торцях знаходились два входи. По центру було обкладене камінням вогнище. Споруди накривав двоскатний дах⁸⁵⁶. Вони виконували роль резиденцій правителів, місцем зборів громади та залом для свят.

Як бачимо, скандинавські будівлі своїми параметрами та конструкцією відрізнялись від тих, що були знайдені на території Прикарпаття, зокрема у Добринівцях. Тому припускаємо, що це могли буди довгі прибудови з односкатним дахом, які, найімовірніше, відігравали роль адміністративних будівель. Навколо городу у Добринівцях розкинувся доволі великий неукріплений пригород (500×200 м⁸⁵⁷), що вказує на те, що Добринівці виступали локальним центром, до якого тягнулись мешканці околиць. До інших таких центрів попередньо (на основі інформації про щільну внутрішню забудову та одну оборонну лінію) варто також зарахувати Баламутівку, Горішні Шерівці I, Грозинці (див. рис. В. 9.:1), Карапчів, Кобаки та Ревне II.

На основі археологічних розвідок, а також писемних даних Б. Звіздецькому вдалось локалізувати 20 городищ, які, на його думку, могли бути укріпленими пунктами, де концентрувались представники соціальної верхівки (місцевих князів)⁸⁵⁸. Ймовірно, устрій древлян нагадував союз земель⁸⁵⁹, з володарем одного з них на чолі, «столицею» був Іскоростень, а решта фортець були залежними від нього. Їхню планувальну структуру ще тільки варто встановити, провівши комплексні археологічні дослідження.

⁸⁵⁶ Ласкавый Г. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск, 2004. С. 150–151.

⁸⁵⁷ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. Москва, 1995. С. 37.

⁸⁵⁸ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 76.

⁸⁵⁹ Там само. С. 77.

Підсумовуючи, можна сказати, що невеликі адміністративні центри найкраще реконструюються на Буковині. За найбільш вивченим городищем у Добринівцях можна сказати, що їм притаманна інтенсивна внутрішня забудова, яка містить житла, майстерні, господарські споруди та довгі прибудови до оборонної стіни з адміністративною та сакральною функцією. Такі фортеці не можуть існувати без неукріпленого пригороду, а також кількох відкритих поселень навколо.

З огляду на те, що класичний розвиток полісної структури городів відбувався за трьома напрямками (від великосімейних неукріплених селищ до «поліса», від аморфної спільноти, об'єднаної навколо базових громадських спільнот, до соціального розшарованого суспільства; від військового вождівства до прямої демократії)⁸⁶⁰ можемо зазначити, що й адміністративно-господарські центри вписувались у цю модель. Серед їхніх функцій були: зберігання продуктів сільського господарства та ремесел, організація та проведення культових заходів, тобто вони виступали певними центрами громад, де існували первісні громадські інституції⁸⁶¹.

4.3.2. Племінні адміністративні центри

З розвитком суспільства починають формуватися владні інститути, що сприяє розвитку окремих поселень: їх площа збільшується, з'являються додаткові рівні захисту, вони контролюють великі території (див. рис. Е. 4).

Інший погляд на формування великих городів запропонував М. Филипчук. Він припустив, що на території Українського Прикарпаття у VIII–X ст. могли виникати та функціонувати городища «полісного» типу. Цим поняттям він окреслював особливий вид цивільної громади — соціального організму, який складається в органічну єдність з укріплених та відкритих поселень і характеризується специфічною матеріальною базою: земельною власністю в її суперечливій і двоєдиній формі, цивільним інститутом з притаманними йому

⁸⁶⁰ Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я. Становление и развитие раннеклассовых обществ. Москва, 1989. С. 36.

⁸⁶¹ Филипчук М. А. Державотворчі процеси в українському Прикарпатті у VIII–X ст. *Вісник Інституту археології*. 2006. Вип. 1. С. 67.

характерними формами самоуправління громадського колективу (народні збори, народне ополчення, виборні органи влади) та певним чином обмеженими розмірами території та населення⁸⁶². Таке припущення дозволило досліднику вибудувати гіпотезу про те, що в X ст. на Прикарпатті існувала триступенева ієрархія у територіально-просторовій структурі, в якій розташовувались малі, середні та великі городища «полісного» типу⁸⁶³.

Низка городищ досліджуваного регіону вирізняється серед інших великою площею. До таких фортець варто зарахувати Пліснеськ⁸⁶⁴, Стільсько⁸⁶⁵, Галич⁸⁶⁶ (див. рис. В. 26.:1), Солонсько⁸⁶⁷ та інші. Схожа ситуація простежується і в басейні Горині, де у IX–X ст. виникла велика кількість городищ, які вирізняються площею та кількістю фортифікацій (наприклад, Будераж⁸⁶⁸, Точевики⁸⁶⁹ та Жорнів⁸⁷⁰).

Однією з найкраще досліджених таких пам'яток є Стільсько. Археологічні розкопки як на високій частині (де знаходився т. зв. «високий город»⁸⁷¹), так і низині показали, що воно здебільшого було забудоване житлами, майстернями та господарськими спорудами. Від жител залишилися котловани (3,2×3,4 м і глибиною до 0,9 м⁸⁷²) та рештки печей-кам'янок. Можемо стверджувати, що конструкції жител не відрізнялись від інших городів чи селищ цього часу.

⁸⁶² Филипчук М. Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу. *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. 2016. С. 39.

⁸⁶³ Филипчук М. А. Державотворчі процеси в українському Прикарпатті у VIII–X ст. *Вісник інституту археології*. 2006. Вип. 1. С. 69.

⁸⁶⁴ Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. Рис. 2.

⁸⁶⁵ Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів, 2012. Карта 4.

⁸⁶⁶ Томенчук Б. П. Фортифікація давнього Галича. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. Рис. 1:3:2.

⁸⁶⁷ Филипчук М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї. *Львівський археологічний вісник*. Львів, 1999. Вип. 1. С. 83.

⁸⁶⁸ Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст., Рівне, 2016. С. 146.

⁸⁶⁹ Там само. Рис. 99.

⁸⁷⁰ Там само. С. 147.

⁸⁷¹ По аналогії античними полісами цю частину фортеці також можна іменувати “акрополем”.

⁸⁷² Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 195.

Описані вище споруди розташовувались невеликими групами по три–п'ять у кожній на віддалі 5–7 м одна від одної⁸⁷³. На перший погляд, таке розташування не створює жодної системи, адже садиби перебувають на великій відстані одна від одної. Однак можна припустити, що їхнє розташування було пов'язано з дорогою⁸⁷⁴, що проходила по території городища. Таке розпланування простору могло існувати за наявності владних інститутів, що займались упорядкуванням території в межах периметра безпеки. Погодимося з думкою М. Филипчука⁸⁷⁵, що таке планування (тип V за дослідником) є типовим для городищ з полісною структурою і трапляється на багатьох пам'ятках, зокрема Стільську, Ревно-ІБ, Солонську⁸⁷⁶.

У межах полісів розташовувались і кремаційні могильники. Окрім Пліснеська, їх також знайдено у Старому Збаражі і Ревному⁸⁷⁷. Некрополь, пов'язаний з культом шанування мертвих родичів, також є невід'ємною частиною полісу. Як відомо, традиція розташовувати цвинтарів у межах міст збережеться ще довго і буде ліквідована лише у XVIII ст.⁸⁷⁸

Пліснеськ, як і низку інших великих городищ, захищала велика кількість конструктивно різних оборонних ліній⁸⁷⁹. Вони також відрізняються потужністю⁸⁸⁰ в напрямку до «ядра» городища, де розташовувався храмовий комплекс або, за аналогією з античними містами, теменос. Схожа структура, в якій храмовий комплекс відіграє роль чільної частини укріпленого поселення,

⁸⁷³ Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. Рис. 69.

⁸⁷⁴ На нашу думку, не можна назвати цю складову “вулицею”, адже вона не має ознак системної рядової чи хаотичної забудови.

⁸⁷⁵ Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 198.

⁸⁷⁶ Там само.

⁸⁷⁷ Филипчук Г. Язичницькі поховальні пам'ятки VIII–XII ст. межиріччя Західного Бугу та Вернього Прута. *Народознавчі зошити*. 2016. №4 (130). С. 937.

⁸⁷⁸ Харчук Х. Формування Городоцького цвинтаря у Львові (друга половина XVII – кінець XIX ст.). *Краєзнавство*. 2013. №3. С. 97.

⁸⁷⁹ У випадку Пліснеська – 8 оборонних ліній; Ревного – 4; Жорнова – 8, Завади Лянцкоронської – 4.

⁸⁸⁰ Під “потужнішою лінією” маємо на увазі кращі оборонні характеристики, покликані не просто стримати ворога на певний час, а й витримувати тривалу оборону.

трапляється і на кількох пам'ятках у Центральній Європі. Насамперед варто згадати Аркону на території Німеччини. Тут, як і у Пліснеську⁸⁸¹, храмовий комплекс розташовувався на краю мису, що нависав над Балтійським морем⁸⁸², тобто у найбільш захищеній частині, відділений від житлової забудови окремою лінією оборони. Така сама ситуація простежується і в пам'ятці Гросс Раден (Gross Raden), яку вважають одним із головних міст полабських слов'ян — Радогощем (Ретрою). Теменос тут також знаходився в межах городища, проте був винесений за межі забудови на окремий острів, до якого вів міст⁸⁸³. У наведених прикладах храмовий комплекс розташовувався у найбільш захищеній частині фортеці. Це дозволяє припустити, що він відігравав ключову роль в управлінні полісами, тут збирались старійшини на раду, щоб ухвалене рішення «було освячене» божествами.

Досі залишається не доведеною наявність на великих городищах центральної площі, яка виконувала функцію агори — невід'ємної частини полісу, адже для прямої демократії⁸⁸⁴, яку передбачає полісна структура, необхідний простір, де громада вирішувала найважливіші питання. Наразі її сліди зафіксовано лише у Крилосі. Зокрема Б. Томенчук зазначає, що навколо Галичиної Могили був простір для загальних зібрань, адже під час археологічних досліджень там не виявлено жодних споруд⁸⁸⁵.

Отже, на користь гіпотези про наявність окремих великих за площею і складних за планувальною структурою племінних адміністративних центрів свідчить те, що значна частина з них має велику площу, обмежену кількома

⁸⁸¹ Пліснеський культовий центр розташовується на стрімкому краю природнього мису та має форму овалу. Під час археологічних досліджень тут виявлені людські жертвоприношення, довгі будинки-«контини» та рештки язичницького храму. Детальніше про це у розділі. 4.2.

⁸⁸² Тимошук Б. А., Русанова И. П. Языческие святилища древних славян. Москва, 2007. Рис. 15.

⁸⁸³ Schuldt E. Der eintausendjährige Tempelort Groß Raden. 1989. Fig. 2.

⁸⁸⁴ До кінця не відомо, яка форма правління побутувала серед слов'янського населення, але з огляду на писемні джерела, можемо припустити, що це було щось близьке до військової демократії, де поточне управління здійснювали старійшини, а рішення приймалися громадою військових.

⁸⁸⁵ Томенчук Б. П. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ, 2016. С. 95.

лініями захисту (з різними конструкціями, а відтак і функціями), некрополь, розташований у межах городу, та на прикладі Пліснеська — теменос як «ядро» городу, місце, звідки він розвивався. Ще одним прикладом може бути городище Ревне I на Буковині. Там внутрішній майдан також обмежений великою кількістю оборонних ліній, що розподіляє всю площу на декілька укріплених зон⁸⁸⁶. Однак наявність теменосу можуть підтвердити тільки системні археологічні дослідження. Вже можна зробити певні висновки про забудову таких укріплених поселень, однак планувальна структура все ще потребує системного вивчення та уточнень, щоб краще зрозуміти складові забудови городів-полісів, а це, зі свого боку, проллє більше світла на їхню соціальну структуру.

Існує інший погляд на роль та соціальну структуру городищ між Случем та Тетеревом. Спираючись на стратифікацію еліт, описану у «Повісті минулих літ», Б. Звіздецький припустив існування в цьому регіоні класичної феодальної структури, в якій дрібніші феодали підкоряються більшому, що сидить в Іскоростені⁸⁸⁷. Варто зазначити, що городи різняться площею та рівнями захисту (окремі з них навіть більші за Іскоростень⁸⁸⁸). Це дозволяє припустити, що вони не виконували рівнозначних ролей та, найімовірніше, менші залежали від більших центрів. Натомість площа та кількість фортифікацій Грубського граду та городища на річці Церем дозволяє висловити гіпотезу про можливість існування полісних структур на цих теренах⁸⁸⁹. Однак лише археологічні дослідження можуть однозначно підтвердити або спростувати це припущення.

Припускаємо, що племінні адміністративні центри знаходились на вершині адміністративної триступеневої ієрархії городищ «полісного типу», яку

⁸⁸⁶ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. Рис. 27.

⁸⁸⁷ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 77.

⁸⁸⁸ Згідно з даними, які зібрав М. Кучера та на які опирався Б. Звіздецький: Грубське – 76 га та дві лінії оборони, Городище на р. Церем – 15 га та дві лінії оборони, Городище IV в Коростені – 9 га. Фортеці Звягель та Гульськ – 2,5 і 1,85 га – решта (16) – від 0,14 до 0,9 га.

⁸⁸⁹ Однак, варто зазначити, що Б. Звіздецький уважав, що вони були споруджені ще в ранньозалізну добу, а в епоху Раннього Середньовіччя лише перевикористовувались місцевим населенням: Б. Звіздецький Про деякі особливості древлянських городищ VIII–X ст. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Київ, 2004. С. 47–48.

запропонував М. Филипчук⁸⁹⁰. На це вказувала складна структура, характерними рисами якої були: взаємозв'язки з відкритими поселеннями (селищами), наявність цивільних інститутів (самоуправління), забудова, що включає характерне планування внутрішнього простору городів; наявність некрополя, вічевої площі та храмового комплексу на великій, обмеженій численними лініями захисту території.

4.4. Просторово-територіальна мережа городищ між Карпатами та Прип'яттю у IX–X ст.

Типи городищ, що були виділені попередньо, мали співіснувати одне з одним та вибудовувати просторово-територіальну сітку, що маркувала терени, які належали до того чи іншого протодержавних утворень. Це допоможе визначити їхню роль у поселенській системі та створити гіпотетичну модель устрою, притаманні слов'янам кінця I тисячоліття н.е.

Під час картографування городів нам вдалось виділити п'ять субрегіонів: межиріччя Случ і Тетерев, Горині та Стиру, Західного Бугу та Вепшу та терени українського і польського Прикарпаття (басейни Дунайцю, Дністра та Прута).

4.4.1. Города між річками Случ та Тетерів

Регіон межиріччя Случі та Тетерева найкраще висвітлений у «Повісті минулих літ». Цьому сприяло близьке розміщення до Києва, що ще з раннього середньовіччя виступає найбільшим культурним, економічним та політичним центром на території сучасної України. Дослідник припускав, що для цього регіону була притаманна структура суспільства, коли на чолі спільноти стояв «князь», якого підтримувала місцева еліта. Свої висновки він аргументував стратифікацією еліт Києва часів Олега та Ігоря, де на чолі держави стояв «великий князь», далі «князі світлі» та «княжйо всякое» на позначення решти еліти⁸⁹¹. Логічно, що така ранговість мала чітко відобразитись і в просторовій структурі регіону, де виділяється один великий центр, до якого тяжіють решта

⁸⁹⁰ Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 212.

⁸⁹¹ Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 77.

городів. Таким осередком влади Б. Звіздецький уважав літописний Іскоростень⁸⁹², однак, як вже зазначалось, він не є єдиним великим і до того ж не найбільшим городом у цьому регіоні. Окрім цього, як справедливо зазначає М. Кучера, прихід влади Києва на цих землях супроводжувався масовим знищенням городищ, осередків «старого» устрою⁸⁹³. Звідси можна припускати, що такий кардинальний підхід до знищення уже існуючих градів потягнув за собою зміни у просторово-адміністративній структурі. Лише п'ять фортець продовжували розвиватись наприкінці X–XI ст: Овруч, Іванків, Фрузинівка, Грубське⁸⁹⁴ та Яроповичі.

З огляду на наведені аргументи, припускаємо, що просторово-адміністративний устрій древлянських градів на початковому (протодежавному) етапі не мав феодального устрою, притаманного Києву. На це вказують три великі за площею фортеці: Грубське, городище на річці Церем та Коростень, від яких у залежності перебувало 17 менших фортець. З огляду на писемні джерела, мова може іти про племінне об'єднання з громадою Коростеня на чолі, що знаходилося на початковому етапі формування феодальної структури.

4.4.2. Города у межиріччі Горині та Стиру

У межиріччі Стиру та Горині вдається прослідкувати окрему групу фортець. Згідно із Б. Прищепою у цьому регіоні до племінного періоду можна віднести 58 городів, 24 з яких не мають культурного шару⁸⁹⁵. Для встановлення хронології останніх, звичайно, потрібні археологічні дослідження, проте поки що їх ураховуємо виключно номінально.

Під час картографування городищ не вдалося виявити єдиного яскраво вираженого центру, що вказував би на феодальний устрій. Переважна більшість городів мала невелику площу, яка не перевищувала 0,5 га, але поряд з цим є і

⁸⁹² Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 77.

⁸⁹³ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 152–153.

⁸⁹⁴ В межах “великого” городища споруджується нове — набагато менше та з чіткою округлою конфігурацією оборонного периметру.

⁸⁹⁵ Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 143.

великі фортеці зі складною системою оборони, площа яких 7–10 га — Точевики, Будераж і Жорнів. Їх оточує кілька ліній оборони, що, відповідно, формують кілька внутрішніх майданів. З огляду на це, припускаємо, що вони і були центрами, до яких тяжіли менші фортеці та неукріплені селища. Аналогічні твердині простежуються і на Прикарпатті: Пліснесько, Стільське, Солонське, Галич та ін.

На зламі тисячоліть у межиріччі Горині та Стиру простежується та сама ситуація, що і в межах древлянської землі: переважна більшість городів племінного часу зазнала руйнувань та перестала функціонувати, на їхньому (чи на новому) місці виникло набагато менше військових застав та адміністративних центрів, що мали на меті асимілювати регіон та включити його в адміністративну модель Києво-Руської Держави.

Б. Прищепа припустив, що городи IX–X ст. у басейні Стиру та Горині пов'язані з перебування тут слов'янського літописного племені волинян⁸⁹⁶. Щоправда існує й думка про побутування тут племені лендзян⁸⁹⁷, згаданих у «Баварському географі» та у трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». Однак наразі така гіпотеза не отримала належного підтвердження. Погоджуємось з думкою Б. Прищепи, що територію мешкання лендзян слід шукати на захід від Західного Бугу.

4.4.3. Городи між Західним Бугом і Вепшем (Вепром)

Ще одна велика група городищ розташовується в межах басейнів Західного Бугу (на території України) та в межах басейну Вепшу⁸⁹⁸ (територія Республіки Польща). М. Кучера зарахував ці фортеці до т.зв. західноволинської (західнобужської) групи⁸⁹⁹. У цьому районі також маємо різну градацію городів за площею та кількістю фортифікацій: до найбільших можемо зарахувати Гущу,

⁸⁹⁶ Прищепа Б. Погориння у Середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ, 2019. С. 175–176.

⁸⁹⁷ Там само. С. 149.

⁸⁹⁸ Українська назва – ріка Вепр.

⁸⁹⁹ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 132–135.

Черемно, Любомиль і Гуцюв (1,4–6 га⁹⁰⁰). Найбільшим городом є Володимир, що займає площу 180⁹⁰¹ га⁹⁰². Система їхньої оборони складається із кількох ліній захисту. У цьому контексті цікавим є саме Володимир, адже М. Кучера зазначав, що зовнішній периметр оборони не був суцільним, а закривав лише ті ділянки, які не прикриті болотами⁹⁰³; схожої думки дотримується і С. Терський, який зазначав, що дитинець та посад (які були заселені і в докняжий період) розташовувались посеред заплави р. Луга⁹⁰⁴. Це дозволяє висловити припущення про те, що західноволинські поселення, як і гради древлян, перебували на початковому етапі формування феодального суспільства.

Питання племінної приналежності городищ окресленого регіону досі залишається дискусійним. «Повість минулих літ» стверджує, що тут проживали у хронологічній послідовності дуліби, бужани та волиняни⁹⁰⁵. Дослідник Р. Якімович припускав, що бужани та волиняни — це одна і та сама спільнота, яка змінює свою назву після 988 р.⁹⁰⁶. Іншу думку висловлює Б. Прищеп, який вважає, що в часі утворення ранніх слов'янських держав тут проживало плем'я бужан, яке сусідило на сході з волинянами⁹⁰⁷. Дослідник В. Ляска при аналізі Баварського географа припускає, що етнонім *Zeriuani/Zuireani* варто пов'язувати з племенами черв'ян, що розселялись у верхів'ях Західного Бугу. На його думку, у цій спільноті протягом IX–X ст. відбувається формування протодержавного утворення, на що вказує функціонування низки потужних городищ⁹⁰⁸.

⁹⁰⁰ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 132.

⁹⁰¹ Ґрунтуючись на польових дослідженнях до думки, що на території всього Володимира ще у першій половині X ст. розташовувалась потужна поселенська агломерація схиляється і С. Терський: Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. 62–64.

⁹⁰² Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 133.

⁹⁰³ Там само.

⁹⁰⁴ Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. С. 65.

⁹⁰⁵ Літопис Руський. Ред. Л. Махновця. С. 8.

⁹⁰⁶ Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próbą ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia). Równe, 1933. S. 8–10.

⁹⁰⁷ Прищеп Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. С. 149.

⁹⁰⁸ Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. *Zeriuane/Zuireani* «Географа Баварського»: до проблеми етнопотестарних структур Волині у Ранньому Середньовіччі. *Княжа доба: історія і культура*. 2014. Вип. 8. С. 57.

4.4.4. Городи межириччя Вепшу (Вепру) та Вісли

Ця група фортець найменш чисельна. До неї варто зарахувати чотири городища на правому березі Вісли: Ходлік, Подгуж і Хлодніцу VIII–IX ст. і Змійовіска IX–X ст. Окрім них, на лівих притоках Вепшу було ще чотири городища. Серед них вирізняється Лещина, датована VIII–X ст., яка має найбільшу площу (3 га) та складну систему оборонних укріплень⁹⁰⁹. Ймовірно, тут розташовувались згадані у «Повісті минулих літ» Червенські городи, на які влаштував військовий похід київський князь Володимир Святославович наприкінці X ст. Підтвердженням цієї гіпотези може бути той факт, що фортифікації Лещина⁹¹⁰, Мотич⁹¹¹ та Змійовіска⁹¹² згоріли, ймовірно, внаслідок штурму.

Нема переконливої гіпотези про соціальну структуру цієї групи городищ. З огляду на те, що у писемних джерелах ця сукупність фортець фігурує під назвою «городи», можна хіба що припустити, що мова може йти про певний союз фортець з власним самоуправлінням. Винятком є фортеця Змійовіска, де не зафіксовано забудови⁹¹³. Це може вказувати на те, що вона виконувала роль військової застави та підпорядковувалась якомусь з більших міст цього регіону. Польський дослідник М. Флорек (M. Florek) припускає, що на цих теренах в епоху раннього середньовіччя варто розташовувати слов'янське плем'я лендзян⁹¹⁴.

⁹⁰⁹ Pękalski M. Grodzisko prehistoryczne w Leszczynie. *Wiadomości Archeologiczne*. 1938. Tom 15. S. 202–205.

⁹¹⁰ Ibid.

⁹¹¹ Hoczyk-Siwkowska S., Kutylowska I. Motycz, woj. Lubelskie. *Informator Archeologiczny. Badania 1980*. 1981. S. 160–161.

⁹¹² Lis P. Żmijowska: na skrzyżowaniu szlaków kulturowych. *Hereditas praeteritio: additamenta archaeologica et historia dedicate Ioanni Gurba octogesimo anno nascendi*. Lublin, 2009. S. 407–414.

⁹¹³ Ibid.

⁹¹⁴ Florek M. Topografia plemienna międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie «Grodów Czewieńskich» w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin, 2009. S. 23–25.

4.4.5. Городи у басейні Дністра та верхньої течії Вісли

Найчисленніша група, утворена городищами, розташованими на теренах Українського та Польського Прикарпаття. На думку Л. Войтовича, у IX–X ст. в регіоні, де згодом утворилось Перемишльське князівство, існували племінні утворення засян, теробовлян та побора⁹¹⁵. Назву племені «теробовлян» дослідник пов'язував із давньослов'янським «треба», що означало «жертва». Справді на теренах Прикарпаття віднайдено доволі багато язичницьких святилищ⁹¹⁶, які виникли у VIII/IX ст. й існували аж до XIII ст.

У цьому регіоні розташовані великі за площею городища — Пліснесько, Стільсько, Ганачівка (див. рис. В. 28.:1), Солонське (див. рис. В. 28.:2) та ін., — що могли бути племінними центрами⁹¹⁷. Однак, з огляду на розташування окремих з них, припускаємо, що це були торговельні факторії, на зразок Гньоздова на Смоленщині чи Бірки в Швеції, які не мали ролі «стольних градів». До таких центрів можемо зарахувати Пліснеськ, що розташовувався на північній межі земель, заселених карпатськими хорватами та Ревно, що розташовувалось на півдні. Обидва городи знаходились на великих торговельних трактах⁹¹⁸, що були альтернативами шляху «з варяг у греки». Такі найбільші за площею фортеці знаходились на вершині триступеневої адміністративно-просторової системи, запропонованої М. Филипчуком⁹¹⁹. Вони були регіональними центрами влади, тут відбувались основні торговельні процеси, а також концентрувалась основна військова міць. На середньому рівні розташовувались адміністративно-господарські центри, які брали на себе роль локальних управлінських центрів і входили до орбіти великих городищ, тут концентрувалась локальна торгівля та

⁹¹⁵ Войтович Л. Карпатські Хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.* 2004. Вип. 4. С. 117–119.

⁹¹⁶ Оленин Парк у Пліснеську, Ганачівка, Зарваницька (Львівська область), Ржавинці, Крутилів та ін.

⁹¹⁷ Л. Войтович припускає, що це були столиці князівств.

⁹¹⁸ Томенчук Б. П. Історична топографія і фортифікація Ревнянського торгово-стратегічного центру на прутському перехресті транс'європейських шляхів. *Археологічні студії*. Київ; Чернівці, 2014. Вип. 5. С. 279.

⁹¹⁹ Филипчук М. А. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. *Вісник інституту археології*. 2006. Вип. 1. С. 69.

ремесло. На найнижчому рівні розташовувались городи-застави, які виконували функції митниць та центрів проекції сили.

На загал, феодальну модель суспільства, згідно з якою передбачається наявність князя, що стоїть на чолі «держави» й еліти, яка від нього залежить, навряд чи можна застосувати для цього регіону в період IX–X ст. Тут є велика кількість фортець, що мають складні планувальну структуру та систему забудови. Це вказує на полісну модель городів і, відповідно, певний різновид демократичного суспільства, де верхівку займала військова та релігійна еліта. Це підтверджується численними реліктами святилищ і храмів, а також знахідками зброї.

Ці території входили до сфери впливу Великої Моравії⁹²⁰, про що, крім писемних джерел, свідчать і численні артефакти моравського походження⁹²¹. Після розпаду цієї держави племена на захід від Сяну потрапили під угорський та чеський вплив, а після включення Малопольщі до складу держави П'ястів підпали під владу польської корони. Решта територій у X ст. завоював київський князь Володимир Святославович і включив їх до складу Русі. На це вказують знахідки спалених фортифікацій на Пліснеську та Стільську, Ревному та інших фортецях.

Між Карпатами та Прип'яттю сформувались п'ять⁹²² субрегіонів, що лягли в основу майбутніх удільних князівств Київської Русі. Всі вони мали схожу структурну модель (союзи міст-держав), що базувалась на більших адміністративних городах (полісах), де концентрувались основна військова сила та владні інститути. Від них залежали менші регіональні центри та мілітарні застави, що контролювали торговельні шляхи. Важливу роль відігравали культові центри, що могли розташовуватись як в межах городів, так і за їх межами.

⁹²⁰ Войтович Л. Карпатські Хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.* 2004. Вип. 4. С. 121–122.

⁹²¹ Наприклад, жіночі прикраси-лунниці чи стріловидні гривни з чорного металу.

⁹²² Кількість визначено на основі картографування городищ.

Городища полісного типу мали складну систему оборони (кілька захисних ліній, що різнились за складністю конструкцій, а від так функцією), велику площу, садибну систему забудови (житла, майстерні та господарські споруди групуються по 3–5 одиниць), центральну дорогу, що закладає основи розпланування міського простору, храмової зони та вічевої площі. Всі ці складники відображають полісну структуру окремих населених пунктів. До таких городів можна зарахувати Жорнів (див. рис. В. 29.:1), Володимир, Грубське, Пліснеськ, Стільсько, Ревне та ін. Тут знаходилась військова еліта та органи самоуправління. Час побутування таких городищ припадає на X ст., адже від виникнення укріплених поселень у IX ст. вони пройшли шлях еволюції, що включав розширення території та використання більшої кількості варіацій оборонних конструкцій. Всього таких укріплених поселень вдалось нарахувати 63.

Трапляються на цих теренах і менші фортеці, що виконували регіональні адміністративні функції. Їм притаманна густа забудова, наявність провулків та центральної площі. Найкраще дослідженим центром є Добринівці, однак сюди ще варто зарахувати Грозинці, Ревне II та ін. Тут проживали ремісники, відбувались торговельні операції та розташовувалась військова залога. Ці фортеці виникли ще у IX ст., коли відбувалася централізація, що потребувала наявності городів, в яких концентрується влада та військова еліта. З кінця IX — початку X ст. деякі з них з огляду на політичні та економічні чинники еволюціонували до племінних центрів, інші зникли або залишилися локальними осередками. Кількість таких городів підрахувати важко, адже забудова вивчена вкрай недостатньо.

Окремо слід розглянути святилища, які можна розділити на відкриті капища, обмежені земляними насипами (на зразок Ржавинців), та храмові комплекси. Перші зараховують до т.зв. городищ-святилищ, однак, через те що їхні земляні насипи не виконують оборонних функцій, доцільно вважати їх просто святилищами, а земляні насипи — їхніми конструктивними складовими. Храмові комплекси можуть розташовуватись як поза межами городів, так і у

периметрі останніх, проте обов'язково відокремлені від міської забудови, утворюючи «ядро» городища. Перші споруди виникають ще у VIII ст. та продовжують функціонувати до занепаду племінних протодержав у середині — кінці X ст. Всього вдалось виявити 9 святилищ.

До останнього типу належать городи, що виконували функції військових застав, які контролювали торговельні шляхи чи окремі ділянки території. Для них була притаманна периметральна забудова та вільний центральний майданчик, поруч з ними знаходився неукріплений пригород, в якому проживали ремісники, що обслуговували гарнізон. Такі фортеці вивчені найгірше. На Буковині їхнє побутування слід віднести до IX ст., де вони розташовуються неподалік Дністра та Пруту для того, щоб контролювати торгівельні шляхи та переправи, які пролягали цими річками. У басейні ріки Горинь виникнення таких фортець припадає на другу половину X — XI ст., коли ці землі відходять до складу Київської Русі. Археологічні дані дозволяють зарахувати до цієї групи 38 городищ.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи проаналізований у дисертаційному дослідженні матеріал, можемо зробити низку висновків:

1. Аналіз української та закордонної історіографії показав, що протягом часу від першої половини XIX ст. і до сьогодні досліджено не усі аспекти городищ IX–X ст. між Карпатами та Прип'яттю. Це можна пояснити складною та суперечливою джерельною базою, оскільки вивчення ранньосередньовічних городів проводились з використанням різних наукових підходів та методик. Відтак перші дослідження середньовічних городів розпочались ще з середини XIX ст. Тоді археологи (В. Антонович, С. Гамченко, І. Срезневський, О. Андріяшев, Д. Самоквасов, Т. Земенцький та ін.) звертали свою увагу на обміри городищ, їхню форму (конфігурацію оборонного периметру) та датування на основі цих даних. Самі городища лише зрідка ставали об'єктами інвазивних вивчень, оскільки дослідники надавали перевагу розкопкам поховань. Така методика досліджень збереглась до перших десятиліть XX ст. У міжвоєнний період на теренах, що відійшли до УСРР (Житомирська обл.), археологи (Ф. Козубовський, Т. Мовчанівський) проводили системні та рятівні дослідження літописного Іскоростеня та Райковецького городища. Натомість — на теренах Польської Республіки дослідники (Богдан Януш, О. Цинкаловський) проводили розвідкові дослідження (обміри, картографування), формували карти та каталоги археологічних пам'яток, серед яких були і городища. Один з перших, хто в цей час почав проводити системні дослідження, був Я. Пастернак. У період радянської влади (1939–1991 рр.) археологи (П. Раппопорт, М. Кучера) звертали велику увагу на середньовічні городища, однак об'єднували усі укріплені поселення в групу слов'яно-руських пам'яток IX–XIII ст. Вони звертали увагу на дослідження конфігурацій оборонних периметрів та їхній зв'язок із рельєфом, забудову та конструкцію фортифікацій. Лише окремі дослідники (Б. Тимошук, А. Куза) здійснили перші кроки для виокремлення ранньосередньовічних городищ на основі польових досліджень систем оборони та характеру

внутрішньої забудови). Натомість дослідники городищ на території Польської Народної Республіки (Е. Домбровська, Є. Ольчак) виділяли додержавний (IX–X ст.) та державний (XI–XIII ст.) періоди та вивчали городища у зв'язку з такою періодизацією середньовічної епохи. З відновленням української державності з'явилися нові погляди на феномен середньовічних городищ. Дослідники (О. Овчінніков, Б. Томенчук, Б. Звіздецький, М. Филипчук, Б. Прищеп, С. Терський) на регіональному рівні відділили ранньосередньовічні городи IX–X ст. із загального масиву слов'яно-руських фортець. Українські (Л. Михайлина, В. Ляска) та польські (М. Воєнка, Я. Полєські, Т. Дзеньковські) науковці продовжують аналізувати просторові дані, на основі яких вибудовують власні типології городищ. Археологи І. Возний, М. Филипчук звернули увагу як на внутрішню забудову пам'яток, так і на їхні фортифікації. На основі польових досліджень їм вдалось вибудувати власні типології. Для порівняння та підсилення результатів із обраного регіону використано матеріали із Центральної-Східної Європи, які опублікував словацький археолог П. Шалковський. Він звертав увагу на просторові показники (головно — конфігурацію оборонних периметрів), конструкцію оборонних ліній і забудову.

2. Ще з другої половини XIX ст. історики та археологи звертали свою увагу на проблему етнолокалізації племен між Карпатами та Прип'яттю в останній чверті I тисячоліття. Одним з перших це питання порушив В. Антонович, який розташовував плем'я древлян між ріками Случ, Тетерів, Прип'ять, Дніпро та Ірпінь. До питання етнолокалізації племен звертався і М. Грушевський, який вважав, що розташування хорватських племен на Галичині є неправильним і припускав, що вони проживали у басейні Верхньої Одри. Також цим питанням займався Б. Тимошук. Він вважав, що поява центрів — «надобщинних» городищ пов'язана з формуванням міжнародних торговельних шляхів (цю проблематику також вивчав Б. Томенчук). Під час етнолокалізації племен Л. Михайлина опирається на дослідження Б. Тимошука. Племена волинян дослідники розташовують у басейні Західного Бугу, а племена хорватів — на теренах українського Прикарпаття. Великий внесок у вивчення розташування

хорватських племен зробив Л. Войтович. На основі писемних джерел він припустив, що регіон Прикарпаття варто пов'язувати з «карпатськими хорватами». До питання етнолокалізації древлянських племен звертався і Б. Звіздецький. Він вважав (на основі писемних та археологічних даних), що це плем'я варто локалізувати у Східній Волині, обмежуючи територію річками Тетерів, Дніпро, Прип'ять і Случ. Найґрунтовніше питаннями етнолокалізації Верхнього Побужжя займається В. Ляска. На основі комплексного вивчення західноєвропейських, арабських та руських писемних джерел на теренах Волині він розташовує (з заходу на схід) черв'ян, бужан та волинян. Спробував визначити розташування ранньосередньовічних слов'янських племен і Б. Прищепя. Так, між Горинню та Стиром він розташовував волинян, а у басейні верхньої течії Західного Бугу — бужан.

3. У дисертаційному дослідженні використано такі методи: загальнонаукові (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогій, картографування, 3D-моделювання), спеціально-історичні (типологічний, синхронізацій, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-системний, ретроспективний, історичного моделювання), архітектурні (аналіз функціонального використання території) та методи суміжних наук (статистики та антропології). Окремий напрямок становлять хіміко-технологічні дослідження (дендрохронологічний аналіз). Останні застосовувались під час вивчення городів на теренах Польщі та дозволили доволі точно встановити час їхнього спорудження. Вони дозволили цілісно підійти до вивчення городищ IX–X ст., сформулювати припущення про їхнє функціональне зонування та роль у системі заселення. Джерельну базу роботи становлять дані про 329 середньовічних городищ, існування яких зафіксоване завдяки археологічним розкопкам та розвідкам, найраніші з яких відбулись ще у XIX ст. Однак не всі терени між Карпатами та Прип'яттю вивчені однаково. Відтак ґрунтовніше обстежено території між Случем та Тетеревом, у басейнах річок Горинь і Вепш (Вепр) та у межиріччі Дністра та Пруту. Частина з цих пам'яток потребує ґрунтовніших досліджень, щоб точніше встановити час їхнього побутування

(мова іде про археологічне вивчення фортифікацій). Для того щоб підсилити результати досліджень в обраному регіоні використано матеріали з Центрально-Східної (Польща, Чехія, Північно-Східні терени Німеччини, Словаччина) та Північної (Швеція та Норвегії) Європи. Для того щоб набагато ширше розглянути особливості городищ чи відтворити вигляд окремих споруд викорисно писемні джерела: «Повість Минулих літ», «Хроніку Тітмара», «Баварський географ», «Про управління імперією» Костянтина VII Багрянородного та записи хроніста Ібн Русте.

4. Методи польових досліджень городищ розподілено на дві групи: польові та камеральні. До польових зараховуємо розвідки: фотофіксацію, збір поверхових матеріалів, обміри, шурфування. До цієї самої групи належать неінвазійні методи досліджень (технологія Lidar та використання георадару), сьогодні їх застосовують польські дослідниками, що допомагає виявити знівельовані фортифікації. Ці методи дають можливість підготуватись до повноцінних археологічних досліджень широкими площами, з фіксацією стратиграфії та планіграфії. Не менш вагомими є і камеральні опрацювання отриманих даних. Серед них особливо важливим є створення планів городищ з місцями закладених розкопів всіх етапів дослідження конкретного укріпленого поселення. Це дозволило вибудувати гіпотетичні моделі функціонального зонування в межах фортифікованого простору.

5. Задля типології поселень вдалось зібрати інформацію про 329 городищ. Пік їхнього одночасного існування припадає на X ст., коли функціонує 306 пам'яток. Показовою є статистика, що стосується топографічних особливостей: лєвова частка городів розташовувалась на мисах (175 випадків). Була здійснена спроба статистичного підрахунку за показниками площі: найбільшу частку становили невеликі городища — 0,1–0,5 га (74 випадків). На основі просторових критеріїв (рельєфу, площі, конфігурації оборонного периметру) вдалось виділити чотири групи городищ IX–X ст. До першої зараховано округлі, овальні та півкруглі фортеці. Така конфігурація оборонного периметру, а також вдало вибраний рельєф (33 городища розташовані на мисах) та невелика площа

(більшість з них займають територію в діапазоні 0,1–0,5 га) дозволяє ефективно тримати оборону нетривалий час та контролювати території, що розташовуються навколо. Всього таких городищ вдалось виявити 86 (26% від загальної кількості). Прикладами таких городищ є Бежів (округле) у Житомирській області (Україна), Тарнув (округле) у Люблінському воєводстві (Республіка Польща), Тирава Сольна (овальне) у Підкарпатському воєводстві (Республіка Польща) та Шубків (півкругле) у Рівненській області (Україна). Найбільше городищ I типу зустрічається у басейні Дністра (20 випадків, 23% від усіх фортець цього типу) та у басейні Горині (15 випадків, 17% від усіх фортець цього типу). У басейнах інших рік, що розташовуються між Карпатами та Прип'яттю, цей тип трапляється рідше. До другого типу зараховані городища з трикутною системою оборони. Вони усі розташовувались на мисових підвищеннях, що і сформувало таку конфігурацію оборонного периметру. Їхня площа коливалась у межах 0,1–0,5 га. Такий підхід дозволяє спорудити фортифікації з найменшими затратами будівельних матеріалів та людських ресурсів, а також суттєво зменшити фронт наступу противника (відповідно для захисту городу було потрібно тримати менший гарнізон). Всього сюди зараховуємо 41 фортецю (12% від загальної кількості). Сюди належать Бичаль (Рівненська область, Україна), Литовеж I (Львівська область, Україна) та Нове Сади (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща). Найчастіше такі фортеці трапляються у басейні Дністра — 16 (39% від усіх городищ цього типу) та у басейні Горині — 10 випадків (24%). До третього типу належать городи, що мали прямокутну (хоча б з одним прямим кутом) організацію оборонних споруд. Переважна більшість з них розташовуються на мисах (36 випадків). Показники площі не дозволяють виділити найбільшу групу городищ, бо вона коливається в діапазоні 0,15–4 га. Сюди зараховуємо 50 фортець (15% від загальної кількості). Серед прикладів є Острожець (Волинська область, Україна), Грабув (Люблінське Воєводство, Республіка Польща) та Магала (Черівнецька область, Україна). Найбільша кількість городищ III типу зустрічається у басейні ріки Горинь — 15 випадків (30% від фортець з прямокутною організацією периметру). До четвертого типу

належать найбільші за площею фортеці, що могли займати різні типи рельєфу одночасно. Вони обмежувались кількома оборонними лініями та мали каскади внутрішніх майданів. Всього вдалось виявити 62 городи (18% від загальної кількості городищ). Серед прикладів таких фортець варто згадати Коростень IV (Житомирська область, Україна), Точевики (Рівненська область, Україна), Гуцюв (Люблінське воєводство, Республіка Польща) та Завада Лянцкоронська (Підкарпатське воєводство, Республіка Польща). Найбільше городів IV типу зустрічаються в басейні р. Дністер — 21 випадок (34% від усіх фортець цього типу), а також у басейні ріки Горинь — 15 випадків (24% від усіх фортець цього типу). Всього вдалось ідентифікувати по типах 239 фортець, або 71% від загальної кількості.

6. Найкраще вивчені фортифікації на 32-х городищах. Можемо припустити, що наприкінці I тисячоліття тут побутували три конструктивних види оборонних конструкцій: гостроколи (6 випадків як основні лінії та 4 — допоміжні), стіни стовпової конструкції (17 випадків) та стіни з городнями або клітями (8 стін), у одному випадку фортифікація, для конструкції якої не вдалось виявити аналогій (5-й оборонний вал Пліснеського городища). Гостроколи використовували як найпростішу конструкцію, що не була призначена для тривалої оборони. Такі конструкції могли траплятись на зовнішніх оборонних периметрах великих городищ на зразок Пліснеська (Львівська область, Україна) чи Жорнева (Рівненська область, Україна). У цьому випадку завданням цієї фортифікації було виявити противника на ранніх підступах та виграти достатньо часу для того, щоб організувати оборону на наступних лініях (перша лінія глибокоєшалонованої оборони). Також гострокіл як основний тип оборонної стіни трапляється на городищах фронтиру, чим була фортеця в селі Грушвиця Перша (Рівненська область, Україна). Такі фортеці виконували роль опорних пунктів та не були розраховані на тривалу оборону. Також гостроколи трапляються як допоміжні фортифікації, щоб підсилити конкретну ділянку оборони (додатковий захист в'їзду на городищі Майдан Новий у Люблінському Воєводстві та лінія гостроколу посеред одного з внутрішніх майданів на фортеці

Ревне ІА). Оборонні лінії стовпової конструкції трапляються у двох варіантах. У першому це була одинарна стіна, що поєднувалась із житлами, які, ймовірно, мали вторинну оборонну функцію. Така конструкція простежена в Добринівцях та у Ревному ІА. До другого варіанту належать фортифікації, що складались з двох паралельних стін стовпових конструкцій, над якими розташовувалась бойова галерея з дахом. Такі конструкції простежені на багатьох городищах Буковини: Ломачинці, Верхні Станівці, Біла та ін. До останньої групи фортифікацій належать оборонні лінії, що складались з ряду не пов'язаних між собою зрубів, які могли бути заповнені землею та камінням (Майдан Новий, Мотич (Люблінське Воєводство, Республіка Польща), III городище Коростеня (Житомирська область, Україна та ін.), або бути пустотілими та використовуватись для оборонних чи господарських потреб (Судова Вишня, Ревне ІБ та ін.). Іноді до таких конструкцій прибудовували наземні споруди. Вони простежені на фортецях Мотич та Горішні Шерівці II. Їхнє функціональне призначення є предметом дискусій, однак на їхніх долівках були виявлені рештки опалювальних пристроїв, що може вказувати на житлову функцію. На кількох городищах (Майдан Новий, Завада Лянцкоронська, Судова Вишня та Червона Діброва) вдалось виявити рештки в'їздів на територію обмежену оборонними валами. В основі вони мали стійково-балкову конструкцію. Всі описані конструкції трапляються і на городищах у Центрально-Східній Європі, що дозволяє стверджувати, що наприкінці I тис. н.е. території між Карпатами та Прип'яттю входили до єдиного культурного простору разом з іншими теренами, заселеними слов'янськими племенами. Не вдалось типологізувати лише 5-й оборонний вал Пліснеського городища, однак варто відзначити, що як дерев'яні надбудови над земляним, найімовірніше, використовувались гостроколи та стіни стовпової конструкції. Такий підхід дозволив краще визначити інженерні оборонні традиції слов'ян у епоху раннього середньовіччя. Невід'ємним елементом городів IX–X ст. є оборонні лінії, що різняться за типами конструкцій (гостроколи, стіни стовпової конструкції та городні). Їхній аналіз дозволив

визначити типові моделі конструкцій оборонних ліній, що були поширені наприкінці I тисячоліття н.е.

7. Городища IX–X ст., виконували різноманітні ролі в протодержавних племінних утвореннях. Серед них можемо виділити городи-застави (городища фронтиру)⁹²³, що мали периметральну забудову (для фортець такого типу притаманні вільні від споруд внутрішні майдани, а усі будівлі розташовуються по периметру оборонної лінії) та розташовувались вздовж судноплавних рік. Вони виконували роль митних постів, військових центрів, що контролювали прикордонні території. До таких фортець зараховуємо Ломачинці, Магалу, Теремне, Грушвицю Першу та ін. Основним типом фортифікацій під час їхнього спорудження були гостроколи та подвійні каркасно-стовпові стіни, що утворюють стійко-балкову конструкцію. Наступним типом городищ були адміністративно-господарські центри. Вони мали різноманітну конфігурацію оборонних периметрів, лише одну лінію захисту (зазвичай один ряд каркасно-стовпової стіни), а також щільну провулкову забудову (для неї притаманні групування садиб, що включають як житлові будівлі, так і майстерні) та центральну площу. Також в межах цих фортець трапляються «довгі будинки» як споруди громадського призначення. Найкращим прикладом таких фортець є Добринівці на Буковині та Ревне ІА. До останнього типу зараховуємо великі за площею та складні за організацією внутрішнього простору городища. Вони були обмежені багатьма лініями захисту (їхні конструкції різнилились залежно від наближення до центральної частини, а також комбінувались в межах однієї фортифікації), що утворювали кілька внутрішніх майданів, які, ймовірно, відрізнялись за своєю внутрішньою забудовою та функціоналом. Окрім споруд, невід'ємною частиною городищ були центральні (вічеві) площі (як на городищі Крилос), де концентрувалась торгівля чи натуральний обмін, а також збирався основний владний орган того часу — віче. Для великих за площею городів була притаманна наявність доріг (така простежена в ур. Затінок на Стільському

⁹²³ Такі фортеці в літературі фігурують під назвою «городища-сховища».

городищі), що пролягали через різні майдани, з'єднуючи їх в один організм. Для такого типу укріплених поселень притаманні окремі храмові зони (святилища), на зразок тієї, яка простежена в ур. Оленин Парк на Пліснеську. Там вдалось виявити кам'яний вівтар на якому, імовірно, знаходився ідол. Також у таких місцях знаходились закриті храми наразок того, що був простежений у Перебиківцях на Буковині. Такі фортеці виконували роль об'єднавчих центрів. Це відображалось як системою взаємозв'язків з меншими городами та селищами, так і особливостями внутрішньої забудови, що передбачало наявність храмового комплексу, центральної дороги, провулків, некрополя (як на Пліснеському городищі, Старому Збаражі чи Ревному), центральної площі для віча чи торгівлі (Кринос), а також складної та багаторівневої системи оборони. Окрім згаданих городів, до племінних центрів зараховуємо також Коростень IV (Межиріччя Случі та Тетерева), Новомиськ (басейн Горині) та Муравиця (басейн Стиру), Володимир (басейн Західного Бугу), Гуцул (басейн Вепшу), Лещина (басейн Вісли), Буківна (басейн Дністра) та Коростовата (басейн Прута). Планування забудови, наявність доріг, площ та храмових комплексів говорить про те, що уже в кін. I тис. н.е. місцеве населення займалось впорядкуванням простору, в якому проживало, а це заклало основу для урбанізаційних процесів, які завершилися виникненням міст, що існують і до сьогодні. Такий підхід дозволяє обґрунтувати трирівневу полісну модель функціонування городищ IX–X ст., що ґрунтується на особливостях забудови, кількості та конструкції фортифікацій та їхньому розташуванні в просторі.

Нові комплексні дослідження городищ IX–X ст. між Карпатами та Прип'яттю здатні заповнити «білі плями» у ранньосередньовічній історії Центрально-Східної Європи. Подальші польові дослідження ранньосередньовічних городів дозволять уточнити інформацію про забудову та розпланування, а в майбутньому сприятимуть появі скансенів і парків, які поживлять зацікавлення історико-культурною спадщиною України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Абу-Али Ахмед Бен Омар Ибн-Даста. Известия о хозарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах. Санкт-Петербург, 1869.
2. Корчинський О. М. Каталог городищ. Машинопис.
3. Костянтин VII Багрянородний. Об управлении империей. Москва, 1991, 496 с.
4. ПСРЛ. Том 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843. 377 с.
5. Титмар Мерзебургский. Хроника. Москва, 2009. 254 с.
6. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році. Львів, 2010. *Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка*. 30 с.
7. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела. *Вестник древней истории*. 1940. № 1. Режим доступа: https://librebook.me/kratkoe_izlojenie_voennogo_dela/vol1/1
8. Leńczyk G. Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski. 1983.
9. Saxo Grammaticus: The History of the Danes. Vol. 2: Books XI–XVI. Translated by P. Fisher. 1979. Oxford: Clarendon Press. P. 970–1444.

Література

10. Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли конца XIV столетия: (с картой Волын. земли). Киев, 1887. 232 с.
11. Антонович В. Б. Городища до-княжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Книга 3. Киев: Тип. В. И. Завадского, 1889. С. 10–12.
12. Антонович В. Б. О типах погребений в курганах Киевской губернии. *Труды VIII Археологического съезда в Москве. 1890*. Москва, 1897. Т. IV. С. 68–69.

13. Антонович В. Б. Попытка группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра. *Труды X Археологического съезда в Риге. 1896*. Москва, 1900. Т. III. С. 104–105.
14. Булик Н. Життя і діяльність Богдана Януша в контексті інтелектуального середовища Галичини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2014. Вип. 18. С. 342–368.
15. Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1. Поселення. Чернівці: Золоті Литаври, 2009. 592 с.
16. Возний І. Порівняльна характеристика топографічного розміщення городищ Північної Буковини та Волині в X – першій половині XIII ст. *Дубенський науковий вісник*. Дубно, 2017. Вип. 1. С. 11–14.
17. Возний І. Вали – важлива складова частина дерев'яно-земляних споруд укріплених поселень X–XIV ст. Північної Буковини. *Археологія і давня історія України*. 2022. Вип. 3. С. 163–178.
18. Войтович Л. «Білі» хорвати чи «Карпатські» хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 38–45.
19. Войтович Л. Карпатські Хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ, 2004. Вип. 4. С. 105–132.
20. Войтович Л. «Баварський географ»: Спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*, 2009. №5. С. 12–34.
21. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. 2010. Вип. 45. С. 13–54.
22. Войтович Л. Повертаючись до хорватів Константина Багрянородного. *Наптекс. Byzantina Ukrainensis*. Харків, 2013. Том 2. С. 71–101.

23. Гаврилюк О. Давньоруське городище Уніас IX–XIII ст. *Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею*. Тернопіль, 2003. Вип. III. С. 43–71.
24. Гамченко С. С. Городище и могильники на р. Корчеватый. *Труды XI Археологического съезда в Вильне*. Москва, 1897. Т. II. С. 89–156.
25. Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950. 153 с.
26. Гринюка Б. Іван Старчук – Дослідник Плісеського городища. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції*. Чернігів, 2013. С. 49–51.
27. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 577 с.
28. Грушевський М. Історія України-Руси. Том. 1. До початку XI віка. Київ, 1991. 648 с.
29. Звиздецкий Б. А. Исследования летописного Возвягеля. *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*. Чернигов, 1990. С. 35–38.
30. Звіздецький Б. А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII–X ст. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Збірник наукових праць*. Київ, 2004. С. 41–50.
31. Звіздецький Б. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. 175 с.
32. Козубовський Ф. Дослідження Коростеньського городища. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*. 1934. Кн. 1–2. С. 103–104.
33. Куза А. Древнерусские поселения. *Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва, 1985. С. 39–104.
34. Куза А. Малые города древней Руси. Москва, 1989. 168 с.

35. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. Луцьк, 2002. 303 с.
36. Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. *Середні віки на Україні*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 176–187.
37. Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном та і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. 252 с.
38. Корчинский О. М. Исследования Стольского городища. *Археологические открытия 1985 г.* Москва, 1987. С. 347.
39. Корчинський О. М. Зудеч (Короткі підсумки археологічних досліджень). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Вип. 11. С. 264–280.
40. Корчинський О. М. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 267–282.
41. Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2009. Вип. 13. С. 234–254.
42. Котляр М. Нарис воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ, 2010. 278 с.
43. Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я. Становление и развитие раннеклассовых обществ. Ленинград, 1989. 335 с.
44. Ласкавый Г. Викинги. Походы, открытия, культура. Минск, 2004. 310 с.
45. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки, Ленинград, 1985. 286 с.
46. Ляска В. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Львів, 2014. 427 с.
47. Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнєзно. Zeriuane/Zuireani «Географа Баварського»: до проблеми етнопотестарних структур Волині у Ранньому Середньовіччі. *Княжа доба: історія і культура*. 2014. Вип. 8. С. 9–71.

48. Малинова Р., Малинов Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. Москва, 1988. 271 с.
49. Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламєницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ: Будівельник, 1995. 335 с.
50. Маш. А. Сокровища Ретры, Москва, 2006. 352 с.
51. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. Чернівці, 1997. 143 с.
52. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. 300 с.
53. Моргунов Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. Москва, 2009. 303 с.
54. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1993. 238 с.
55. Овчинников О. Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття. *Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр*. Львів, 1994. С. 25–26.
56. Орчад Э. Словарь скандинавских мифов и легенд. Cassell. 1997.
57. Остапенко І. С., Філь В. М., Крамар І. Є., Шаптала О. І. Основни інженерної підготовки. Дніпро, 2022. 391 с.
58. Панишко С. Місце Арматнівського городища у класифікації укріплень П. О. Раппопорта. *Археологія і Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 138–143.
59. Петраускас А. В., Панишко С. Д., Лошик Д. С., Чорний І. О., Кукса А. О. Дослідження укріплень городища Литовеж на Волині. *Археологія та давня історія України*. 2020. Вип. 2. С. 182–193.
60. Пастернак Я. Археологія України, Торонто, 1961. 788 с.
61. Пічкур С. Городища на «Археологічній карті Волинської губернії» В. Б. Антоновича. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 11. С. 224–229.

62. Прищепа Б. Жорнівське городище на річці Стублі. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць*. Київ: Національний музей історії України. 1992. С. 119–128.
63. Прищепа Б. А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н.е. в середній течії Горині. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ, 2002. С. 224–226.
64. Прищепа Б. А. Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні. *Держава та армія. Вісник національного університету «Львівська Політехніка»*. №571. Львів, 2006. С. 105–112.
65. Прищепа Б. А. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. Вип. 13. С. 59–66.
66. Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 296 с.
67. Прищепа Б. Погориння у Середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ, 2019. 674 с.
68. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. Маріуполь, 2001. 80 с.
69. Прищепа Б.А., Романчук О. М. Слов'янське городище поблизу с. Зіньки на річці Вілії. *Літопис Хмельниччини. Краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2007. С. 86–93.
70. Рак Т., Рибчинський Н. Зіставлення можливостей металюї зброї (сулиць) та конструктивних особливостей оборонного валу №5 Пліснеського городища. *Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «Зброярня: історія розвитку озброєння та військової техніки»*. Збірник тез доповідей. Львів, 2021. С. 15–17.
71. Раппопорт П. Древние русские крепости. Москва, 1965. 84 с.

72. Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске. *Советская археология*, 1965. №4. С. 92–103.
73. Раппопорт П. А. Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР. №140. Ленинград: 1967. 241 с.
74. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західноукраїнських областей УРСР. Київ, 1957. 96 с.
75. Русанова И. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э., Черновцы, 2002. 172 с.
76. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. Ужгород: «Карпати», 1981. 144 с.
77. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва: Ладога-100, 2007. 304 с.
78. Самойловський І. М. Стародавній Іскоростень. *Археологія*. Київ, 1970. Том. XXIII. С. 190–200.
79. Самоквасов Д. Я. Древние города России. Историко-юридическое исследование. Санкт-Петербург: Типография К. Замысловского, 1873. 165 с.
80. Свешніков І. К., Петегірнич В. М. Археологічні дослідження в с. Муравиця. *Археологія*. 1978. Вип. 27. С. 79–86.
81. Срезневский И. О. О городищах в землях славянских, преимущественно западных. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1850. Т. II. С. 532–549.
82. Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. 252 с.
83. Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. 320 с.
84. Терський С., Стасюк І. Ранньосередньовічні східнослов'янські городища північно-східного Прикарпаття: сучасний стан вивчення. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. №1. С. 872–882.
85. Тимошук Б. О. Слов'янське городище Грозинці на Буковині. *Археологія*. Київ, 1974. Вип. 13. С. 86–93.

86. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. 178 с.
87. Тимошук Б. А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ. *Краткие сообщения Института археологии*. 1989. Вып. 195. С. 15–20.
88. Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва: Наука, 1990. 184 с.
89. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ: Наукова думка, 1982. 204 с.
90. Тимошук Б. А. Восточные славяне. От общины к городам. Москва, 1995. 261 с.
91. Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст. Полюддя, язичництво, початки держави, Чернівці, 1999. 178 с.
92. Тимошук Б. А., Русанова И. П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута. *Советская археология*. 1983. Вып. 4. С. 161–173.
93. Томашевський А. Правобережне Полісся. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ, 2003. С. 4–26.
94. Томенчук Б. П., Филипчук М. А. Буківна – літописний Биковен на Дністрі: другий археологічний шар VIII–XI ст. (матеріали розкопок 1987–1992 рр.). Івано-Франківськ, 2001. 56 с.
95. Томенчук Б. П. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за «Баварським географом»). *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 211–218.
96. Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. 696 с.
97. Томенчук Б. П. Фортифікація давнього Галича. *Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології*. Київ, 2010. Вип. 1. 335–344.

98. Филипчук А. М. До питання про городища Празької культури. *Карпатика*. Ужгород, 2012. Вип. 41. С. 59–84.
99. Филипчук Г. Місце культового центру останньої чверті I тис. н.е. в структурі Пліснеського археологічного комплексу. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2014. Вип. 5. С. 16–21.
100. Филипчук Г. Язичницькі поховальні пам'ятки VIII–XII ст. межиріччя Західного Бугу та Вернього Прута. *Народознавчі зошити*. 2016. №4 (130). С. 929–940.
101. Филипчук М. Генезис Прикарпатських городищ VII–X ст. з позицій полісної структури суспільства (постановка проблеми). Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття. *Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр*. Львів, 1994. С. 9–11.
102. Филипчук М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї. *Львівський археологічний вісник*. Львів, 1999. Вип. 1. С. 73–86.
103. Филипчук М. А. Державотворчі процеси в українському Прикарпатті у VIII–X ст. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2006. Вип. 1. С. 58–70.
104. Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р. *Вісник інституту археології*. Львів, 2009. Вип. 4. С. 130–177.
105. Филипчук М. А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу у 2009 р. *Вісник інституту археології*. Львів, 2010. Вип. 5. С. 135–169.
106. Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України. Проблеми Давньоруської та Середньовічної Археології*. Інститут археології НАН України, 2010. С. 345–357.
107. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. 312 с.
108. Филипчук М. Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу. *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Львів, 2016. С. 36–60.

109. Филипчук М. А., Соловій Г. В. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертовного поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.). *Вісник інституту археології*. Львів, 2011. Вип. 6. С. 62–95.
110. Филипчук М., Филипчук Г., Филипчук А. Культовий центр VII–X ст. Давнього Пліснеська (археологія та історія). Львів, 2021. 170 с.
111. Филипчук М., Филипчук А. Археологія фортифікацій Давнього Пліснеська. Львів, 2021. 168 с.
112. Харчук Х. Формування Городоцького цвинтаря у Львові (друга половина XVII – кінець XIX ст.). *Краєзнавство*. 2013. №3. С.97–103.
113. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Львів, 1935. 111 с.
114. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. Торонто, 1975. 124 с.
115. Чайка Р. М. Раскопки на древнерусском городище у с. Жорнив на Волыни. *Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР*. Киев, 1980. С. 163.
116. Чайка Р. М. Давньоруське городище біля с. Лози у верхів'ях Горині. *Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915–1995)*. Львів, 1998. Вип. I. С. 240–241.
117. Шишак В., Ляска В. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2013. Вип. 17. С. 95–124.
118. Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів; Жешів. Вип. 16. С. 307–330.
119. Шманько О. Життя, віддане науці: Борис Тимощук – дослідник давніх і середньовічних старожитностей Східної Європи. Чернівці; Глибока, 2012. 212 с.
120. Шперк В. История фортификации. Москва, 1957. 353 с.
121. Щодра О. М. Слов'яни і Русь на трансконтинентальних торговельних шляхах Раннього Середньовіччя. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2022. Вип. 23. С. 29–46.

122. Buko A. Fortified medieval Cities in central Europe: construction, techniques, functions regional differentiations. *Scienze dell'Antichita*. 2013. P. 651–667.
123. Buko A., Dzieńkowski T. The Early Medieval settlements at the borderland between Poland and Rus': the stronghold in Busówno in recent archaeological exploration. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2008. Tom 60. S. 325–367.
124. Cabalska M. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku na Chełmowej Górze w Chełmcu Polskim, pow. Nowy Sącz. *Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w 1963 r.* 1963. S. 51–53.
125. Cabalska M. Tuligłowy. *Informator Archeologiczny*. 1987. S. 163–164.
126. Cetera A., Okoński J. Zawada, gm. Tarnów, woj. Tarnowskie. *Informator Archeologiczny*. 1983. Tom 17. S. 182–184.
127. Cynkałowski O. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa. 1961. 269 s.
128. Dąbrowska E. Wielkie grody dorzecza Górnej Wisły. Wrocław, 1973. 334 s.
129. Dzieńkowski T. Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego grodziska schromieniowego na Bagnie Staw w Tarnowie, pow. Chełmski, stan.1. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2007. S. 79–95.
130. Dzieńkowski T.. Early Medieval Settlement in the Chełm Land. Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej. Kraków; Leipzig; Lublin; Rzeszów; Warszawa, 2021. 720 s.
131. Dziegielewska K. The rise and fall of Biskupin and its counterparts. *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the early Middle Ages*. 2017. T. 9. P. 342–366.
132. Florek M. Zdziechowice, gm. Zaklików, woj. Tarnobrzskie. Stanowisko I. *Informator Archeologiczny: Badania 18*. 1984. S. 153.
133. Florek M. Grody plemienne południowej Lubelszczyzny. *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*, Skarby z Przeszłości, 2018. Tom 19. S. 71–124.
134. Florek M., Wołoszyn M. The early medieval settlement complex at Czeremno in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników

- badan dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2016. Tom 2. 744 s.
135. Gajewska H. Grodzisko z IX wieku w Chodliku, pow. Puławy. *Archeologia Polski*. 1959. Tom 3. S. 285–335.
 136. Gajewski L. Grodzisko we wsi Tyrawa Solna pow. Sanok. *Wiadomości Archeologiczne*. 1961. Tom 27. S. 327–328.
 137. Górewicz I. O wojownikach Słowian. Drużyny i bitwy na lądzie i morzu. Poznań; Szczecin, 2019. 260 s.
 138. Gurba J. Z problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyżynie Lubelskiej. *Annales UMCS*. 1968. Vol. 20. S. 57.
 139. Grimm P. Die vor- und frühgeschichtlichen Wehranlagen der Bezirke Halle und Magdeburg, Berlin, 1958. 234 p.
 140. Heijnis A. Early Viking camps in Scandinavia and abroad. *The Fortified Viking Age. 36th Interdisciplinary Viking Symposium in Odense, May 17th, 2017*. 2018. Vol. 3. P. 35–43.
 141. Hoczyk-Siwkowska S. Typologia grodzisk wczesnośredniowiecznych między Wisłą a Bugiem (VII–X w.). *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, 1998. S. 47–53.
 142. Hoczyk-Siwkowska S., Kutylowska I. Motycz, woj. Lubelskie. *Informator Archeologiczny: Badania 1980*. 1981. S. 160–161.
 143. Hoczyk-Siwkowska S., Kutylowski A. Kłodnica, gm. Wilków, woj. Lubelskie, *Informator Archeologiczny. Badania 1976*. 1977. S. 198–199.
 144. International Dictionary of Historic Places: Southern Europe. *Routledge*.
 145. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia). Równe, 1933.
 146. Janusz B. Zawytki przedhistorucne Galicyi Wschodniej. Lwow, 1918. 310 p.
 147. Kalaga J. Sąsiadka, gm. Sułów, pow. zamojski. Grodzisko. *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*, Skarby z Przeszłości 20. 2019. S. 288–302.
 148. Kordala T. Płock w zaraniu dziejow. Płock, 1995. 131 s.

149. Kunysz A. Grodziska w województwie Rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 1966. S. 75.
150. Kunysz A. Grodziska w województwie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 1968. S. 75.
151. Kuśnierz J. Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka*, 2000. S. 51–71.
152. Kutylowska I. Castrum w Szczepieszynie koło Zamościa *Archeologia Historica Polona*. 1996. Tom 3. S. 191–192.
153. Kutylowski A. Klarów, gm. Milejów, woj. Lubelskie. *Informator Archeologiczny. Badania 1975*. 1976. S. 246–247.
154. Leńczyk G. Badania w Podegrodziu p. Nowy Sącz. *Rocznik Sądecki*. 1962. S. 1–9.
155. Lis P., Kulawczyk M. Wczesnośredniowieczny topór z grodziska w Żmijowiskach, pow. opolski. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2007. Tom 9. S. 305–308.
156. Lis P. Żmijowiska – na skrzyżowaniu szlaków kulturowych. *Hereditas Praeteriti. Additamenta Archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*. 2009.
157. Lubelczyk A. Kompleks osadniczo-obronny z okresu wczesnego średniowiecza w Budach Głogowskich, woj. Rzeszów. (Sprawozdanie z badań sondażowo-ratowniczych na stan. 11 i 36 przeprowadzonych w 1994 i 1995). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 1996. Tom XVII. S. 85–112.
158. Machnik J., Godłowski K. Grodzisko “Walik” w Brzezowej, pow. Jasło. *Z Otchłani Wieków*. 1953. R. 22. S. 207–212.
159. Mączka G. Zapomniane grodziska, gródki i fortalicja – suplement do Atlasu Zabytków Archeologicznych Lubelszczyzny. *Wiadomości Konserwatorskie*. 2017. Tom 19. S. 255.

160. Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Guciowie na Roztoczu: wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu (przyczynek do studiów nad Grodami Czerwińskimi). *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1997. Tom II. S. 227–236.
161. Mazurek W. Słowiańskie początki. *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*. Skarby z Przeszłości, 2006. S. 105–118.
162. Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody w Kotlinie Chodelskiej. *Skarby z Przeszłości*, 2018. Tom 19. S. 25–71.
163. Niderle L. Slovanske starohitnosti. Praha, 1906. Sv.1. S. 250–261.
164. Niedźwiadek A., Niedźwiadek R., Rozwałka A. Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych i odwiertów archeologicznych na stanowisku nr 1 w Skibicach, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1996. Tom 2. S. 142–148.
165. Niedźwiadek R., Rozwałka A., Libera M. Sondażowe badania archeologiczne w Garbowie, gm. Loco, woj. Lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1996. Tom 1. S. 111–115.
166. Niedźwiadek R. Lublin i inne grody w okresie plemiennym na północnej krawędzi Wyżyny Lubelskiej. *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*. Skarby z Przeszłości. 2018. Tom 19. S. 125–174.
167. Olczak J. Formy osadnictwa na pojezierzu Zachodniopomorskim we Wczesnym Średniowieczu (Na podstawie źródeł archeologicznych). Toruń, 1991. 214 s.
168. Parczewski M. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat. *Acta Archaeologica Carpathica*. 1986. Tom 25. S. 179–205.
169. Parczewski M. Uwagi o grodzisku w Brzezowej, pow. Jasło. *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate*, 2010. S. 431–443.
170. Pękalski M. Grodzisko prehistoryczne w Leszczynie. *Wiadomości Archeologiczne*. 1938. Tom 15. S. 202–205.

171. Poleski J. Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. 1996. S. 109–120.
172. Poleski J. Archeologia o początkach Podegrodzia. *Podegrodzie i gmina podegrodzka. Zarys dziejów*, 2004. S. 39–86.
173. Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w Dorzeczu Dunajca. Kraków, 2004. 507 s.
174. Poleski J. Zagadka Wielkich Grodów Wiślan i Łędzian. *Alma Mater*. 2008. Nr. 99. S. 78–84.
175. Poppe A. Grody Czerwieńskie. *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*. 1964. Tom II. S. 168.
176. Price N., Alkalp M. Tempel ay guld eller kyrka ay trä? Markradarundersökningar vid Gamla Uppsala kyrka. Fornvännen. *Fornvännen*. 2005. Vol. 100. No 4. P. 261–272.
177. Prusicka-Kołcon E. Śniatycze, stan. 45, gm. Komarów, woj. zamojskie *Informator Archeologiczny. Badania 1992, 1993*. S. 89.
178. Rajewski Z. Sprawozdania z badań na Grodach Czerwieńskich w roku 1954. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1956. Tom 2. S. 49–53.
179. Rauhut L. Sprawozdanie z badań w 1954 r. nad konstrukcją wału grodowego w Gródku Nadbużnym. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1956. Tom 2. S. 65–68.
180. Rozwałka A., Rejniewicz Ł., Niedźwiadek R. Gród w Podgórzu – wczesnośredniowieczne wrota Kotliny Chodelskiej. *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga Jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*, Lublin 2004. S. 381–395.
181. Ruszkowska U. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Majdanie Nowym, pow. Chełm. *Rocznik Chełmski*. 2011. Tom 15. S. 7–68.
182. Šalkovský P. Hrady Západných Slovanov. Nitra, 2015. 185 s.
183. Schuldt E. Der eintausendjährige Tempelort Groß Raden. 1989. 70 s.

184. Skibiński S. Majdan Nowy, pow. Chełm. *Z Otchłani Wieków*, 1958. R. 24. S. 328–329.
185. Skibiński S. Grodzisko wczesnośredniowieczne «Horodysko w Kaniach-Lipówkach», pow. Chełm: *Wiadomości Archeologiczne*. 1961. Tom 27. S. 316.
186. Skibiński S. Wczesnośredniowieczne grodzisko «Szwedzkie Okopy» w Kaniach-Krowicy, pow. *Wiadomości Archeologiczne*. 1964. Tom 30. S. 493–494.
187. Skrzyńska K. Metryka pogranicza. Sieć grodowa dorzecza środkowego Bugu w drugiej połowie IX I w X wieku. Warszawa, 2021. 272 s.
188. Schuchhardt C. Arkona, Rethra, Vineta, «Hanz Schoetz & Co. G.M.D.H. Berlin», 1926.
189. Szybowicz A. Marcinkowice, woj. Nowy Sącz. Badania 1986. *Informator Archeologiczny*. 1987. S. 145–146.
190. Wojenka M. Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich. *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno, 2006. S. 271–299.
191. Żaki A. O grodzie w Sielnicy (Pawłokomie) i innych warowniach małopolskich. *Z Otchłani Wieków*. 1953. R. 22. S. 93–94.
192. Żaki A. Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1959. Tom 5. S. 195–196.
193. Zalčík T. Urbanizmus stredovekého mesta na Slovensku. 1973. 438 s.
194. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej. *Zbior wiadomości do Antropologii krajowej*. Kraków, 1882. S. 58–61.
195. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Kopysnie, pow. Przemyśl. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1959. Tom 5. S. 213–215.

ДОДАТКИ

Додаток А. Каталог городищ IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю

Таблиця 1

Назва	Періодизація			Рельєф	Конфігурація оборонного периметру	Площа
Городища І типу						
Межстріччя Случі та Тетеріва						
Бежів	IX	X			Округле	0,1 га
Житомир(Замко ва Гора)	IX	X		Останець	Округле	0,5 га
Коростень III	IX	X	XI	Мис	Округле	0,36 га
Малин	IX	X		Мис	Округле	0,3 га
Миропіль	IX	X		Останець	Округле	0,2 га
Олевськ	IX	X		Мис	Округле	0,19 га
Пилиповичі	IX	X		Мис	Округле	0,14 га
Басейн Горині						
Варковичі		X	XI	Останець	Овальна	0,5 га
Васьківці		X	XI	Мис	Овальне	0,4 га
Великий Мидськ		X	XI	Рівнина	Овальне	0,12 га
Верхів		X	XI	Мис	Округле	0,07 га
Глибочок		X	XI	Рівнина	Округле	2 га
Глинки		X	XI	Мис	Овальна	0,6 га
Гордець		X	XI	Мис	Округле	0,2 га
Дюксин	IX	X		Останець	Овальна	0,17 га
Кунин (Друге)	IX	X		Мис	Округле	0,5 га
Лози		X	XI	Мис	Округле	0,4 га
Мала Мощаниця		X	XI	Мис	Овальне	0,2 га
Радужне		X	XI	Мис	Овальне	0,1 га
Сураж		X	XI	Мис	Округле	0,25 га
Теремне		X	XI	Останець	Овальне	0,1 га
Шубків	IX	X		Мис	Напівкругле	0,1 га
Басейн Стиру						
Бабка	IX	X		Підвищення	Округле	0,07 га
Зарічне	IX	X		Підвищення	Овальне	0,23 га
Іваничі		X	XI	Останець	Овальне	0,6 га
Лище		X	XI	Останець	Овальне	0,14 га
Мала Іловиця	IX	X		Мис	Овальне	0,4 га
Оплицьке		X	XI	Підвищення	Овальне	0,6 га
Басейн Верхньої Прип'яті						
Затурці	IX	X	XI	Мис	Напівкругле	0,21 га
Смідин	IX			Рівнина	Округле	0,1 га
Турійськ		X	XI	Підвищення	Округле	1 га
Басейн Західного Бугу						
Бусинець	IX	X		Рівнина	Округле	0,3 га
Бусувно	IX	X		Останець	Округле	10 га
Вишнівка		X	XI	Останець	Округле	0,5 га
Гологірки		X	XI	Підвищення(Край плато)	Овальне	1,5 га
Каніє	IX	X		Рівнина	Округле	0,4 га

Махнув Старий	IX	X		Рівнина	Округле	4 га
Сайчице		X	XI	Підвищення	Овальне	0,48 га
<i>Басейн Вепиу (Вепру)</i>						
Боньча		X	XI	Останець	Овальне	0,18 га
Дорогуча	IX	X		Рівнина	Округле	1,7 га
Кульчин Колонія		X	XI	Рівнина	Округле	0,07 га
Мотич	IX			Останець	Округле	0,13 га
Снятиче	IX	X	XI	Рівнина	Округле	3 га
Тарнув	IX			Рівнинні	Овальне	0,7 га
Щебжичин	IX	X		Останець	Овальне	0,4 га
<i>Басейн Вісли</i>						
Бартож «Замчисько»		X	XI	Підвищення	Овальне	0,5 га
Змійовиська	IX	X		Рівнина	Округле	0,12 га
Ходлік	IX			Рівнина	Округле	8,3 га
Ходніца	IX	X	XI	Рівнинні	Овальне	0,38 га
<i>Басейн Сяну</i>						
Аксманіце		X	XI	Останець	Овальне	2,5 га
Брацільова	IX	X		Підвищення	Овальна	3 га
Буди Глоговські	IX	X		Мис	Округла	0,3 га
Вибжеже		X	XI	Підвищення	Овальна	1 га
Кописно		X	XI	Останець	Овальне	0,5 га
Подгурне Ядовнікі	IX	X		Останець	Овальне	6,5 га
Пжечица	IX	X		Підвищення	Овальна	3 га
Тирава Сольна		X	XI	Підвищення	Овальна	1 га
Трепча	IX	X		Останець	Округле	
Туліголови		X		Останець	Округла	2,5 га
Сільниця	IX	X		Підвищення	Овальне	1,7 га
Хелмець	IX	X		Останець	Овальне	3,5 – 4 га
Хоцжев		X	XI	Мис	Овальна	0,15 га
<i>Басейн Дністра</i>						
Березець		X	XI	Нагірне	Овальне	4,5 га
Городище		X	XI	Рівнина	Округле	0,2 га
Грозьова		X	XI	Останець	Округла	
Делева II (ур. Батарей)		X	XI	Мис	Округле	2 га
Кавське		X	XI	Підвищення	Округле	0,8 га
Колубаївці	IX	X		Мис	Округле	0,28 га
Ломачинці	IX	X	XI	Мис	Овальна	0,3 га
Завадів		X	XI	Мис	Овальне	0,25 га
Лука	IX	X		Мис	Округла	
Львів (Баба Род)	IX	X		Мис	Овальна	
Михальче		X	XI	Мис	Округле	4 га
Підгородище		X	XI	Мис	Округла (?)	6 га
Ревне (ур. Царина)	IX	X		Мис	Округла	
Ржавинці	IX	X		Рівнина	Округле	8 га
Рудь	IX	X	XI	Мис	Овальне	0,33 га
Рухотин (Городище Батарей)		X	XI	Мис	Округла	0,12 га

Старий Добринів		X	XI	Мис	Округле	0,5 га
Фітьків		X	XI	Мис	Півкругла	
Ясениця Сільна		X	XI	Підвищення	Округла	1 га
<i>Басейн Пруту</i>						
Верхні Станівці	IX	X		Останець	Округла	0,8 га
Грозинці	IX	X		Підвищення	Округла	6,7 га
Маморниця (святилище)	IX	X		Мис	Округла	
Недобойці		X	XI	Мис	Овальне	0,6 га
Рудники	IX	X		Останець	Півкругла	
Городища II типу						
<i>Межиріччя Случі та Тетеріва</i>						
Маренин	IX	X		Мис	Трикутне	1,2 га
Райки	IX	X		Мис	Трикутне	0,3 га
<i>Басейн Горині</i>						
Бичаль		X	XI	Мис	Трикутне	0,15
Біла Криниця	IX			Мис	Трикутне	0,2 га
Білів		X	XI	Мис	Трикутне	0,35 га
Будераж (мале)		X	XI	Мис	Трикутне	0,1 га
Дермань Перша	IX	X		Мис	Трикутне	0,2 га
Злазне		X	XI	Мис	Трикутне	0,25 га
Корець (ур. Городище)		X	XI	Мис	Трикутне	0,25 га
Новосілки		X		Мис	Трикутне	0,2 га
Стеблівка		X	XI	Мис	Трикутне	0,22 га
Стовпин		X	XI	Мис	Трикутне	0,1 га
<i>Басейн Західного Бугу</i>						
Литовеж		X	XI	Мис	Трикутне	1 га
Малі Грибовичі (Чорна Гора)		X	XI	Мис (край гряди)	Трикутна	0,18 га
<i>Басейн Сяну</i>						
Марцінковіце	IX	X		Останець	Трикутне (Зруйноване)	
Нове Сади	IX	X		Мис	Трикутне	0,4 га
Новосілки Дидинське		X	XI	Останець	Трикутне	2,3 га
Пшедгородзе I			XI	Останець	Трикутна	0,35 га
<i>Басейн Дністра</i>						
Бабин	IX	X	XI	Мис	Трикутна	
Верхнє Синьовидне			XI	Мис	Трикутна	4,5 га
Городище(Стрий ський р-н)		X	XI	Мис	Трикутна	
Городниця	IX	X	XI	Мис	Трикутне	6 га
Журавеньки		X	XI	Мис	Трикутна	0,5 га
Копачинці	IX	X		Мис	Трикутне	1 га
Которини I		X	XI	Мис	Трикутна	
Кулішівка	IX	X		Мис	Трикутна	
Ленківці (сховище)	IX	X		Мис	Трикутна	
Нагоряни	IX	X	XI	Мис	Трикутна	

Нижнів		X	XI	Мис	Трикутне	1 га
Рашків	IX	X		Мис	Трикутна	0,3 га
Спас		X	XI	Останець	Трикутне	
Стебник		X	XI	Мис	Трикутне	1 га
Тростянець		X	XI	Мис	Трикутне	
Чернелиця		X	XI	Мис	Трикутне	6 га
<i>Басейн Черемошу</i>						
Кобаки (II)		X	XI	Мис	Трикутне	1,5 га
Кути		X	XI	Мис	Трикутне	1,5 га
<i>Басейн Прута</i>						
Глибока	IX	X		Мис	Трикутна	
Коростовата (II городище)		X		Мис	Трикутна	
Садгірське (Нова Жучка)	IX	X		Мис	Трикутна	
Червона Діброва II	IX	X		Мис	Трикутна	6 га
Чернівецьке (Друге)	IX	X		Мис	Трикутне	
Городища III типу						
<i>Межиріччя Случі та Тетеріва</i>						
Бараші		X	XI	Останець	Прямокутне	0,6 га
Іванків		X	XI	Мис	Прямокутне	0,8 га
Коростень I	IX	X	XI	Останець	Прямокутне	0,45 га
Коростень II	IX	X	XI	Останець	Прямокутне	0,5 га
Несолонь	IX	X		Мис	Прямокутне	0,18 га
Яроповичі	IX	X	XI	Останець	Прямокутне	0,46 га
<i>Басейн Горині</i>						
Башине		X	XI	Мис	Прямокутне	0,6 га
Вільгір		X	XI	Мис	Прямокутне	0,65 га
Горбаків	IX	X	XI	Мис	Прямокутне	0,3 га
Горбів	IX	X	XI	Мис	Прямокутне	0,36 га
Грушвиця		X	XI	Мис	Прямокутне	0,3 га
Козлин		X	XI	Мис	Прямокутне	2 га
Кораблище		X	XI	Мис	Прямокутне	
Кричильськ		X	XI	Мис	Прямокутне	0,4 га
Мізочок		X	XI	Мис	Прямокутне	0,45 га
Одєради		X	XI	Мис	Прямокутне	0,15 га
Плужне		X	XI	Мис	Прямокутне	0,35 га
Посників		X	XI	Мис	Прямокутне	0,45 га
Розваж		X	XI	Мис	Прямокутне	1,4 га
Сморжів		X	XI	Мис	Прямокутне	0,4 га
Хотин		X		Мис	Прямокутне	0,6 га
<i>Басейн Стиру</i>						
Острожець		X	XI	Мис	Прямокутне	0,65 га
Перемиль		X	XI	Останець	Прямокутне	1,1 га
<i>Басейн Західного Бугу</i>						
Грудек Надубжний		X	XI	Підвищення	Прямокутне (з 2 прямими кутами)	0,75 га
Гуца	IX	X		Останець	Прямокутна	1,4 га
Зарваниця		X	XI	Мис	Прямокутна	?
Устилуг		X	XI	Мис	Прямокутне	0,7 га
Черемно		X	XI	Рівнина	Прямокутна (з двома прямими кутами)	1,4 га
<i>Басейн р. Вепи</i>						

Грабув	IX	X		Останець	Прямокутне	1,4 га
Кларув	IX	X		Мис	Прямокутне	0,5 га
<i>Басейн Сяну</i>						
Бжезова	IX			Останець	Прямокутна	4 га
Пшедгородзе II			XI	Останець	Прямокутна	0,25 га
Судова Вишня I (ур. Замчисько)		X	XI	Мис	Прямокутна	
<i>Басейн Дністра</i>						
Горохівці	IX	X		Мис	Прямокутна	?
Верхнє Синьовидне (ур. Городище)		X	XI	Мис	Прямокутне	?
Добринівці	IX			Мис	Прямокутна	1,6 га
Лопушна		X	XI	Мис	Прямокутна	
Нижній Струтин		X		Мис	Прямокутна	0,2 га
Новошин		X	XI	Мис	Прямокутне	1 га
Рухотин (святилище)	IX	X		Мис	Прямокутна (Овальна?)	
Туради		X	XI	Підвищення	Прямокутна	1,95 га
<i>Басейн Прута</i>						
Баламутівка	IX	X		Мис	Прямокутна	0,12 га
Біла	IX	X	XI	Підвищення (Високе плато)	Прямокутна	10 га
Волоцьке	IX	X		Мис	Прямокутна (1 Прямий кут)	0,5 га
Горішні Шерівці	IX	X		Мис	Прямокутна	1,1 га
Горішні Шерівці (II городище)		X	XI	Мис	Складне	5 га
Магала	IX	X		Підвищення	Прямокутна	0,8 га
Снятин (I городище)		X	XI	Мис	Прямокутне	1 га
Снячів		X		Мис	Прямокутна	
Широка Поляна	IX	X		Мис	Прямокутна	
Городища IV типу						
<i>Межиріччя Случі та Тетеріва</i>						
Городище на р. Царем	IX	X		Мис	Складне	15 га
Городець		X	XI	Останець	Складне	2,16 га
Грубське	IX	X	XI	Рівнина	Складне	75 га
Звягель	IX	X		Мис	Складне	2,5 га
Коростень IV	IX	X	XI	Мис	Складне	9 га
<i>Басейн Горині</i>						
Бриків (Шумськ)		X	XI	Мис	Складне	2,7 га
Будераж (велике)		X	XI	Мис	Складне	13
Гоща		X	XI	Мис	Складне	2,3 га
Грабів		X	XI	Мис	Складне	5,5 га
Дермань Друга		X	XI	Мис	Складне	11 га
Дорогобуж		X	XI	Мис	Складне	5,5 га
Жорнів	IX	X	XI	Мис	Складне	7 га

Зіньки	IX	X		Мис	Складне	5 га
Листвин		X	XI	Мис	Складне	7,5 га
Новомильськ		X	XI	Мис	Складне	1,5 га
Острог		X	XI	Мис	Складне	3,2 га
Пересопниця		X	XI	Мис	Складне	12 га
Томахів		X	XI	Підвищення	Складне	0,9 га
Точевики		X		Мис	Складне	1 га
<i>Басейн Стиру</i>						
Луцьк	IX	X	XI	Підвищення	Складне	7 га
Мирогоща		X	XI	Останець	Складне	0,8 га
Муравиця		X	XI	Останець	Складне	0,8 га
<i>Басейн Західного Бугу</i>						
Володимир		X	XI	Рівнина	Складне	80 га
Любомиль II	IX	X		Рівнина	Складне	4,5 га
Майдан Новий	IX	X		Підвищення	Складне	1,1 га
Пліснеськ	IX	X		Мис	Складне	450 га
<i>Басейн Вепшу</i>						
Гуцюв		X	XI	Останець	Складне	20 га
Сонсядка		X	XI	Мис	Складне	
Феліксівка	IX	X		Мис	Складне	1,5 га
<i>Басейн Вісли</i>						
Лещина	IX	X		Підвищення	Складне	3 га
<i>Басейн Сяну</i>						
Войніч			XI	Підвищення	Складна	9 га
Завада	IX	X		Мис	Складна	20 га
Завада Лянцкоронська	IX	X		Підвищення	Складна	9 га
Ходаківка	IX	X		Підвищення	Складне	6 га
<i>Басейн Дністра</i>						
Буківна	IX	X	XI	Мис	Складне	10 га
Ганачівка		X	XI	Мис	Складна	6 га
Григорівка	IX	X	XI	Підвищення (Гряда)	Складне	15 га
Добростани	IX	X		Мис	Складна	2,5 га
Дерешове	IX	X	XI	Мис	Складне	20 га
Жидачів		X	XI	Мис	Складне	6 га
Которини II		X	XI	Мис	Складна	
Которини III		X	XI	Мис	Складна	
Которини V		X	XI	Мис	Складна	
Крилос	IX	X	XI	Мис	Складна	45 га
Ленківці(Святил ище)	IX	X		Останець	Складна	
Матерське	IX	X	XI	Мис	Складне	25 га
Нове Місто (Посада Новимська)		X	XI	Підвищення (Гряда)	Складна	9 га
Пригородське	IX	X		Мис	Складна	1 га
Ревне (Велике)	IX	X		Мис	Складна	200 га
Рокитне		X		Мис	Складне	30 га
Солонське	IX	X		Мис	Складна	18 га
Стільське	IX	X		Мис	Складне	250 га
Ступниця		X	XI	Мис	Складне	

Теребовля	IX	X	XI	Мис	Складне	9 га
Унів		X	XI	Останець	Складне	20 га
<i>Басейн Прута</i>						
Горбово (I)	IX	X	XI	Мис	Складна	
Горішні Шерівці (II городище)		X	XI	Мис	Складне	5 га
Коростовата		X	XI	Мис (Гряда)	Складна	2 га
Крутилів (Звенигод)		X	XI	Мис	Складна?	
Рудників		X	XI	Останець	Складна	
<i>Басейн Збруча</i>						
Богит (Городниця)		X	XI	Останець	Складна	1,75 га
Городища без визначених типів						
<i>Межиріччя Случі та Тетеріва</i>						
Овруч	IX	X	XI			
<i>Басейн Горині</i>						
Борщівка		X	XI	Мис		
Залужжя	IX	X	XI	Підвищення		0,45 га
Клевань		X	XI	Мис		2 га
Михнів (друге)		X	XI	Мис		1 га
Нетішин	IX	X		Підвищення		1 га
Пітушків		X		Мис		0,4 га
<i>Басейн Стиру</i>						
Арматнів	IX	X				
Барани	IX	X				
Бартож «Вали»	IX	X		Підвищення		3 га
Берестяне	IX	X				
Боремель	IX	X				
Городище		X	XI	Останець		0,75га
Дитиничі	IX	X				
Дубно		X	XI	Мис		
Коблин	IX	X				
Конопелька	IX	X				
Кошів	IX	X				
Торговиця		X	XI	Останець		3 га
Яловичі	IX	X				
<i>Басейн Верхньої Прип'яті</i>						
Іванівка	IX	X				
<i>Басейн Західного Бугу</i>						
Бужковичі	IX	X				
Буськ		X	XI	Останець		4,5 га
Городище	IX	X				
Городиловичі		X	XI	Останець		
Заставне	IX	X				
Ізів	IX	X				
Литовеж II		X	XI	Мис		3 га
Локачі	IX	X				
Теребінець	IX	X				
<i>Басейн Вепшу (Вепру)</i>						
Люблін	IX	X		Підвищення		
Скибіце	IX	X		Підвищення		6,8 га
<i>Басейн Вісли</i>						
Здоховіце	IX	X				

Подгуж	IX	X				3
<i>Басейн Сяну</i>						
Вибжеже		X	XI		Останець	
Бахув I		X	XI		Останець	
Пшемисль		X	XI		Останець	1 га
Германовіце		X	XI			
Мимон		X	XI		Мис	1 га
<i>Басейн Дністра</i>						
Біла I		X	XI			
Біла II		X	XI			
Біла III		X				
Біла IV		X	XI			
Більче-Золоте	IX	X	XI		Мис	7 га
Вищеольчедаїв		X	XI		Мис	0,1 га
Глибівка		X			Мис	0,8 га
Долина (Тернопільська область)	IX	X			Мис	
Дунаїв	IX	X				
Завалів	IX	X				
Золотники	IX	X			Мис	
Капустинці			XI		Мис	7 га
Карачківці		X	XI		Мис	1 га
Колиндяни I		X	XI			
Корчівка		X	XI		Мис	9 га
Мерешівка		X	XI			
Микитинці		X	XI			
Надвірна		X	XI			
Назавізів		X	XI			
Новошини		X	XI			
Окопи (Окопи св. Трійці)		X	XI			
Перебиківці (святилище Зелена Липа)		X	XI		Мис	0,3 га
Пилипи Хребтіївські		X			Мис	1 га
Підгороддя (II городище)		X	XI			
Підгороддя (III городище)		X	XI			
Подільське	IX	X			Мис	7 га
Попелюхи	IX	X	XI		Мис	
Пятничани		X	XI		Мис	
Семенів (Зеленче)			XI		Мис	2,2 га
Старий Збараж	IX	X				
Старий Литвинів			XI		Мис	
Старий Самбір (ур. Спільниця)	IX	X			Останець	
Страдч	IX	X	XI		Мис	
Тисмениця		X	XI			
Тухля			XI			5 га
Урманське	IX	X				

Федорівка			XI		Мис	5 га
Хотин		X	XI		Мис	
Хребтіїв Новоушицький		X			Мис	1 га
Шилівці	IX	X			Мис	
<i>Басейн Пруту</i>						
Горбово (І)	IX	X	XI		Мис	
Город		X	XI			1 га
Кіцмань	IX	X				
Коломия		X	XI			
Маморниця (Адміністративн ий центр)	IX	X			Мис	
Остриця	IX	X	XI			
Цецино		X	XI			
Чернівецьке (Перше)	IX					

Додаток Б. Діаграми

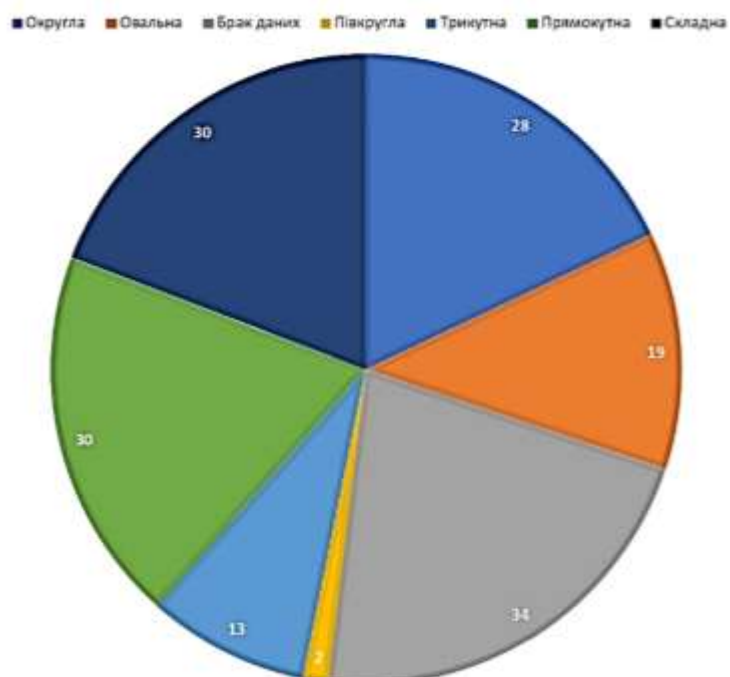

Рис. Б.1. Конфігурація оборонних периметрів городищ IX–X ст. між Віслою і Тетеревом.

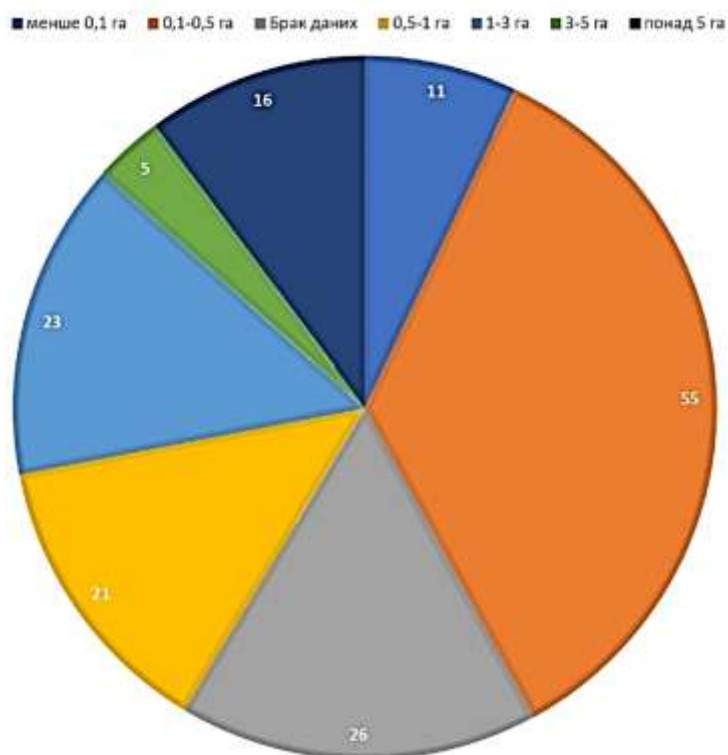

Рис. Б.2. Площа городищ IX–X ст. між Віслою і Тетеревом.

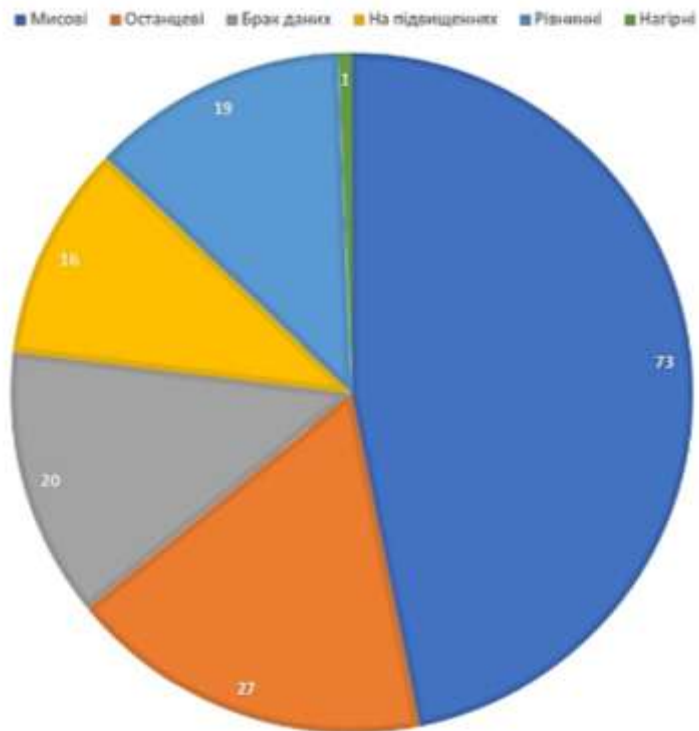

Рис Б.3. Рельєф городищ IX–X ст. між Віслою та Тетеревом.

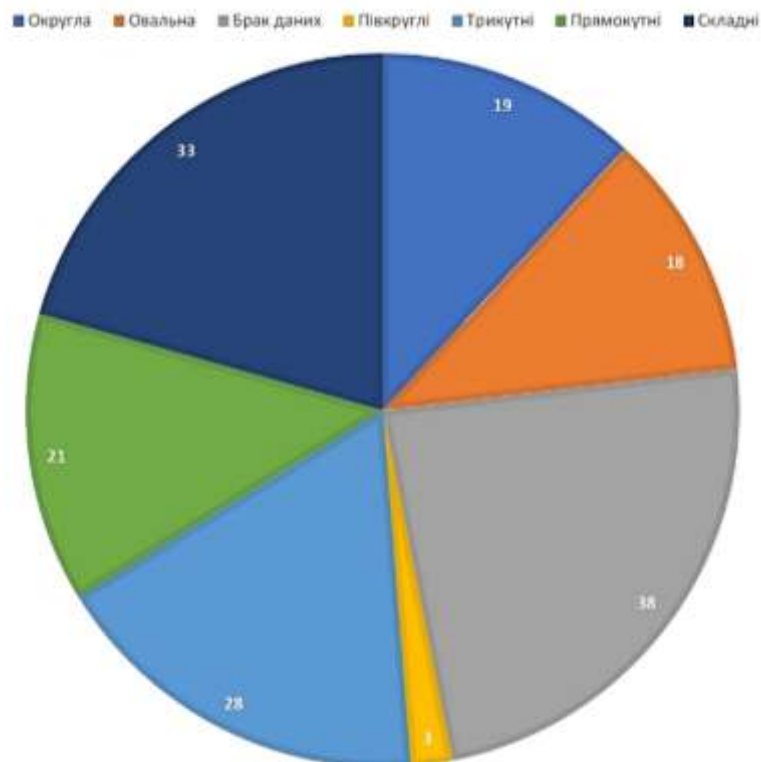

Рис. Б.3. Конфігурація оборонних периметрів городищ IX–X ст. у витоках Вісли і у басейні Дністра.

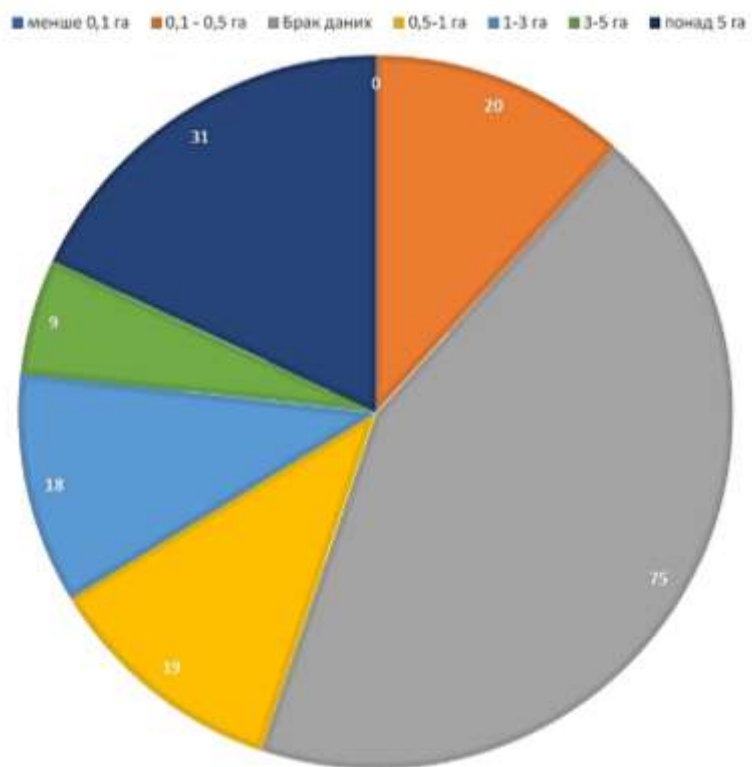

Рис. Б.4. Площа городищ IX–X ст. у витоках Вісли та у басейні Дністра.

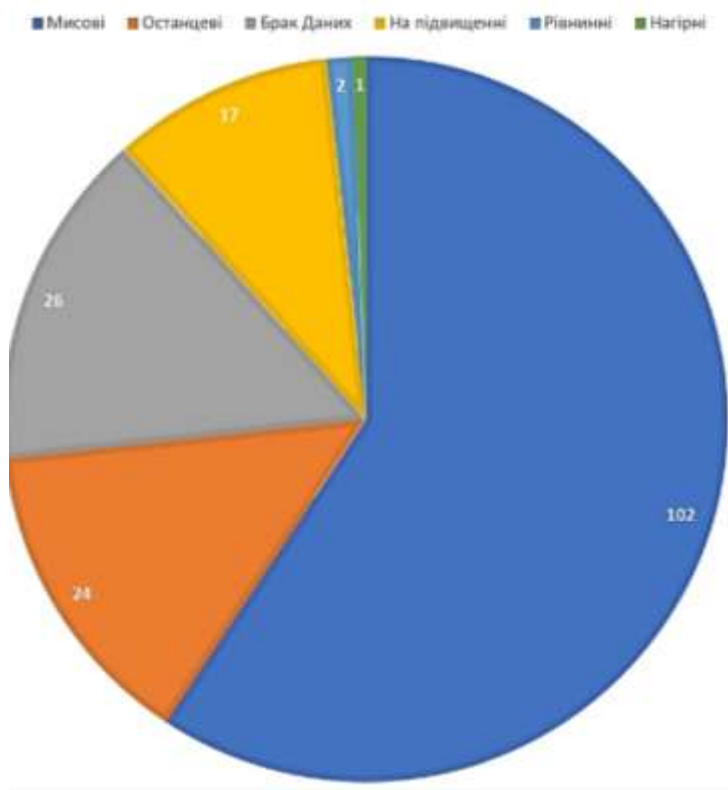

Рис. Б.5. Рельєф городищ IX–X ст. у витоках Вісли та у басейні Дністра.

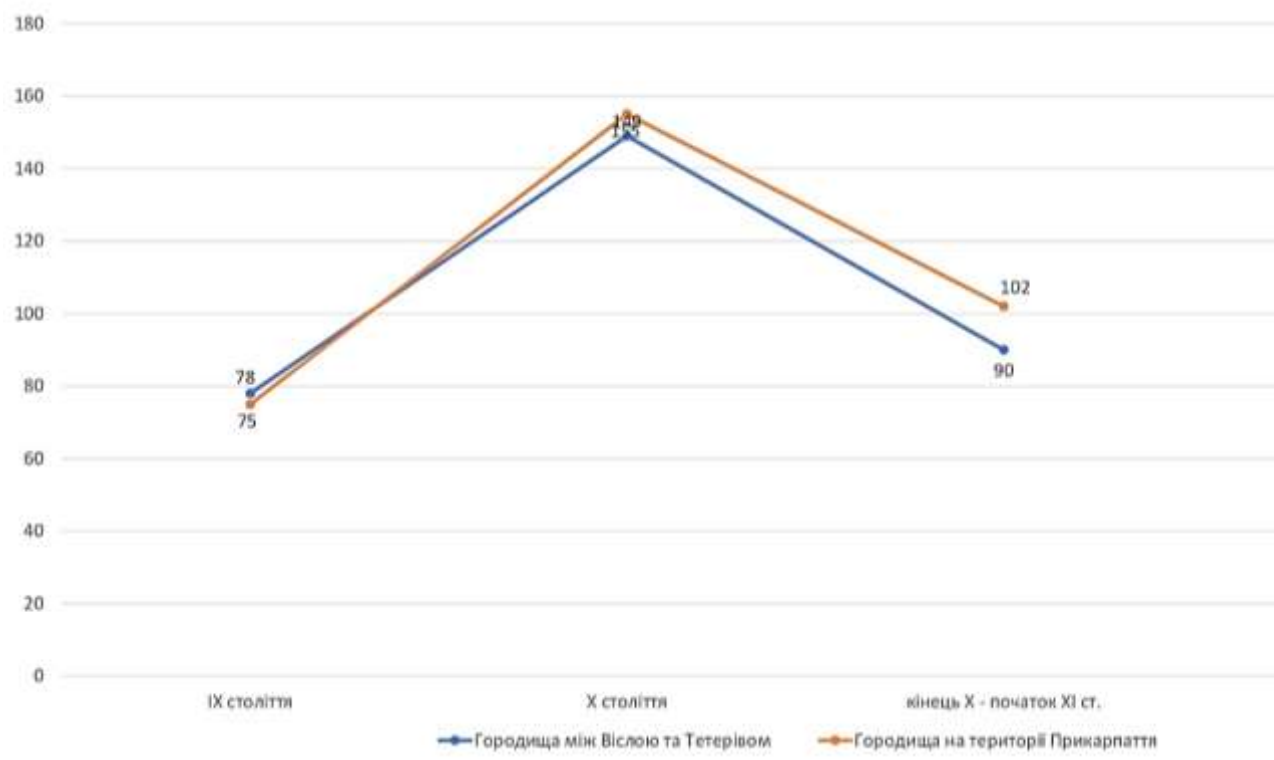

Рис Б.6. Динаміка кількості городищ IX–X століттях (розподіл по двох макрорегіонах: між Віслою та Тетерівом та у витоках Вісли і басейні Дністра).

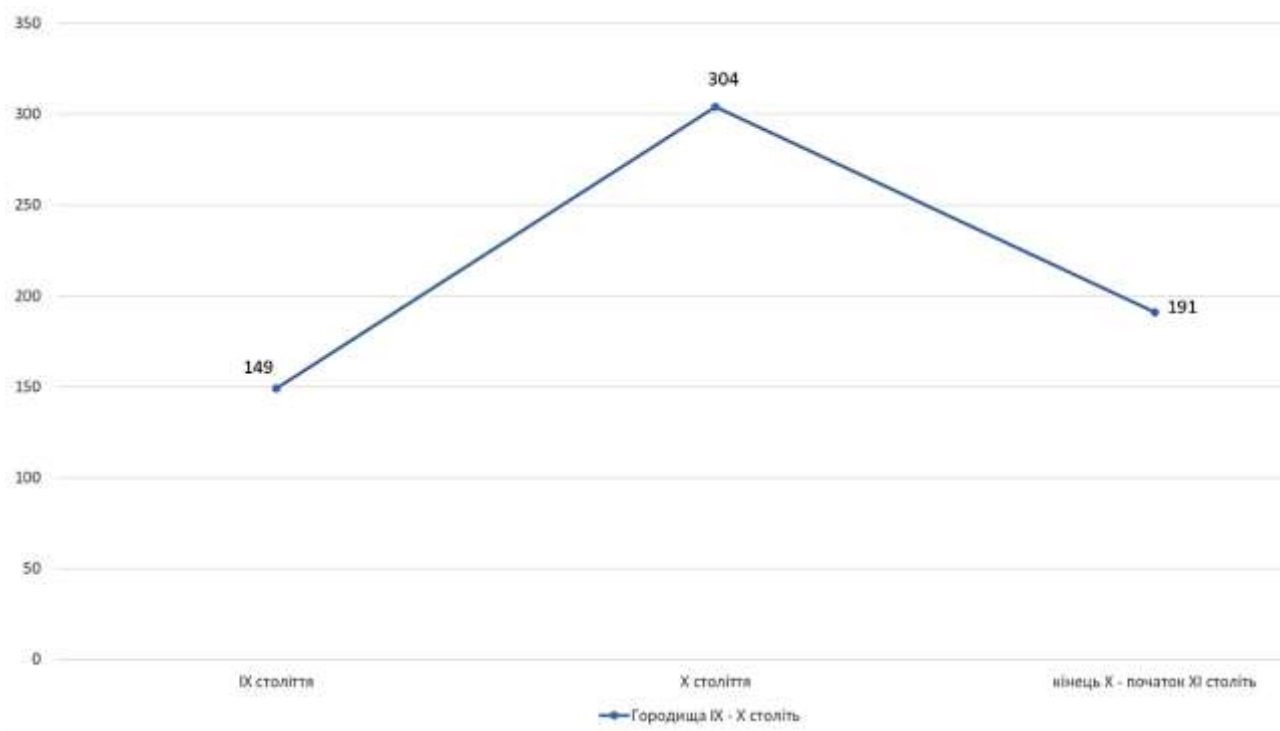

Рис Б.7. Динаміка кількості городищ IX–X ст. між Карпатами і Прип'яттю.

Додаток В. Плани городищ

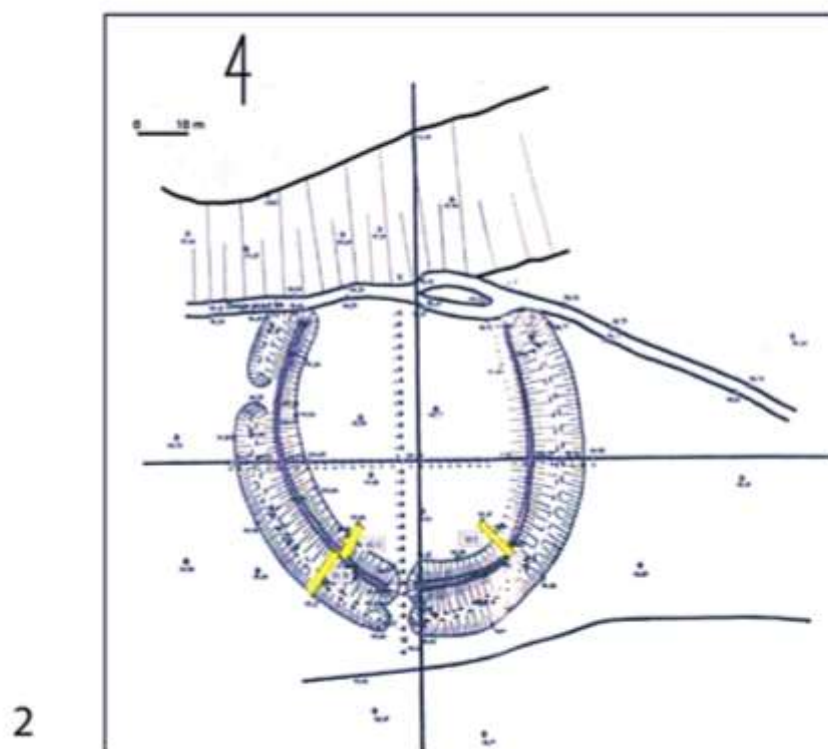
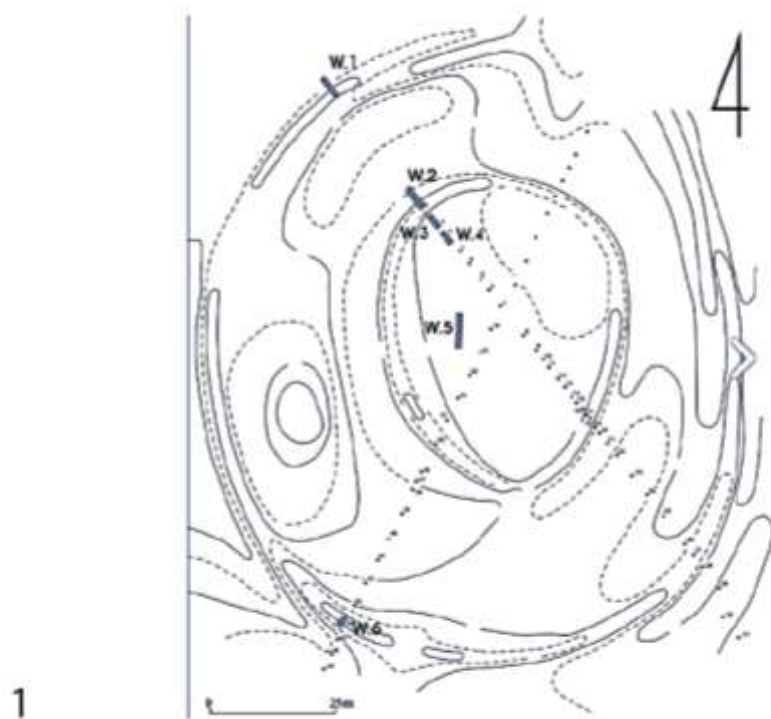

Рис. В.1. Плани городищ I типу: Каніє (1) [Cichomski J., 1980. Rys. 8] і Бусинець (2) [Cichomski J., 1980. Rys. 15].

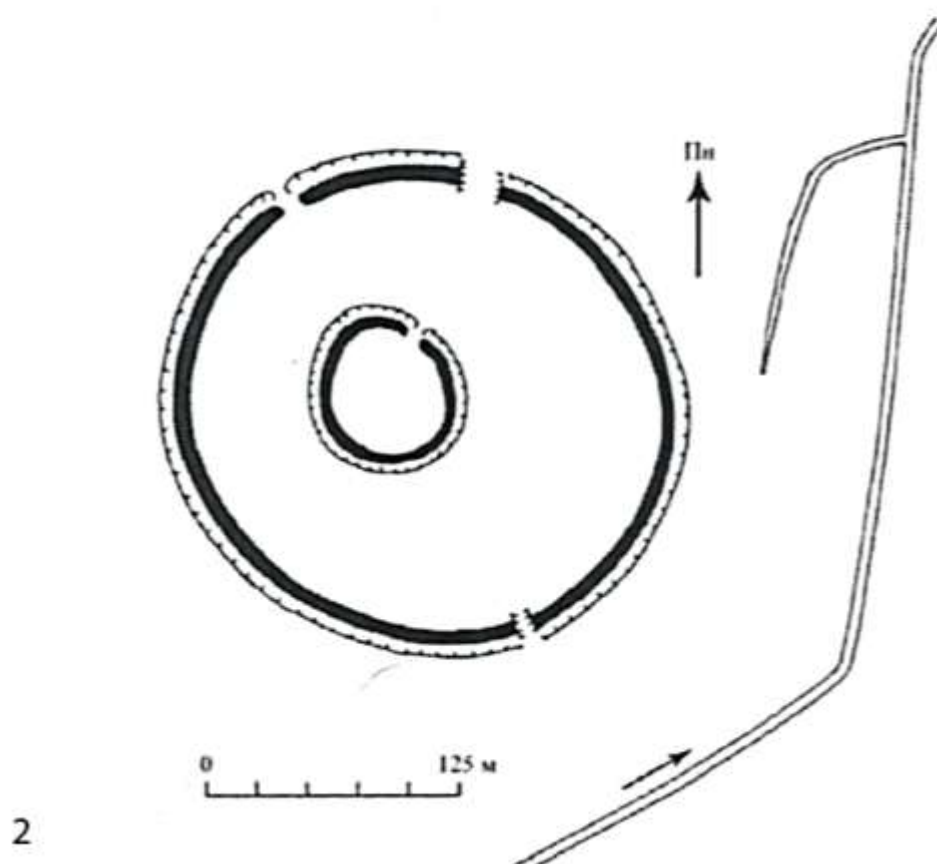
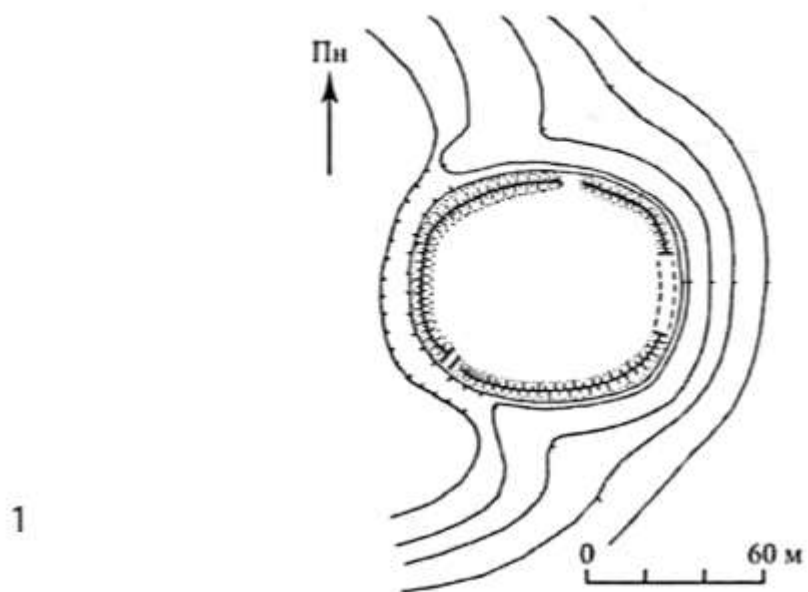

Рис В.2. Плани городищ І типу: Кунин (1) [Прищепа, 2016. Рис. 21] і Глибочок (2) [Прищепа, 2016. Рис. 20].

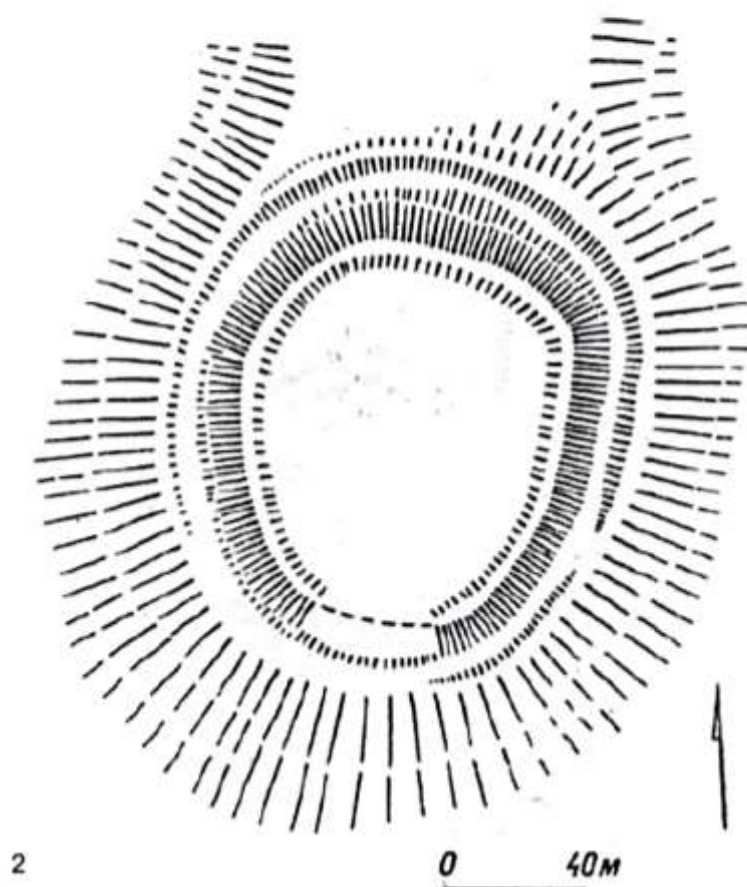
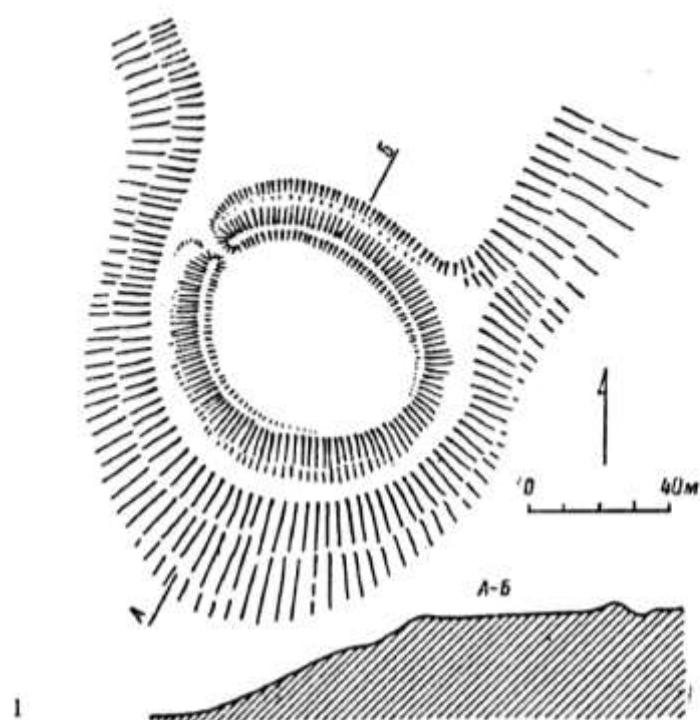

Рис. В.3. Плани городищ І типу: Мала Мощаниця (1) [Раппопорт, 1967. Рис. 42] та Іваничі (2) [Раппопорт, 1967. Рис. 27].

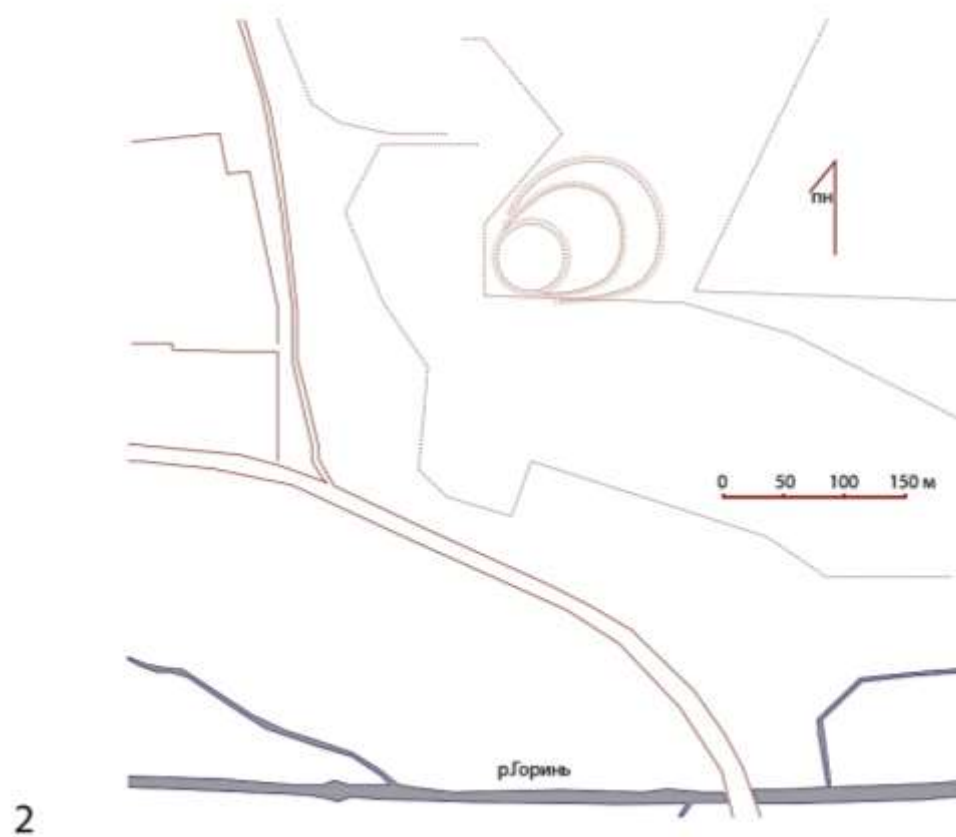
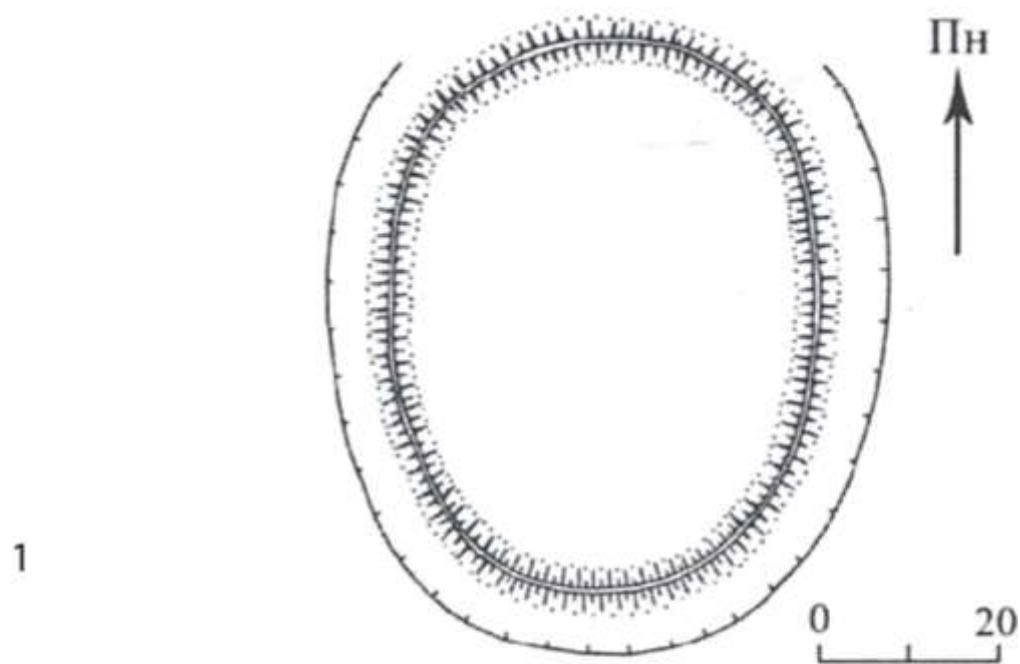

Рис. В.4. Плани городищ І типу: Великий Мидськ (1) [Прищепа, 2016. Рис. 19] і Лози (2), [план опрацьований автором].

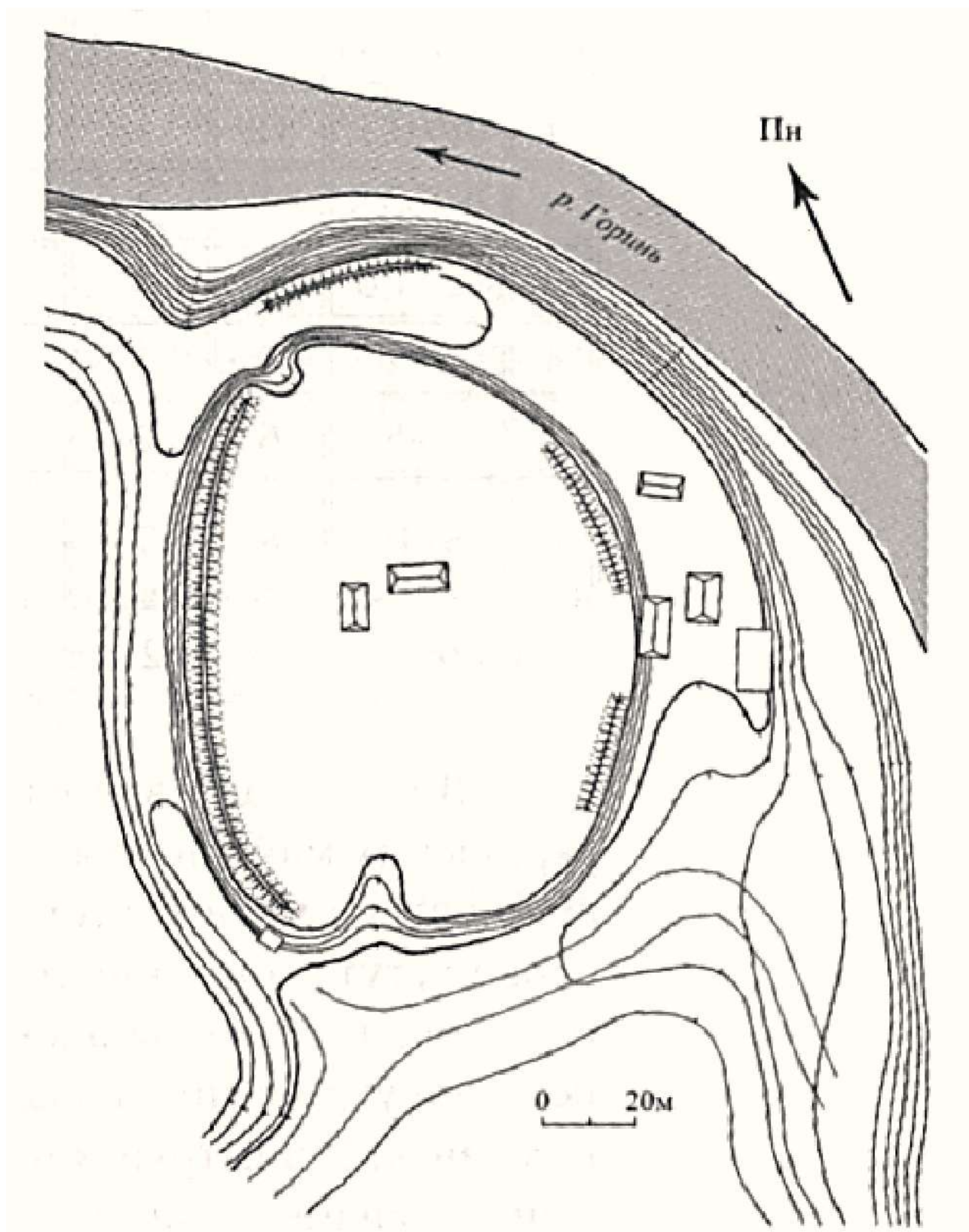

Рис. В.5. План городища (I типу) Монастирок [Прищепа, 2016. Рис. 25]

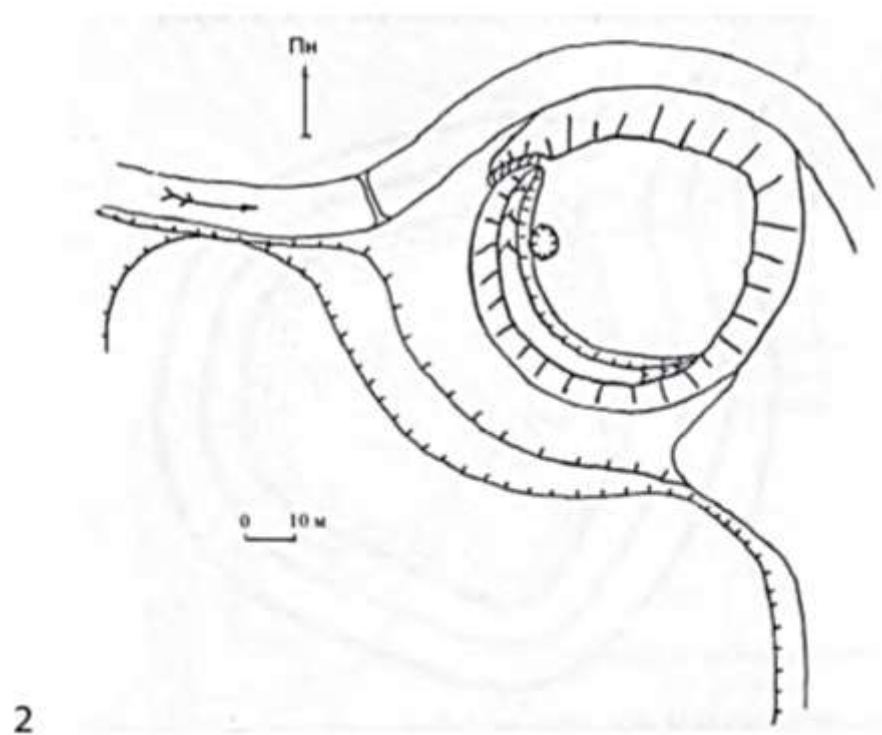
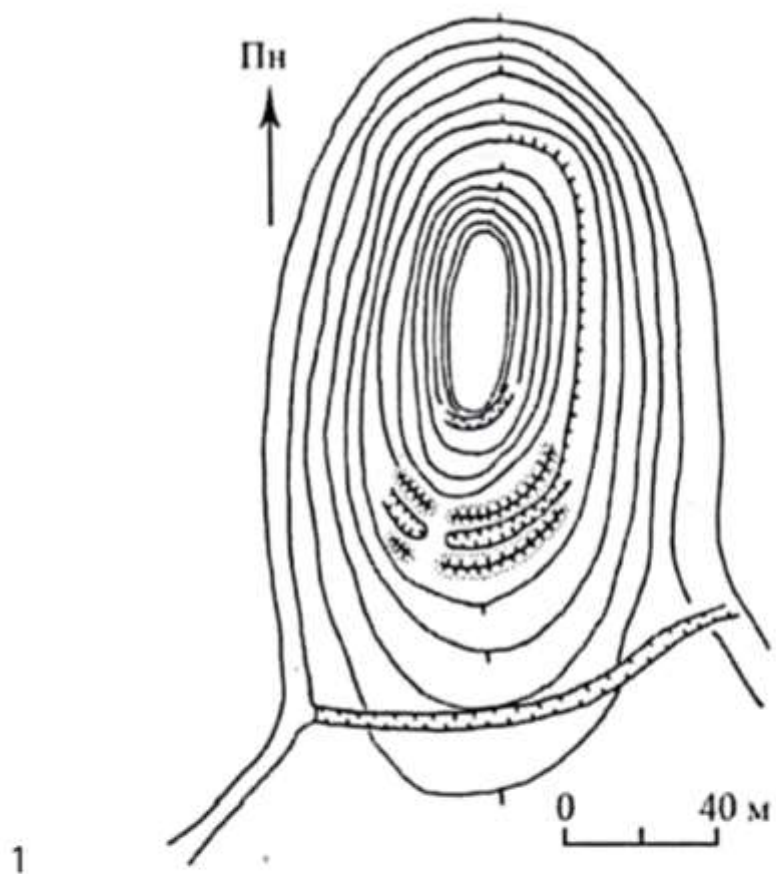

Рис. В.6. Плани городищ І типу: Теремне (1) [Прищеп, 2016. Рис. 17] та Олевськ (2) [Звіздецький, 2008. Рис. 48].

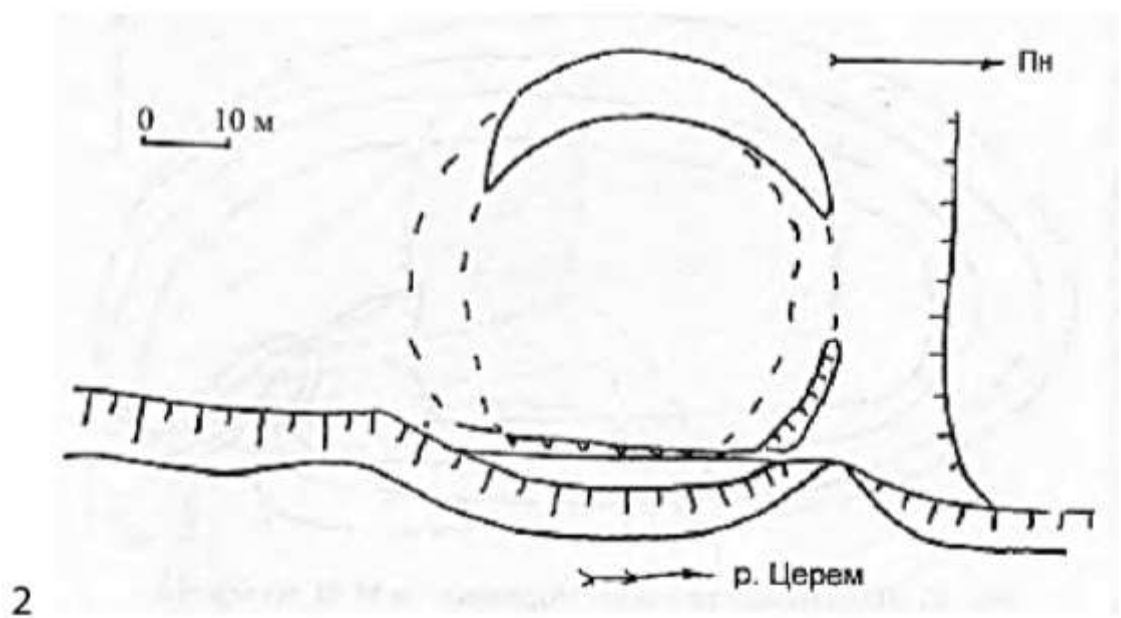
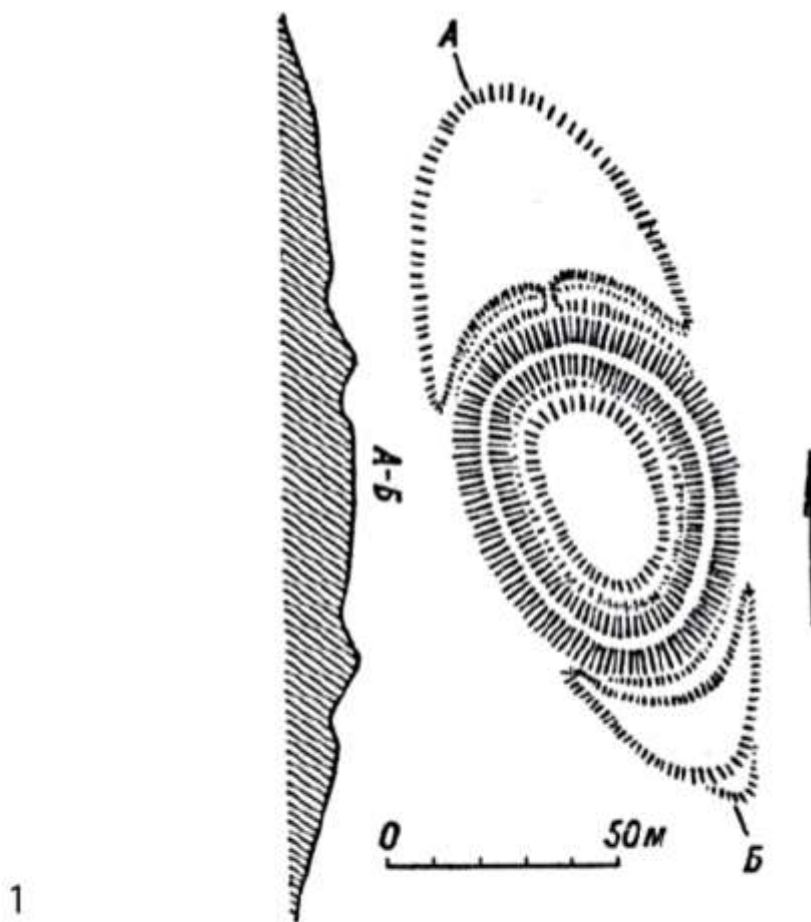

Рис. В.7. Плани городищ І типу: Затурці (1) [Раппопорт, 1967. Рис. 28].та
Пилиповичі (2) [Звіздецький, 2008. Рис. 49].

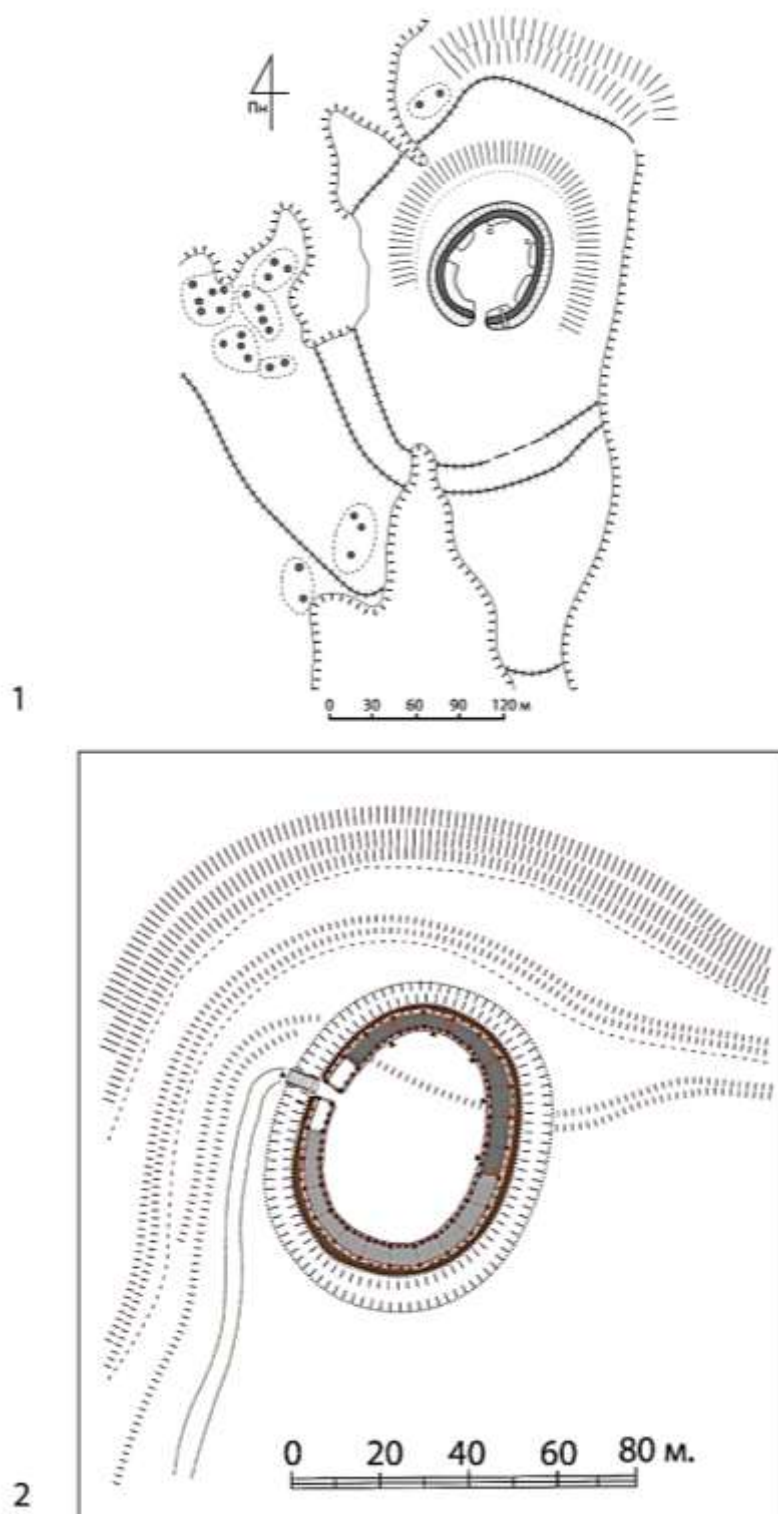

Рис. В.8. Плани городищ І типу: Верхні Станівці (1) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Тимощуком [Тимощук, 1990. Рис. 45]) і Ломачинці (2) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Тимощуком [Тимощук, 1976. Рис. 2]).

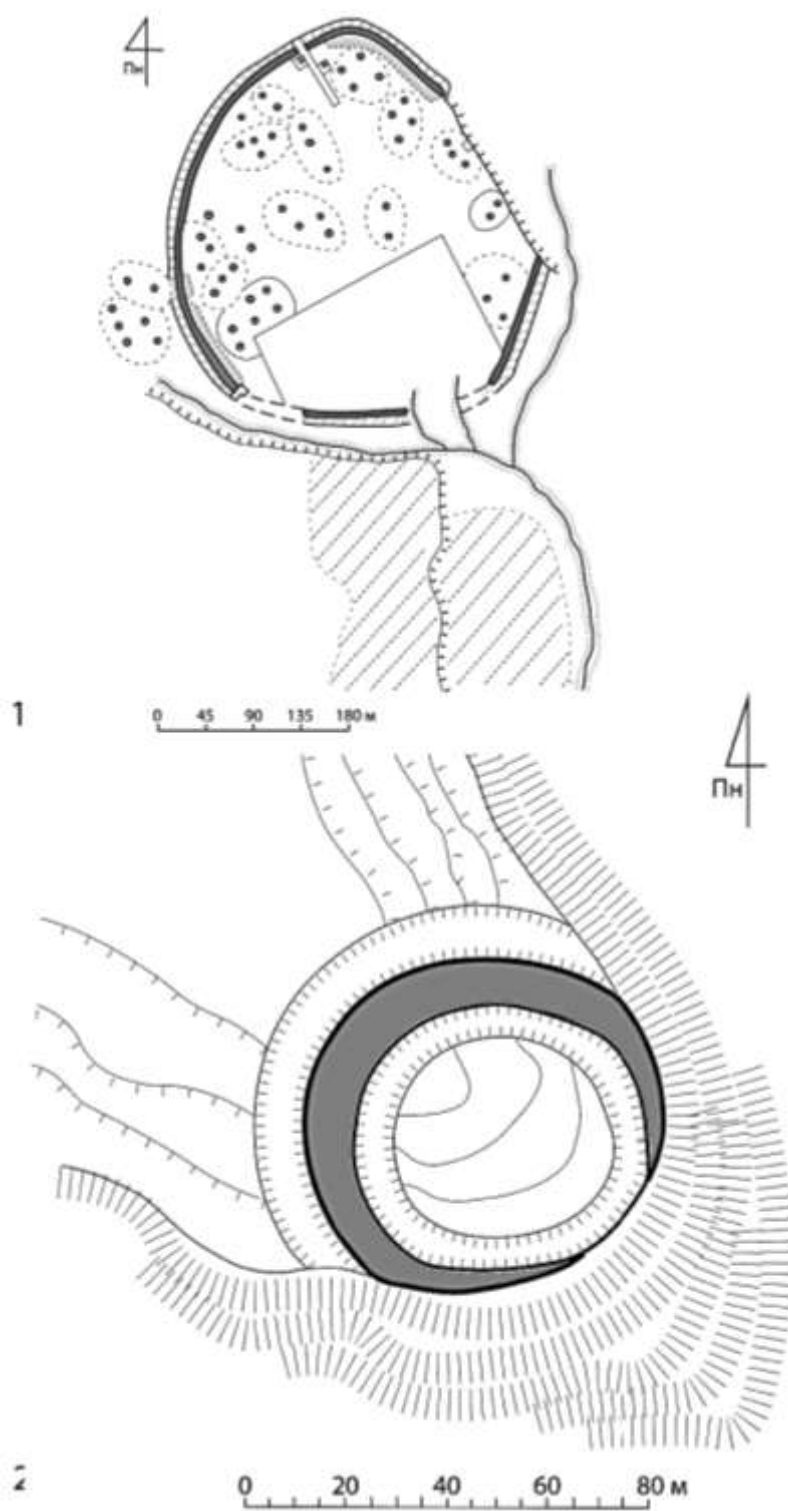

Рис. В.9. Плани городищ І типу: Грозинці (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Тимощуком [Тимощук, 1990. Рис. 50]) і Делева (2) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Томенчуком [Томенчук, 2008. Рис. 305]).

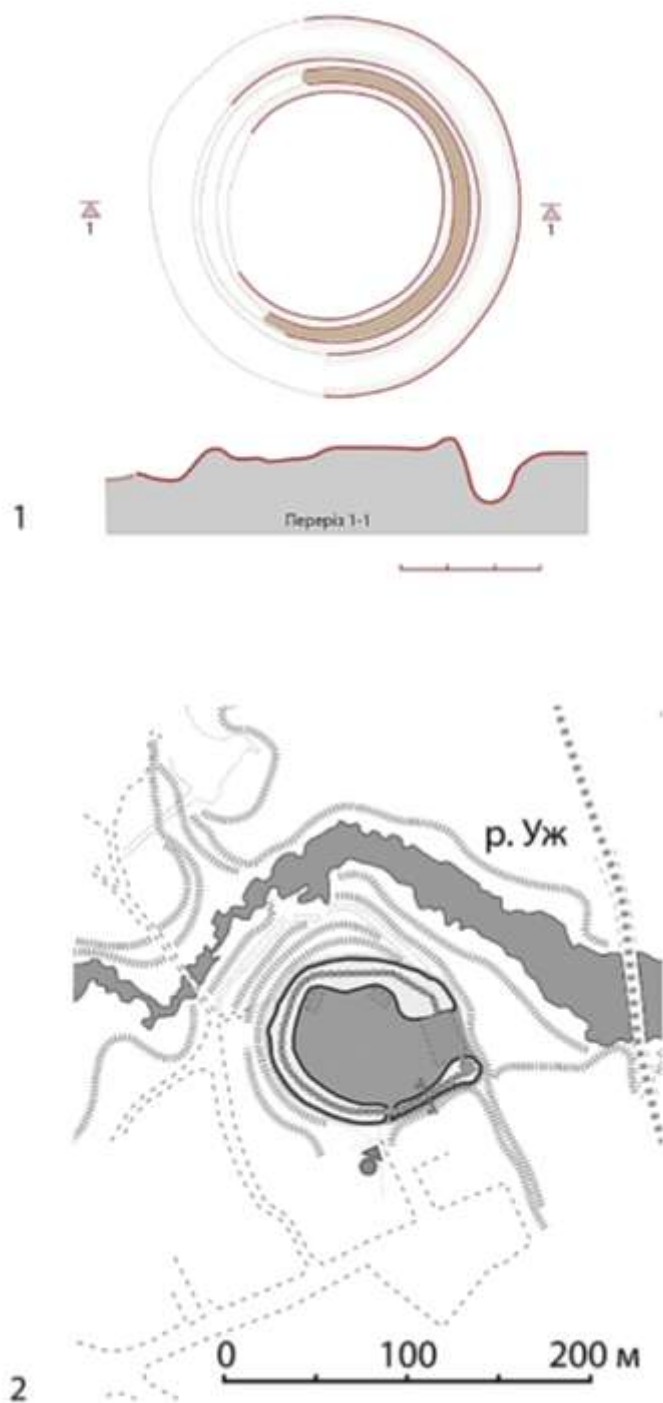

Рис. В.10. Плани городищ І типу: Бежів (1), (план та профіль опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених С. Гамченком [Гамченко, 1899. Табл. II] та Б. Звіздецьким [Звіздецький, 2008. Рис. 4]) та Коростень ІІІ (2) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених І. Самойловським [Самойловський, 1970. Рис. 5])

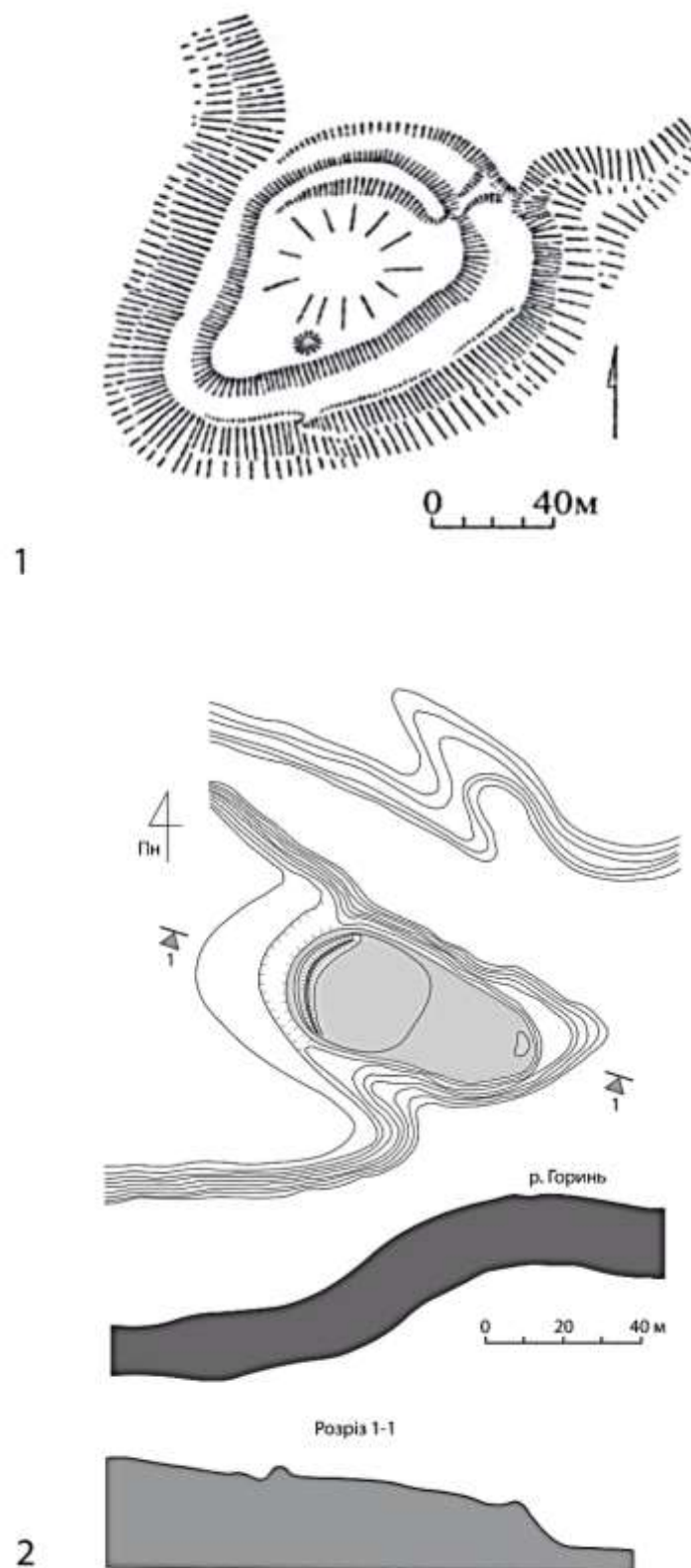

Рис. В.11. Плани городищ II типу: Стеблівка (1) [Прищеп, 2016. Рис. 5] та Бичаль (2) (план та профіль опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Прищепою [Прищеп, 2016. Рис. 13]).

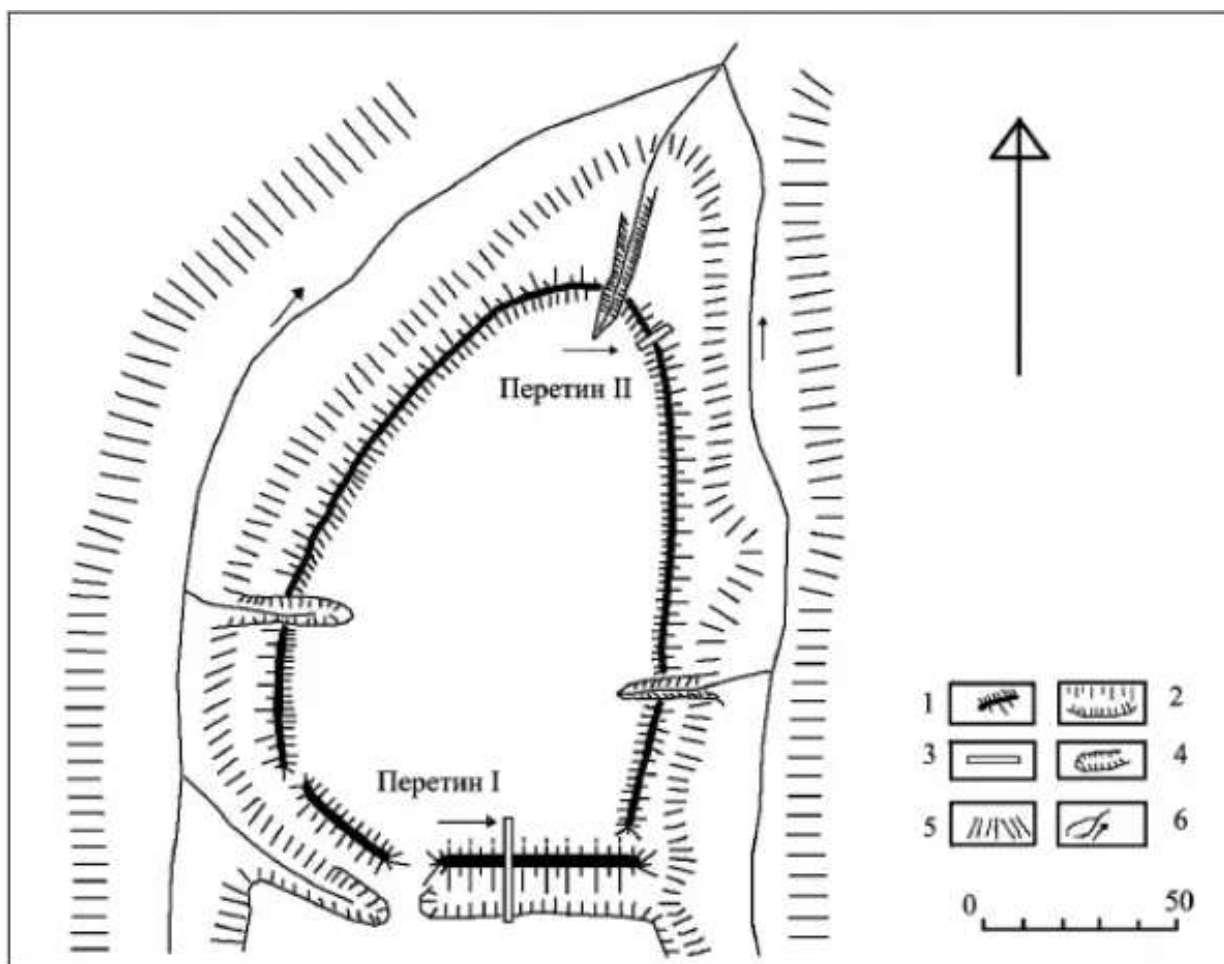

Рис. В.12. План городища (II типу) Стебник (1) [Шишак, Ляска, 2011. Рис.

2]

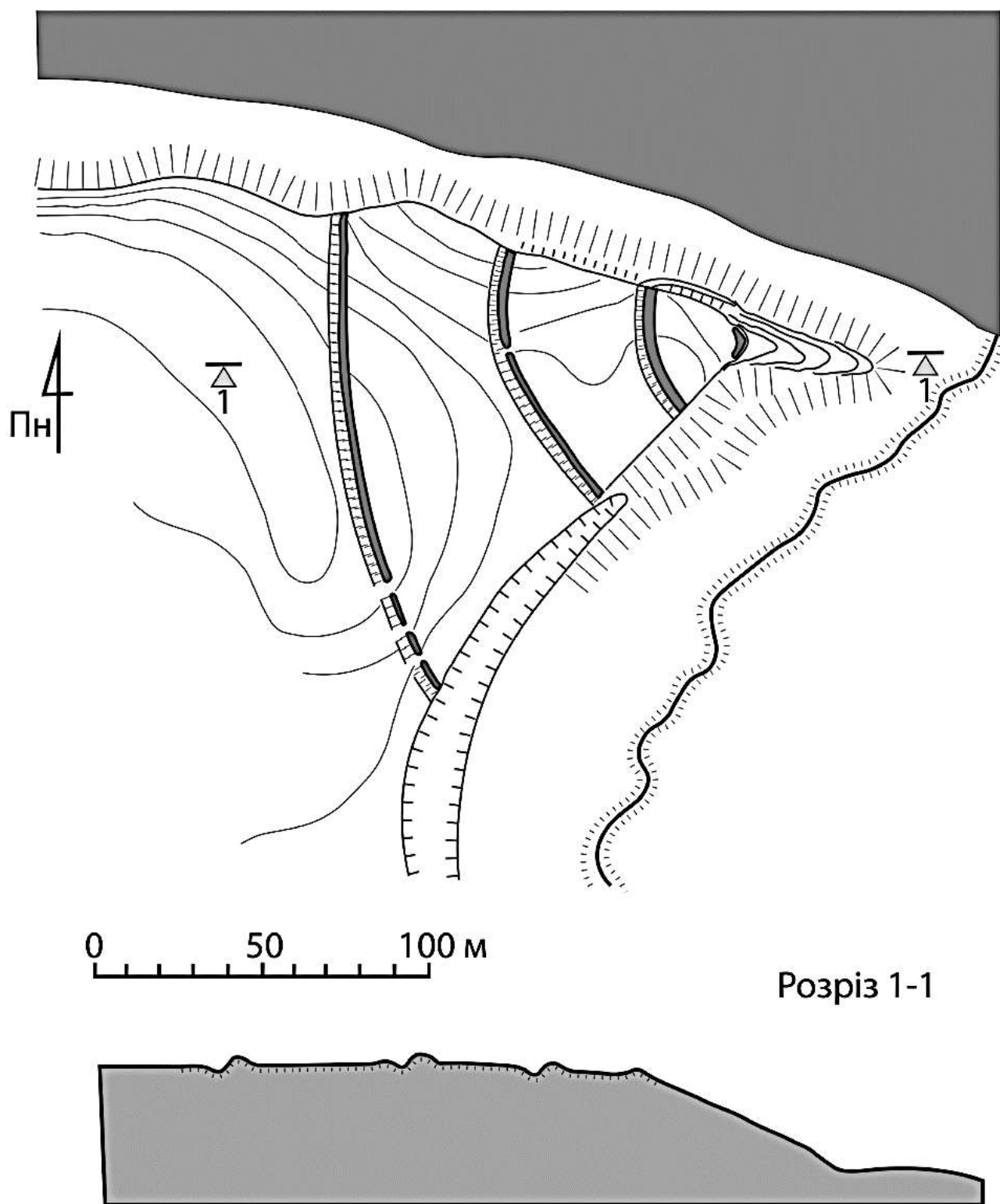

Рис. В1.3. План городища (II типу) Копачинці (план та профіль опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Томенчуком [Томенчук, 2008. Рис. 307]).

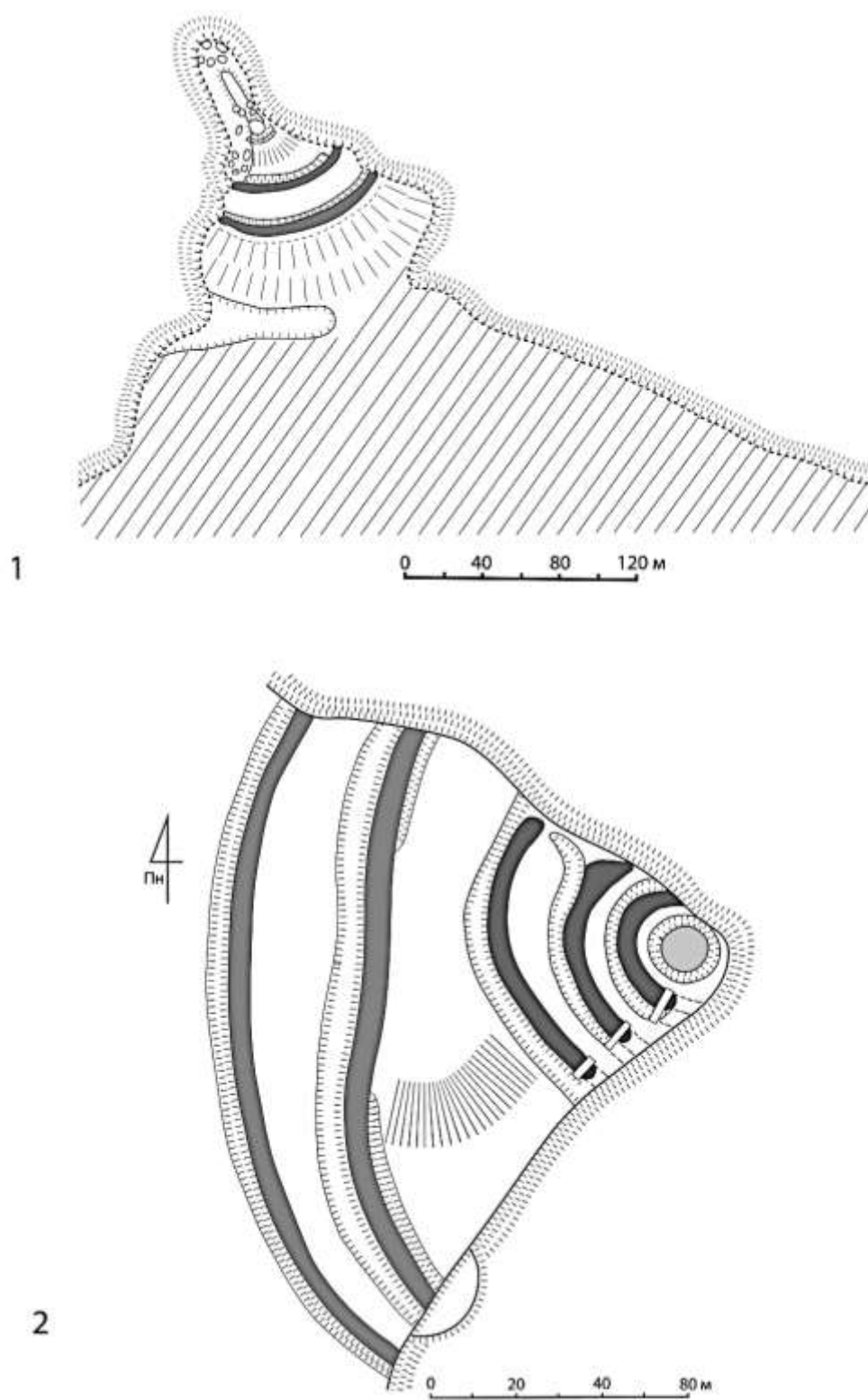

Рис. В.14. Плани городищ II типу: Бабино (1) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Томенчуком [Томенчук, 2008. Рис. 59]). і Кулішівка (2) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Томенчуком [Томенчук, 2008. Рис. 67]).

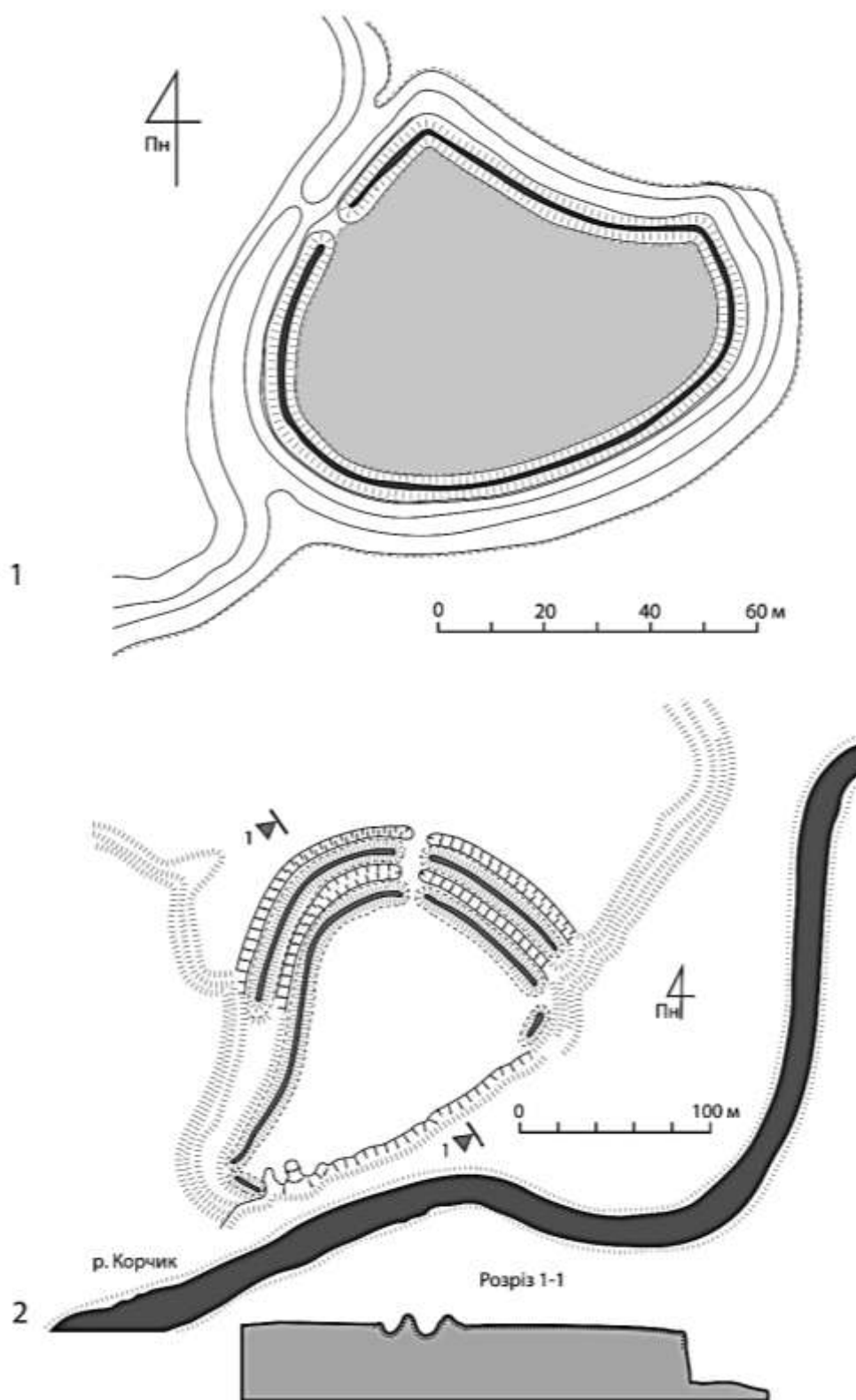

Рис. В.15. Плани городищ II типу: Злазне (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Прищепю [Прищеп, 2016. Рис. 15]). (1) і Корець (Північне) (2), (план та профіль опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Прищепю [Прищеп, 2016. Рис. 81]).

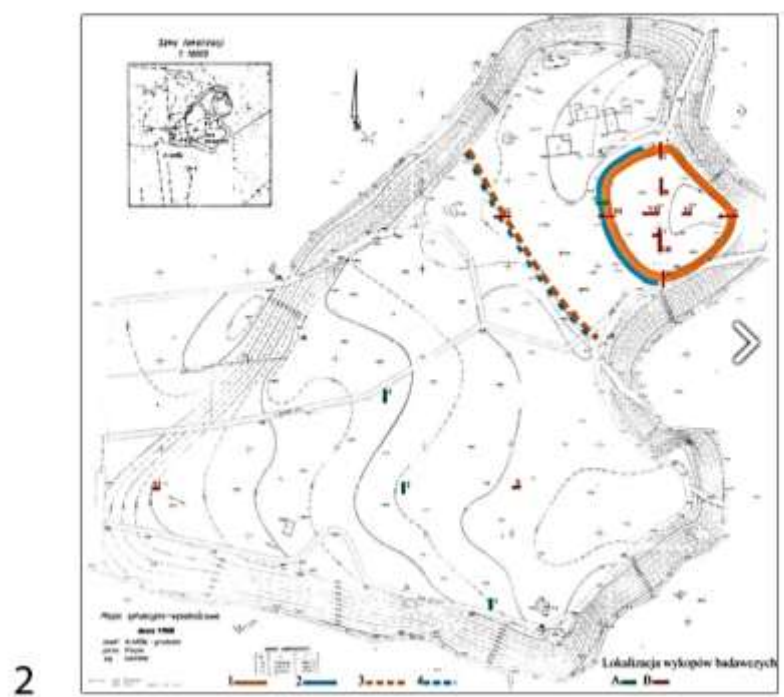
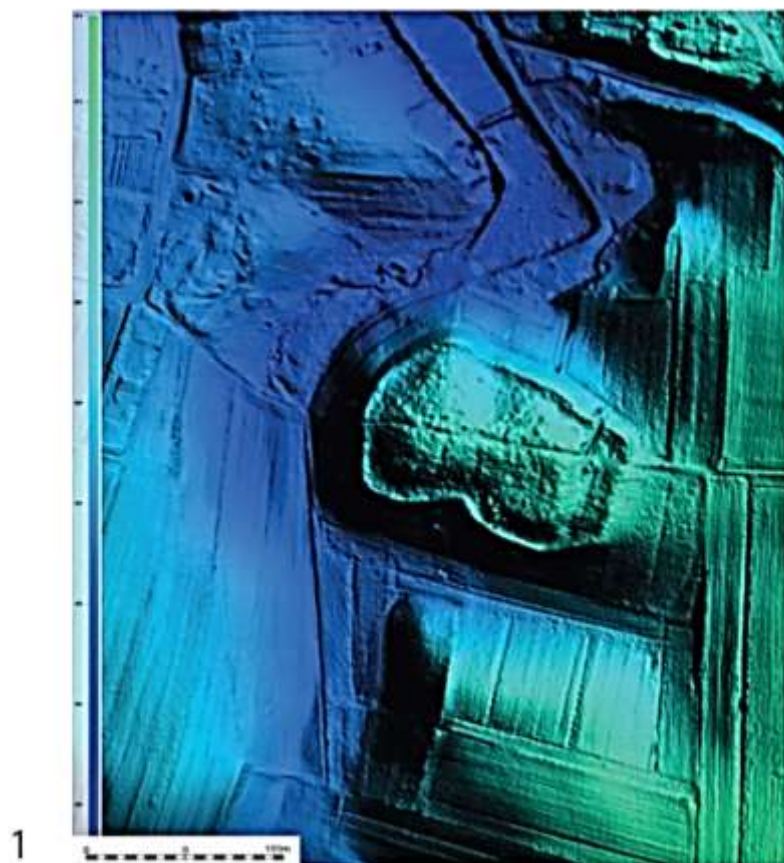

Рис. В.16. Плани городищ III типу: Грабув (1) [Mączka G., 2017, Rys. 5] та Кларув (2) [Włodarczyk D., 2002. Rys. 2].

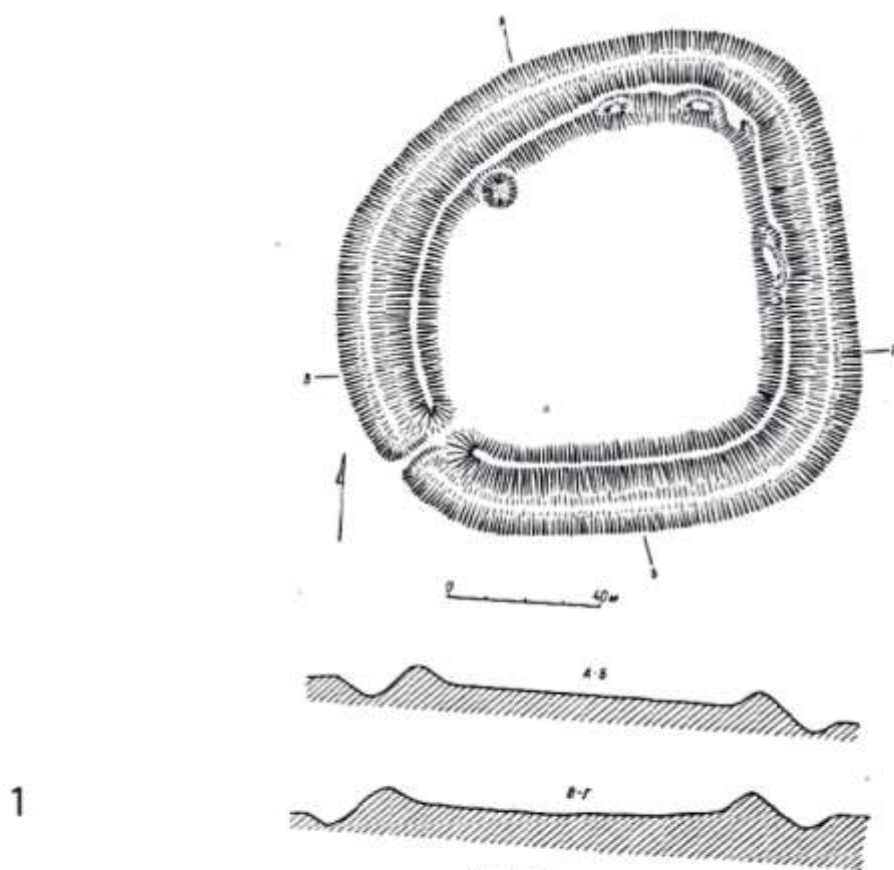

Рис. 23. Городище у с. Острожець.

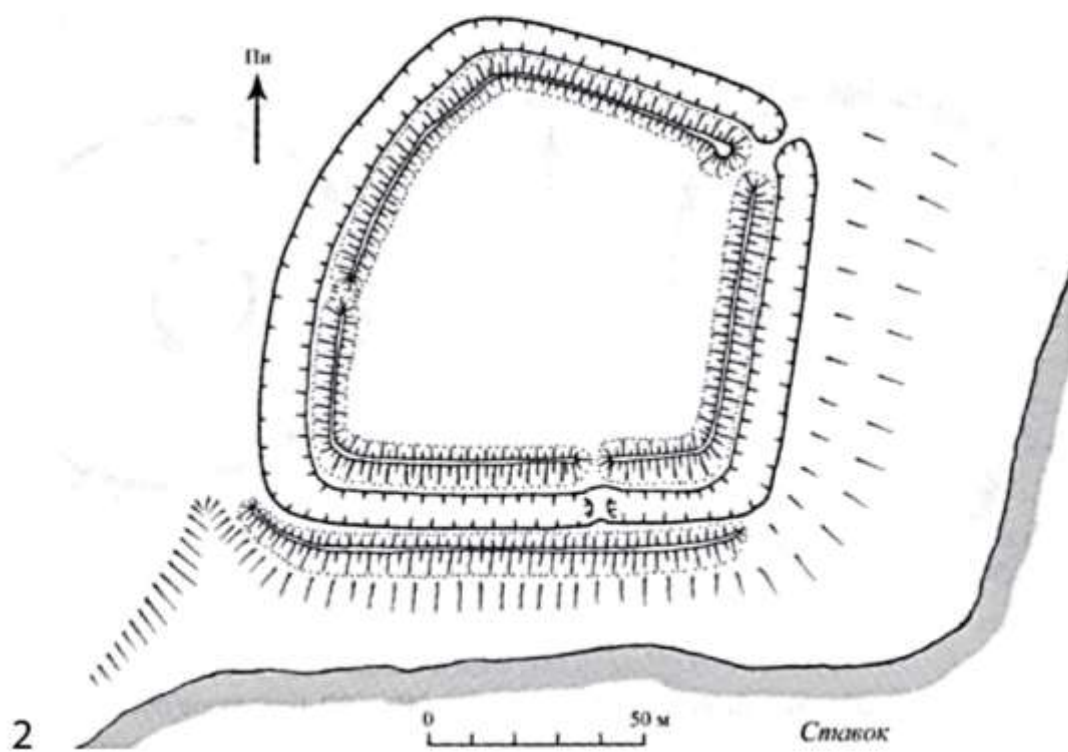

Рис. В.17. 1 Плани городищ III типу: Острожець (1) [Раппопорт, 1967. Рис. 53] і Посників (2) [Прищепа, 2016. Рис. 23]

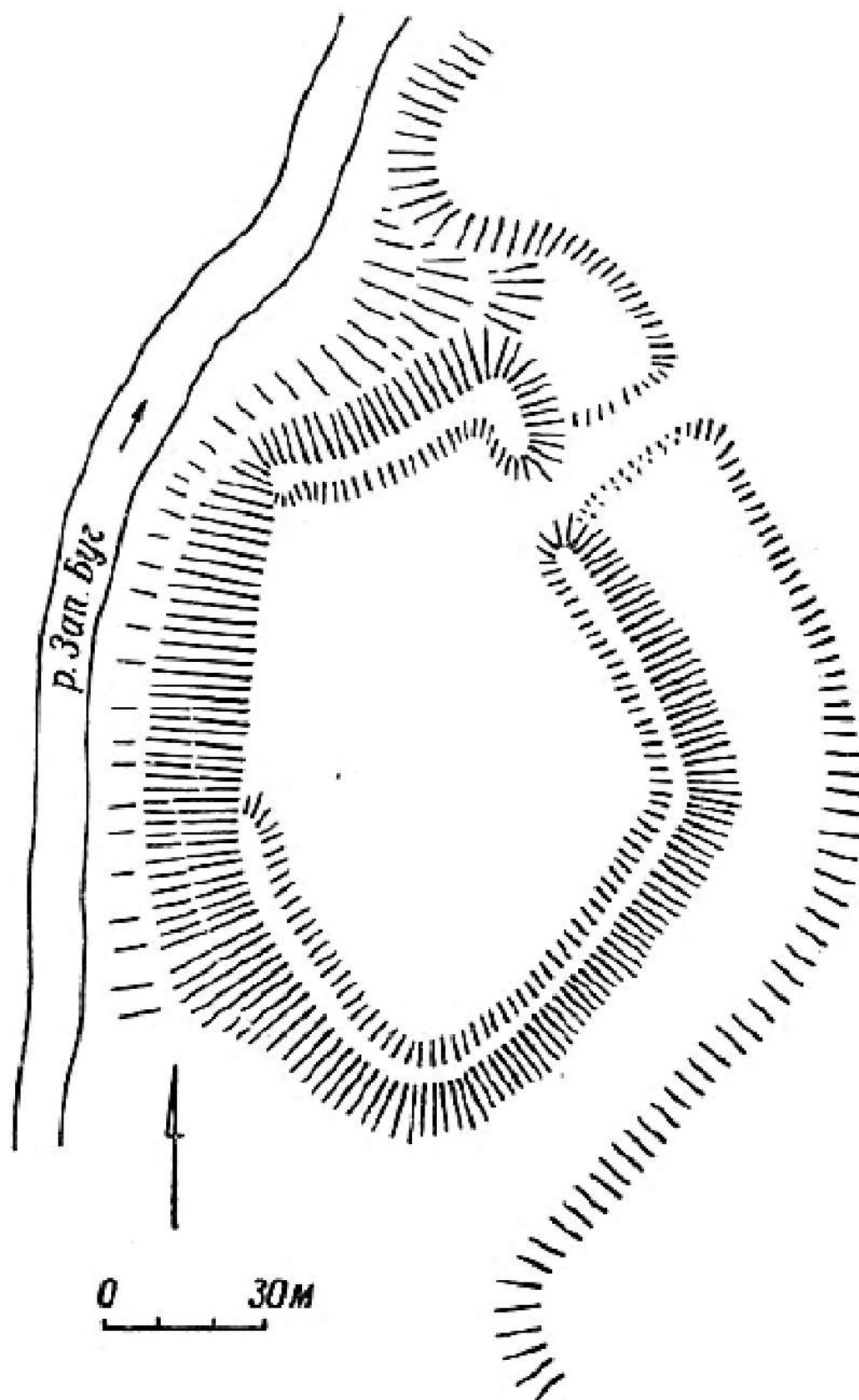

Рис. В.18. План городища (III типу) Устилуг [Раппорт, 1967. Рис. 41].

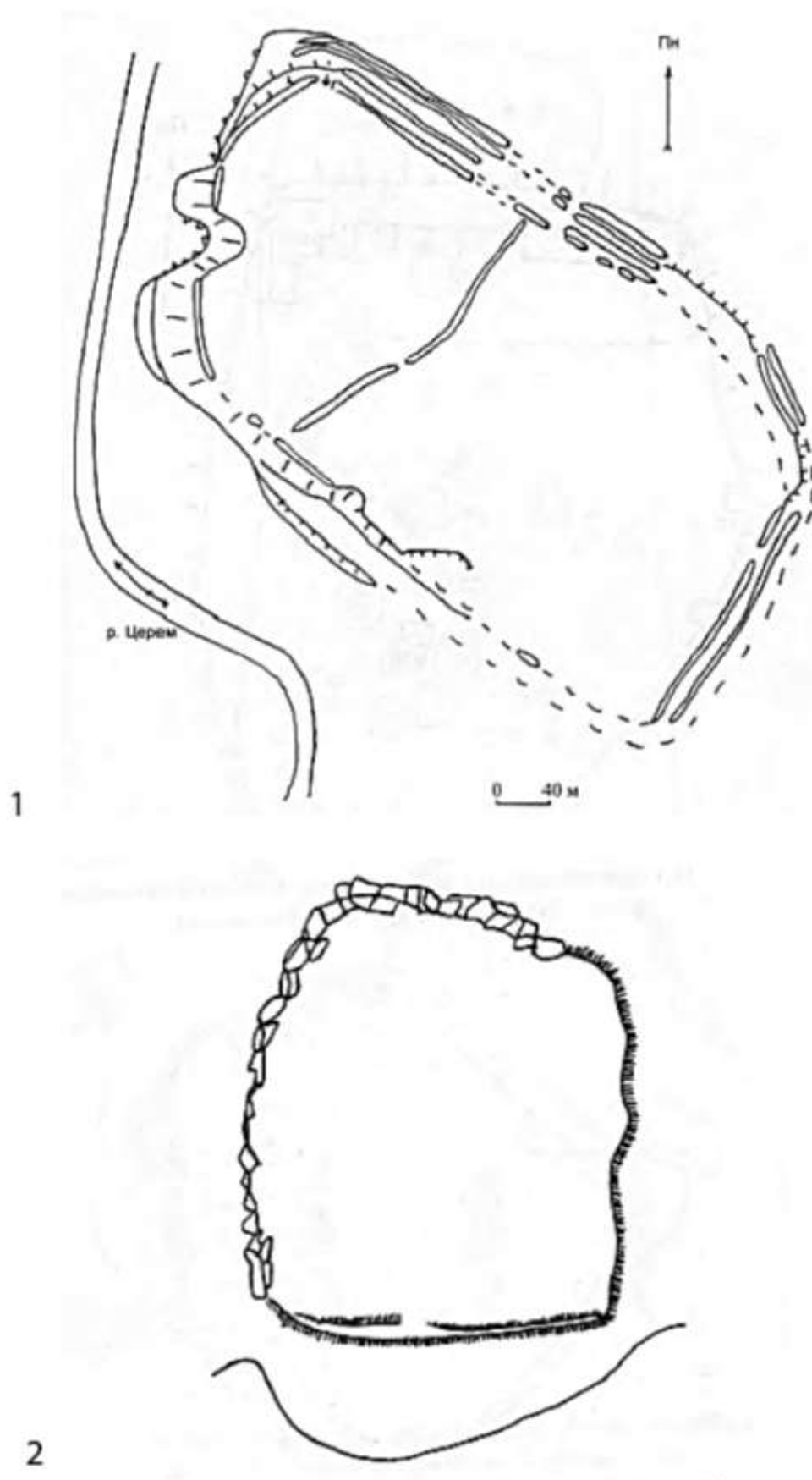

Рис. В. 19. Плани городищ III типу: на р. Церем (1) [Звіздецький, 2008. Рис. 8] і Коростень II (2) [Самойловський, 1970. Рис. 4].

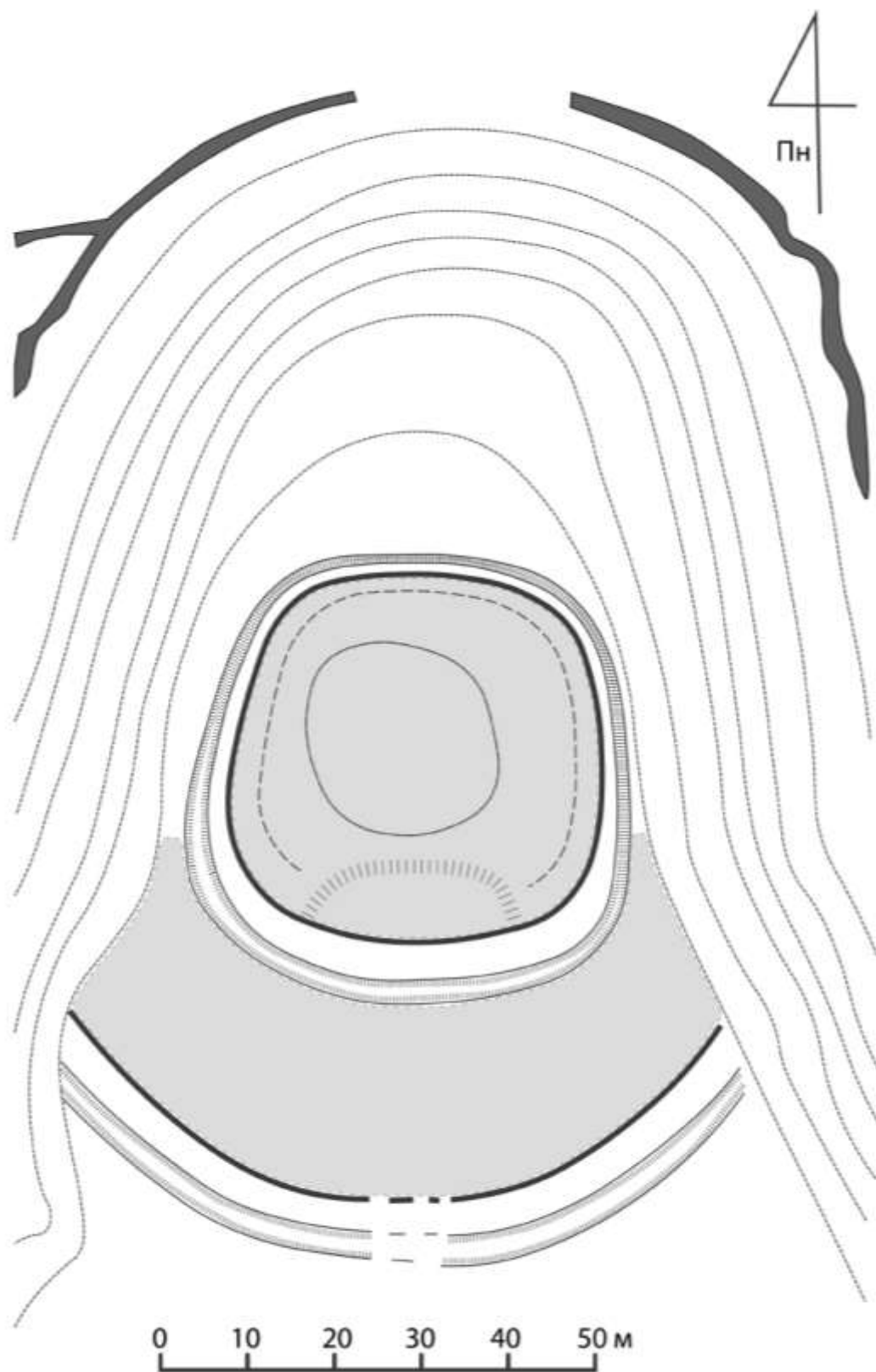

Рис. В.20. План городища (III типу) Зарваниця II, (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених М. Филипчуком [Филипчук, 2012. с. 27]).

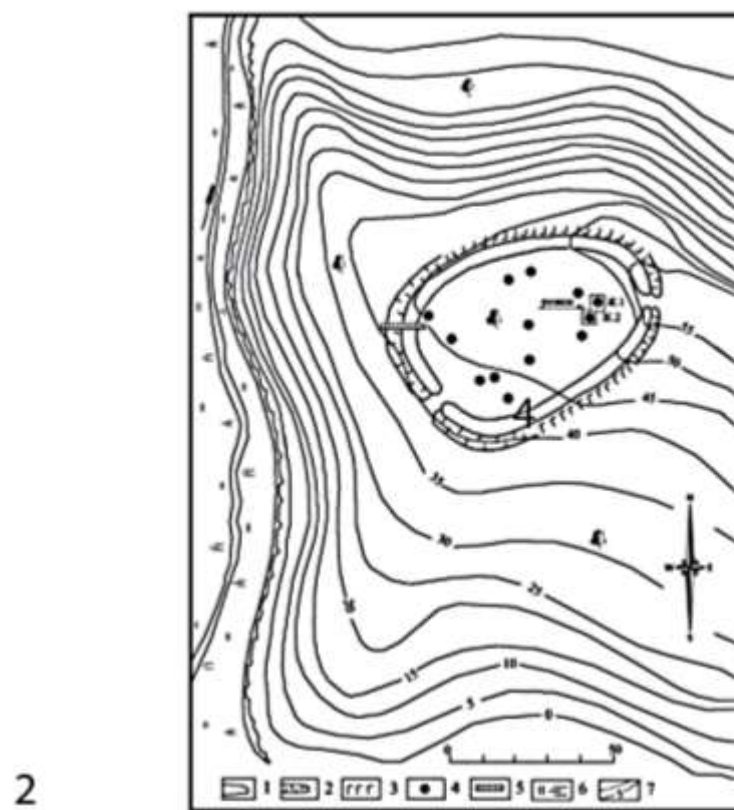
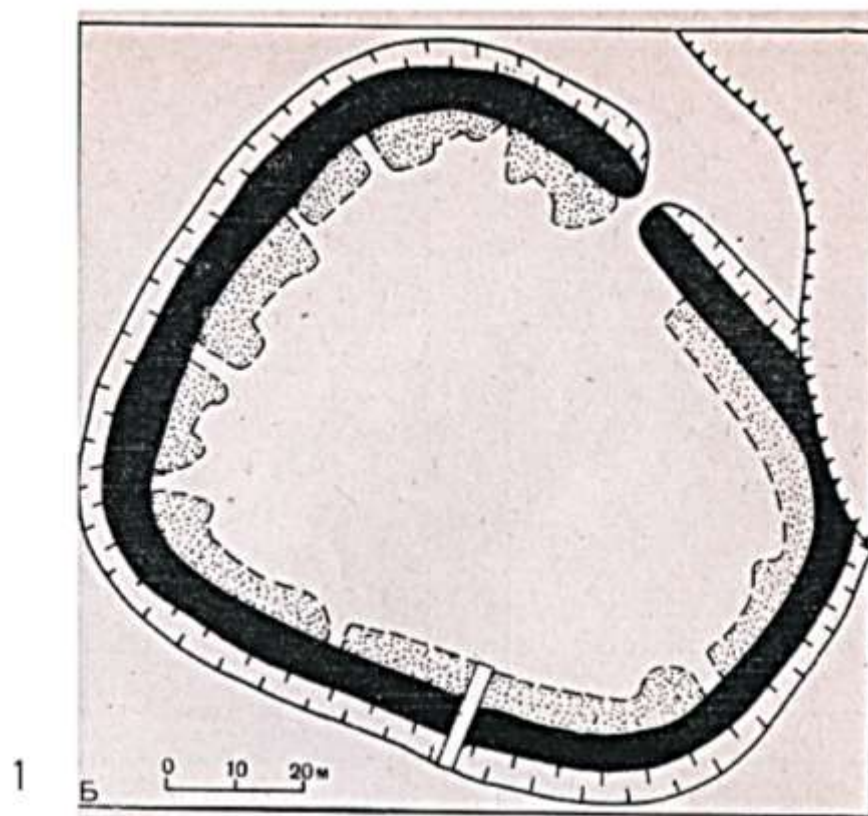

Рис. В.21. Плани городищ III типу: Магала (1) [Тимощук, 1990. Рис. 53] і Завадів I (2) [Шишак, Ляска, 2010. Рис. 2].

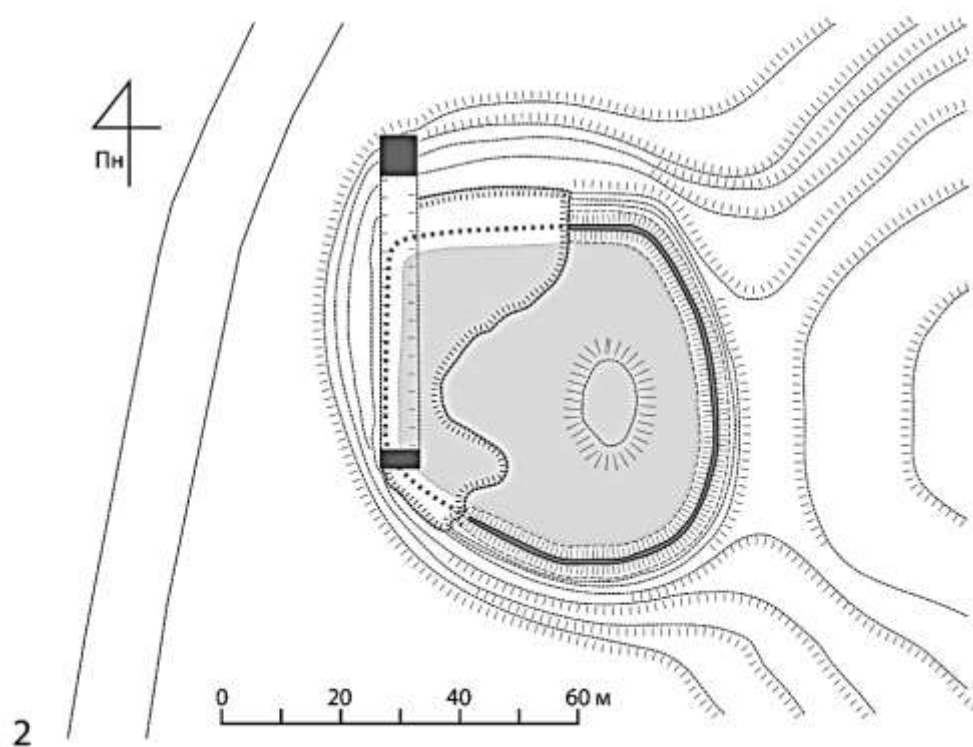
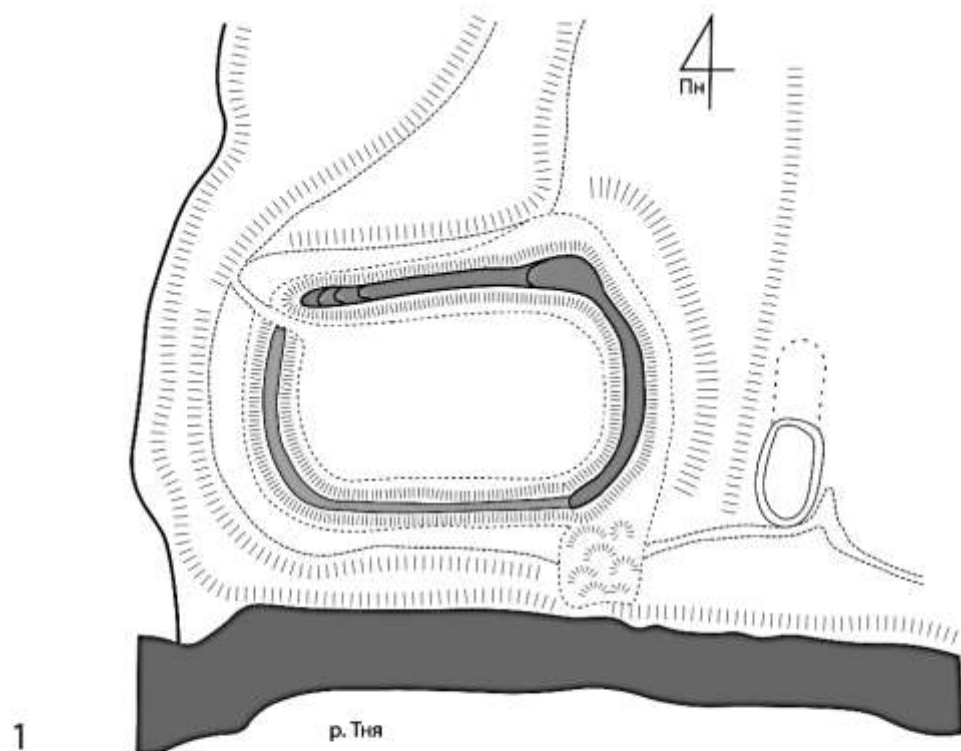

Рис. В.22. Плани городищ III типу: Несолонь (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Звіздецьким [Звіздецький, 2008. Рис. 46]). і Грушвиця Перша (2), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Прищепи [Прищепи, 2016. Рис. 103])..

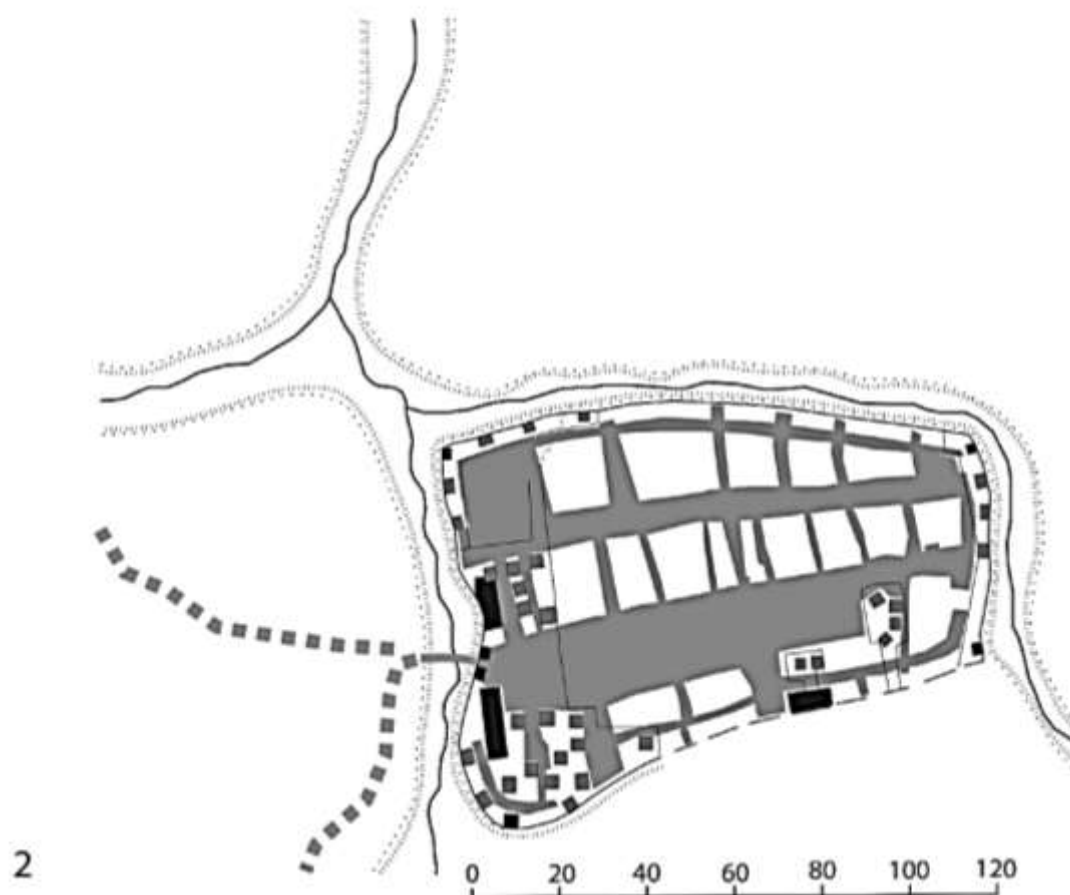
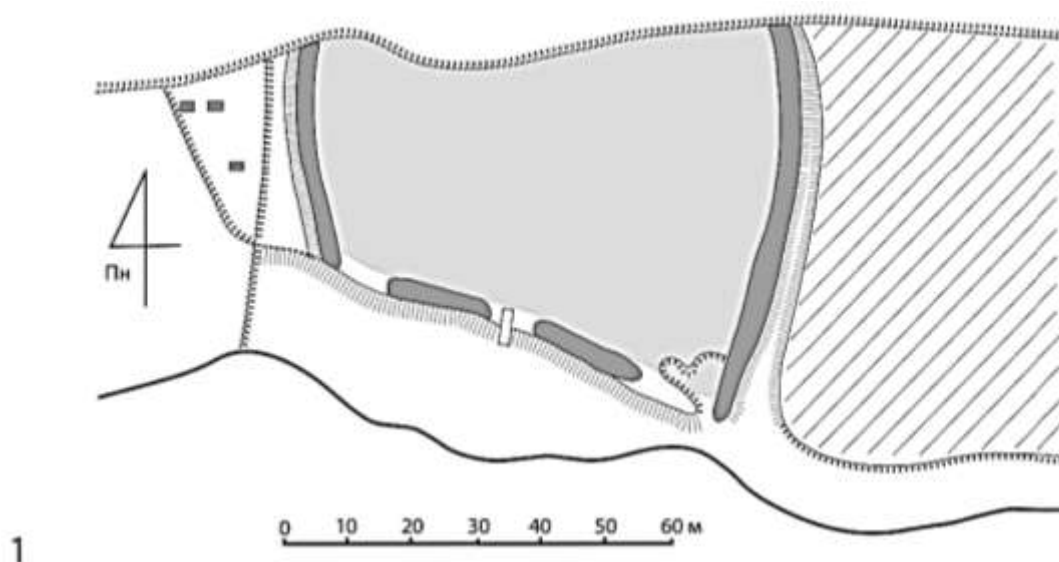

Рис. В. 23. Плани городищ III типу: Білів (ур. Царина) (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Тимощуком [Тимощук, 1990. Рис. 36Г]). і Добринівці (2) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Тимощуком [Тимощук, 1990. Рис. 34Б]).

Рис. В.24. Плани городищ IV типу: у Володимирі (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених П. Раппопортом [Раппопорт, 1967. Рис. 72] з накладанням на супутникові знімки Google Maps) і Луцьку (2), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених П. Раппопортом [Раппопорт, 1967. Рис. 70] з накладанням на супутникові знімки Google Maps).

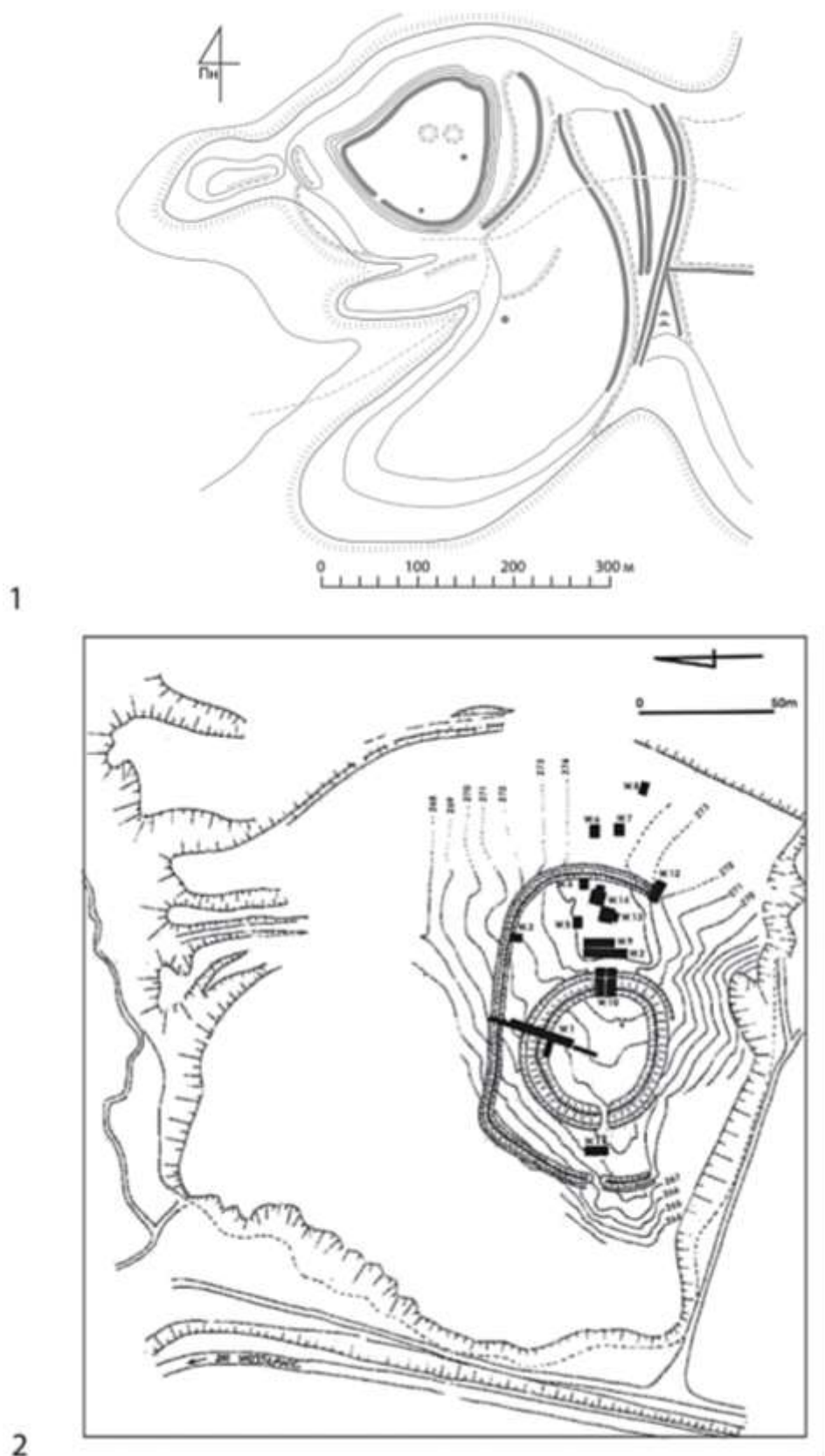

Рис. В.25. Плани городищ IV типу: Новомиськ (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Прищепою [Прищеп, 2016. Рис. 79]) і Майдан Новий (2) [Polesli J. 2013. Rys. 5].

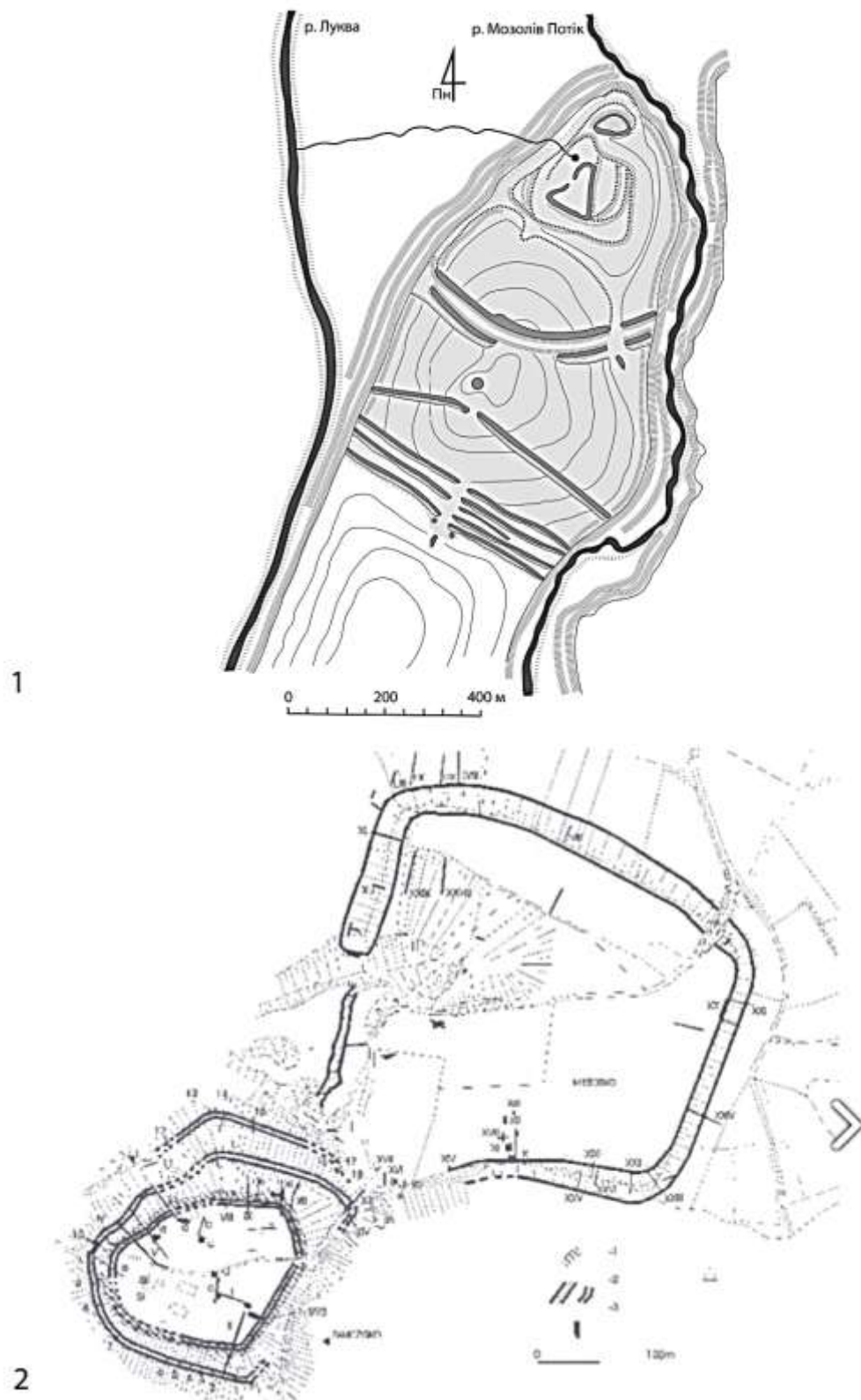

Рис. В.26. Плани городищ IV типу: Галич (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Томенчуком [Томенчук, 2016. Рис. 7]) і Завада Лянцкоронська (2) [Polesli J. 1995. Rys. 2].

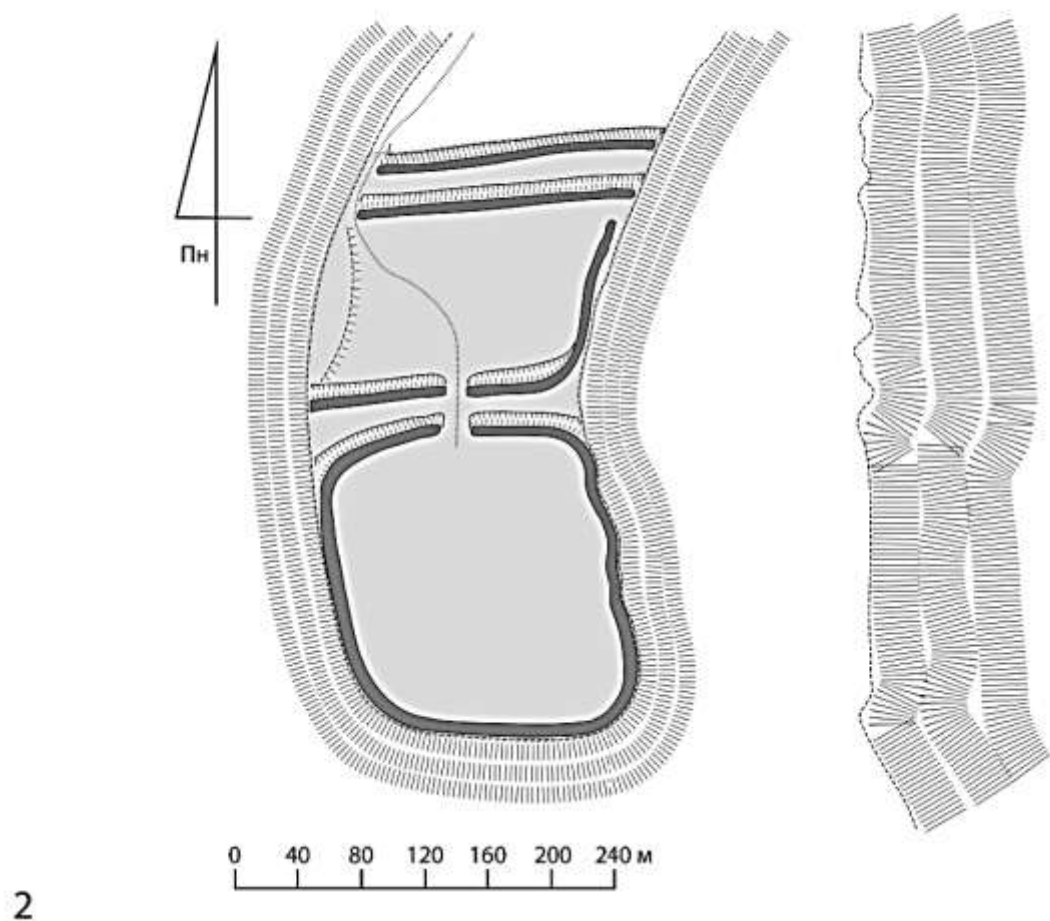
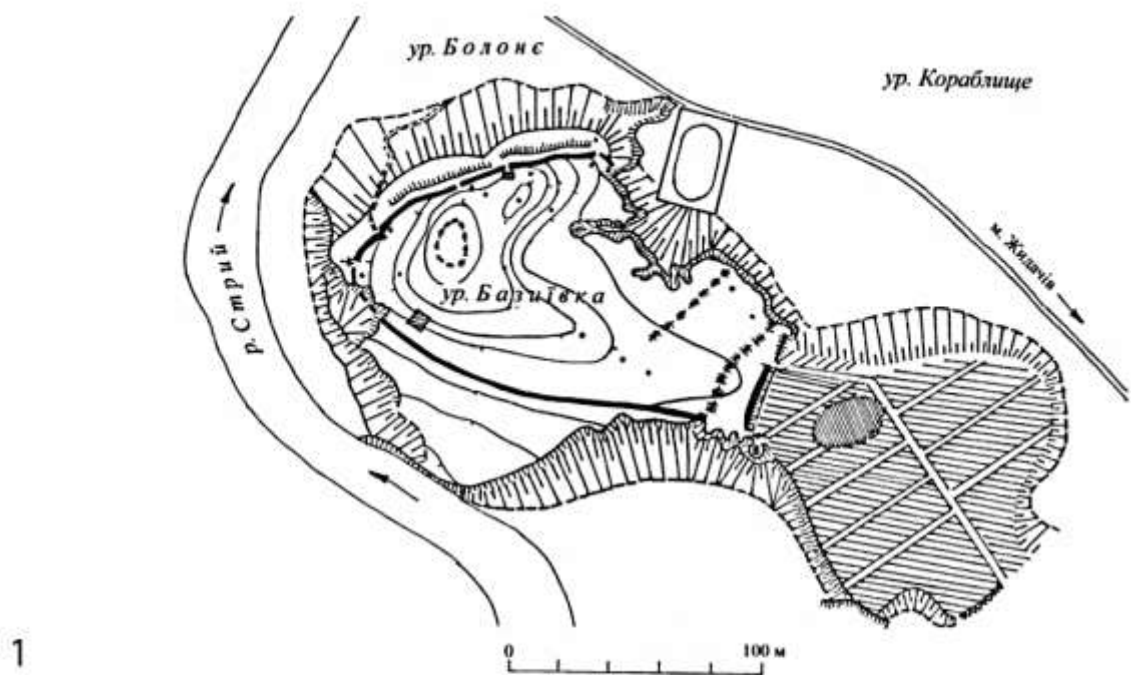
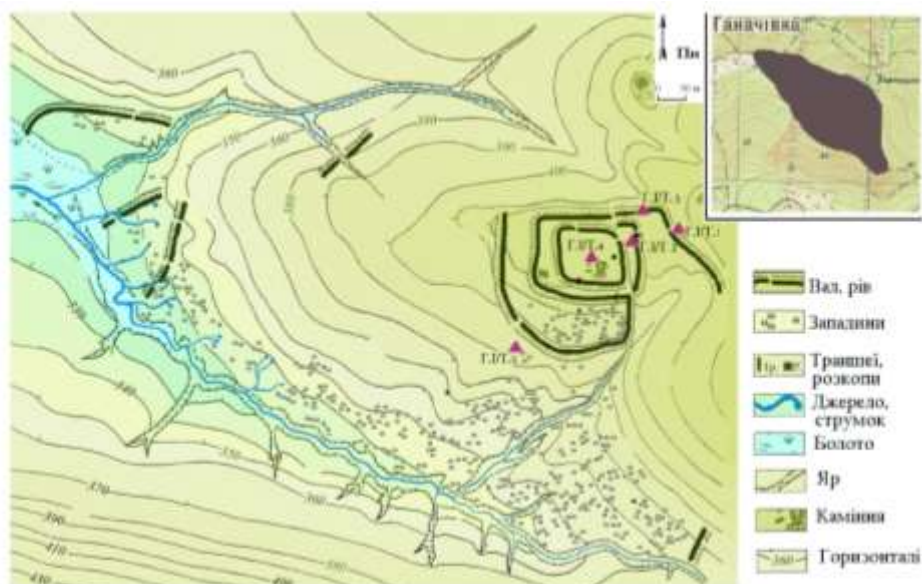

Рис. В.27. Плани городищ IV типу: Жидачів (1) [Корчинський, 2007. Рис. 2] і Горішні Шерівці II (2), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Тимошук [Тимошук, 1990. Рис. 43А]).

1

2

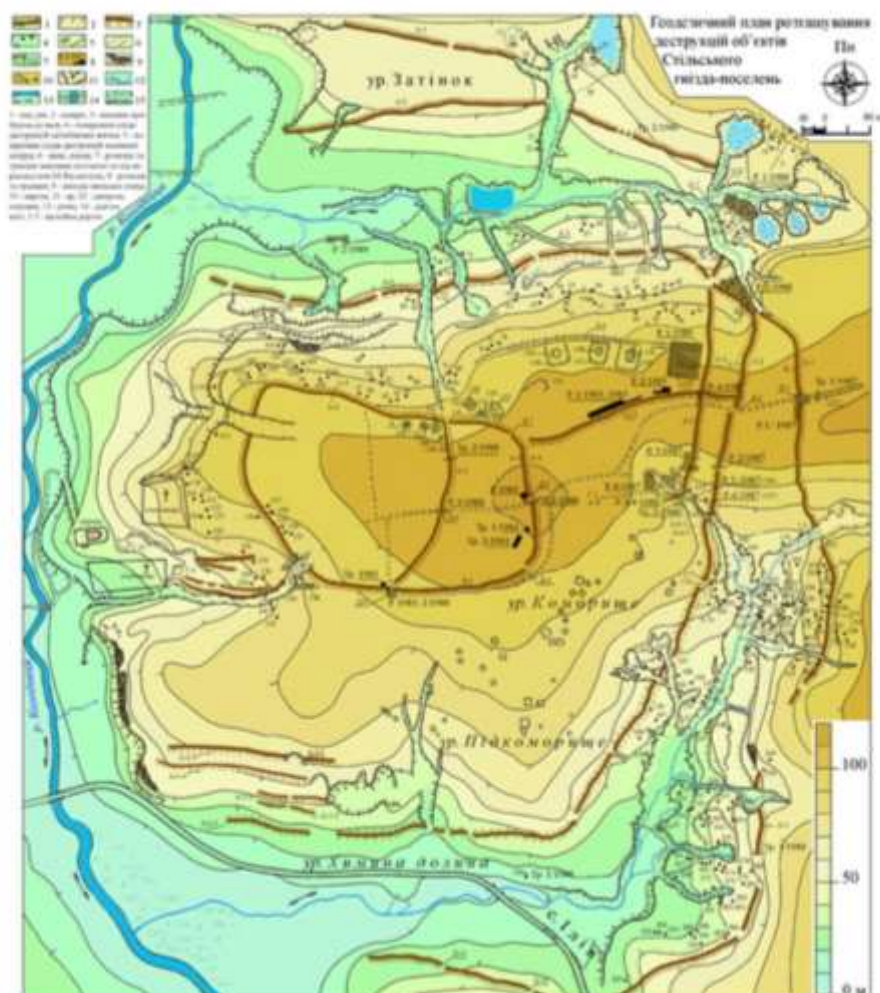

Рис. В. 28. Плани городищ IV типу: Ганачівка [Филипчук, 2012. Карта 7] (1) і Стільсько (2) [Филипчук, 2012. Карта 4].

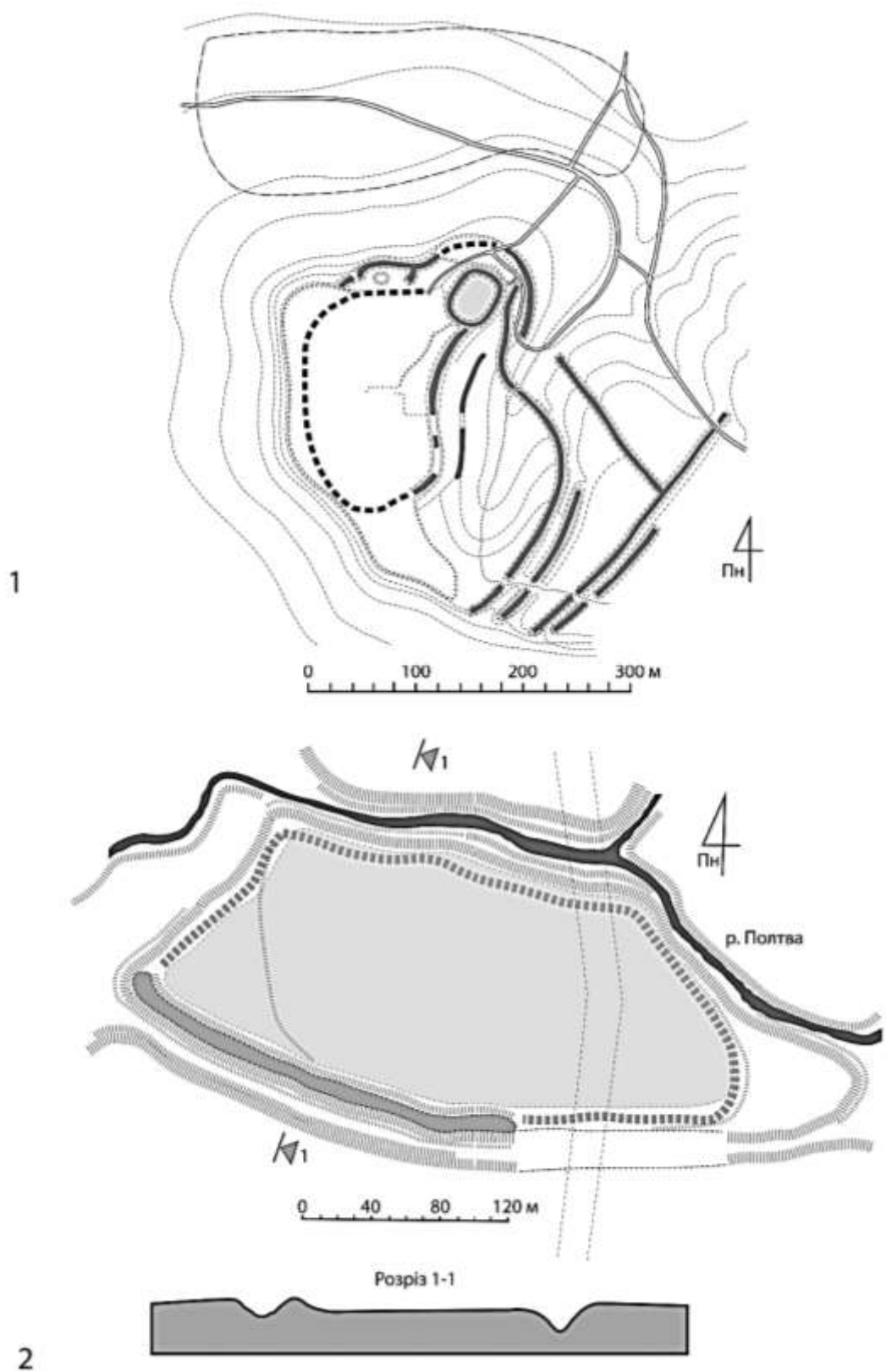

Рис. В. 29. Плани городищ IV типу: Жорнів (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Прищепою [Прищеп, 2016. Рис. 104]) і Буськ (2) (план та профіль опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених П. Раппопорт [Раппопорт, 1967. Рис. 37]).

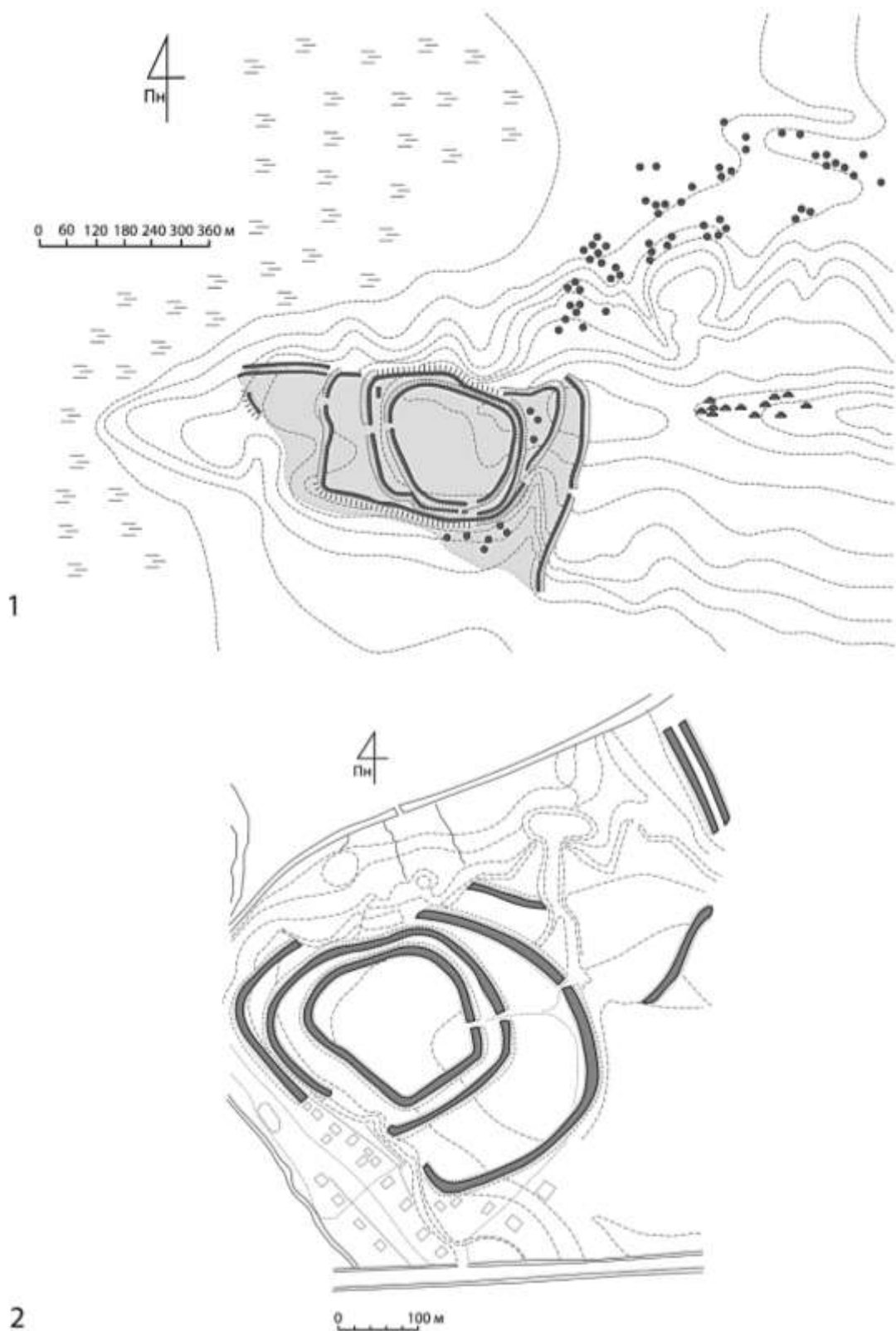

Рис. В.30. Плани городищ IV типу: Добростани (1), (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених В. Шишаком та В. Ляскою [Шишак, Ляска, 2013. Рис. 2]) і Солонське (2) (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених М. Филипчуком [Филипчук, 1999. Рис. 5]).

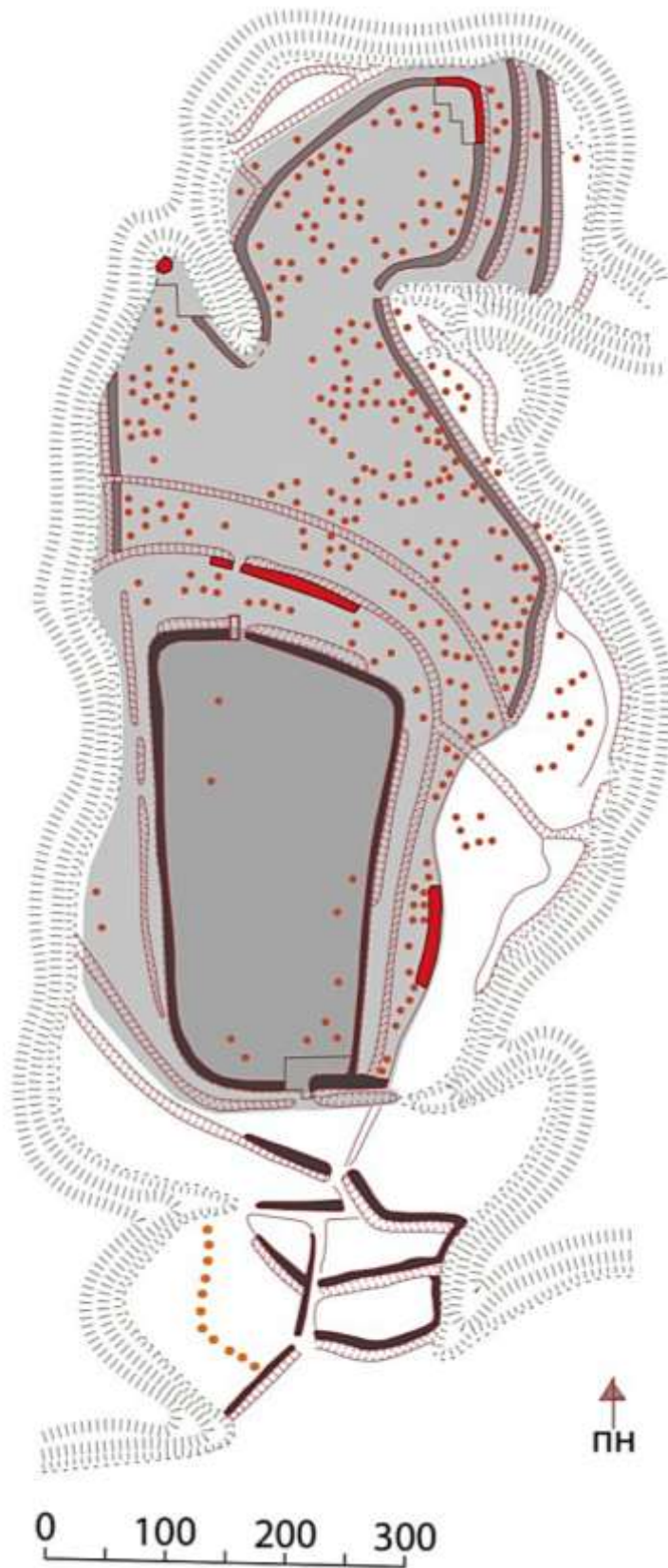

Рис. В.31. План городища (IV типу) Ревне I, (план опрацьований автором на основі матеріалів виготовлених Б. Тимощуком [Тимошук, 1976. Рис. 27]).

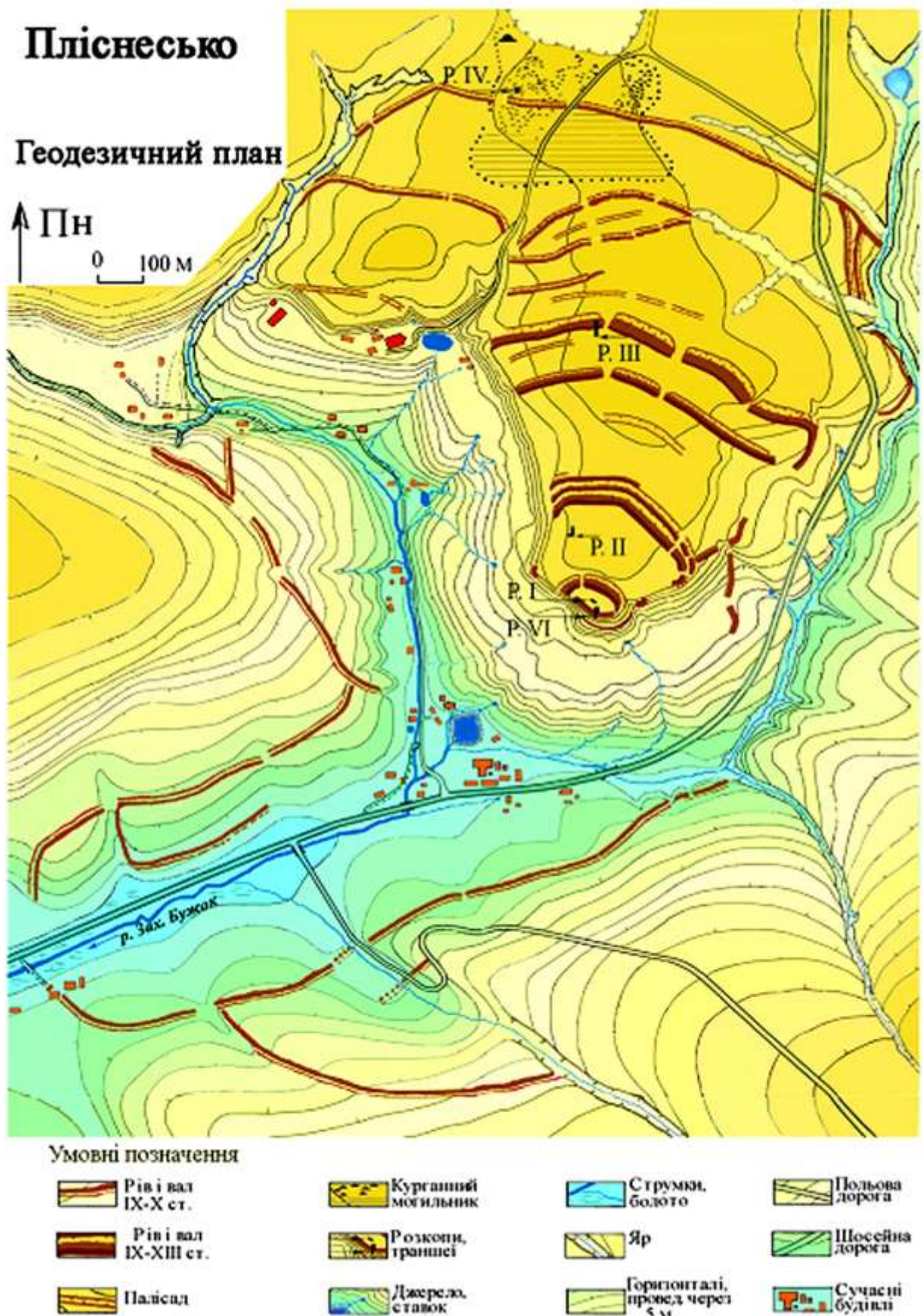

Рис. В.32. План Пліснеського городища (IV тип) [Филипчук, 2012. Карта 6].

Додаток Г. 3D-креслення

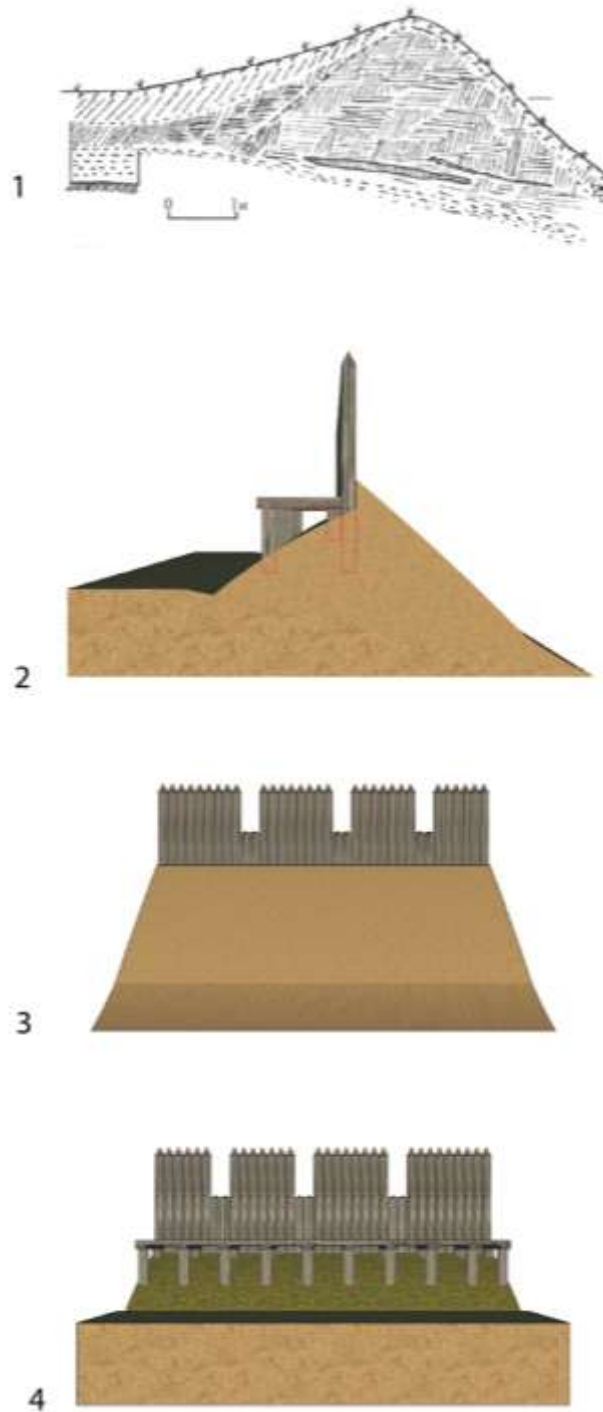

Рис. Г.1. Городище Грушвиця (земляний відкіс з гостроколом та галереєю з внутрішнього боку): перерізи оборонного валу (1) [Прищеп, 2016. Рис. 103] й оборонної лінії (2); реконструкція оборонної лінії – вигляд спереду (3) і з внутрішнього боку (4). [Креслення виготовлені автором]

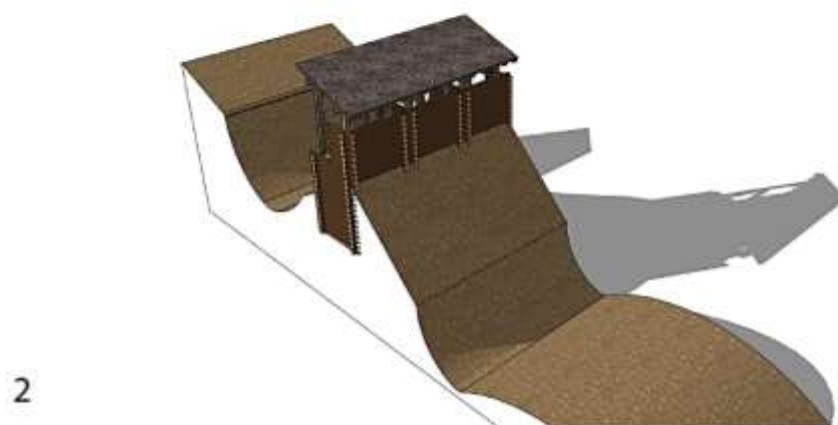

Рис. Г.2. Городище Добростани (заповнені землею городні з дахом над бойовою галереєю): переріз оборонної лінії (1); реконструкція оборонної лінії (2) і гіпотетична реконструкція оборонної галереї (3). [Креслення виготовлені автором]

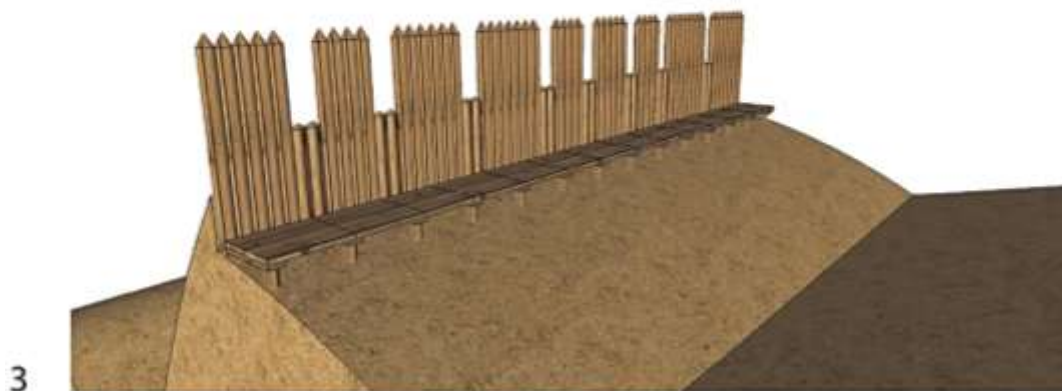
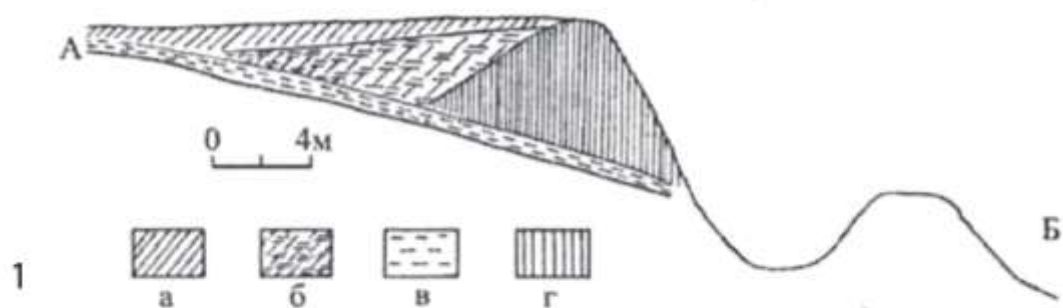
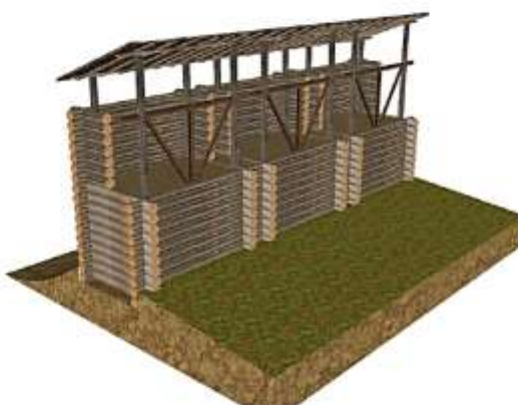

Рис. Г.3. Жорнівське городище (земляний відкіс з гостроколом та галерією з внутрішнього боку): переріз зовнішнього оборонного валу (1) [Прищеп, 2016. Рис. 105]; переріз того ж валу, відтворений за допомогою програми для 3D моделювання SketchUp(2); гіпотетична реконструкція оборонного валу (3). [Креслення виготовлені автором]

1

2

3

Рис. Г.4. Городище Каніє (заповнені землею городні з дахом над бойовою галереєю): гіпотетична реконструкція оборонного валу – вигляд спереду(1); вигляд з внутрішнього боку (2); гіпотетична реконструкція бойової галереї (3). [Креслення виготовлені автором]

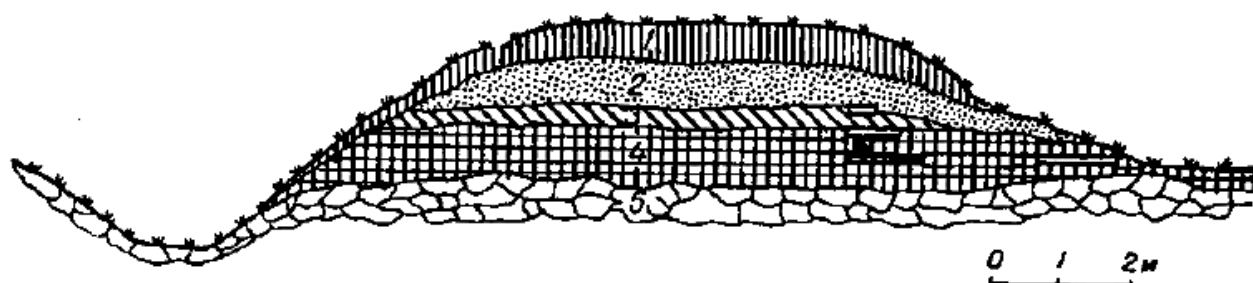

Рис. 6. Городище III. Розріз валу на східному краю (1934 р.):
 1 — світло-жовтий пісок; 2 — темно-сірий пісок; 3 — світлий глиняно-піщаний шар; 4 — темний глиняно-піщаний шар; 5 — граніт.

Рис. Г.5. Переріз валу городища Коростень III [Самойловський, 1970. Рис. 6].

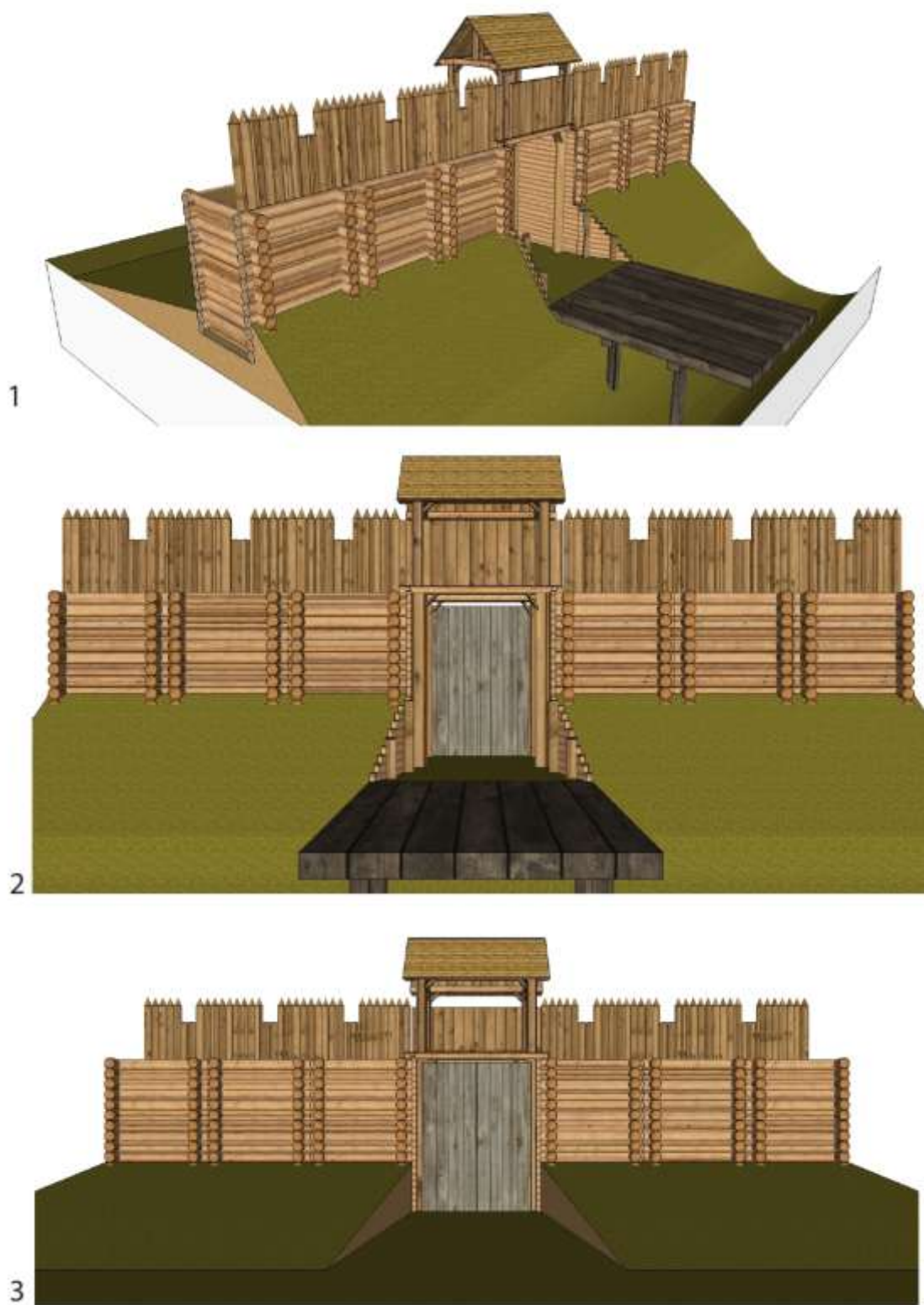

Рис. Г.6. Городище Коростень ІІІ (заповнені землею городні з надбудовою-гостроколом та в'їздом каркасно-стовпової конструкції): гіпотетичні реконструкції оборонної лінії (1) і проїзду через неї (2); вигляд на оборонну лінію з внутрішнього боку (3). [Креслення виготовлені автором]

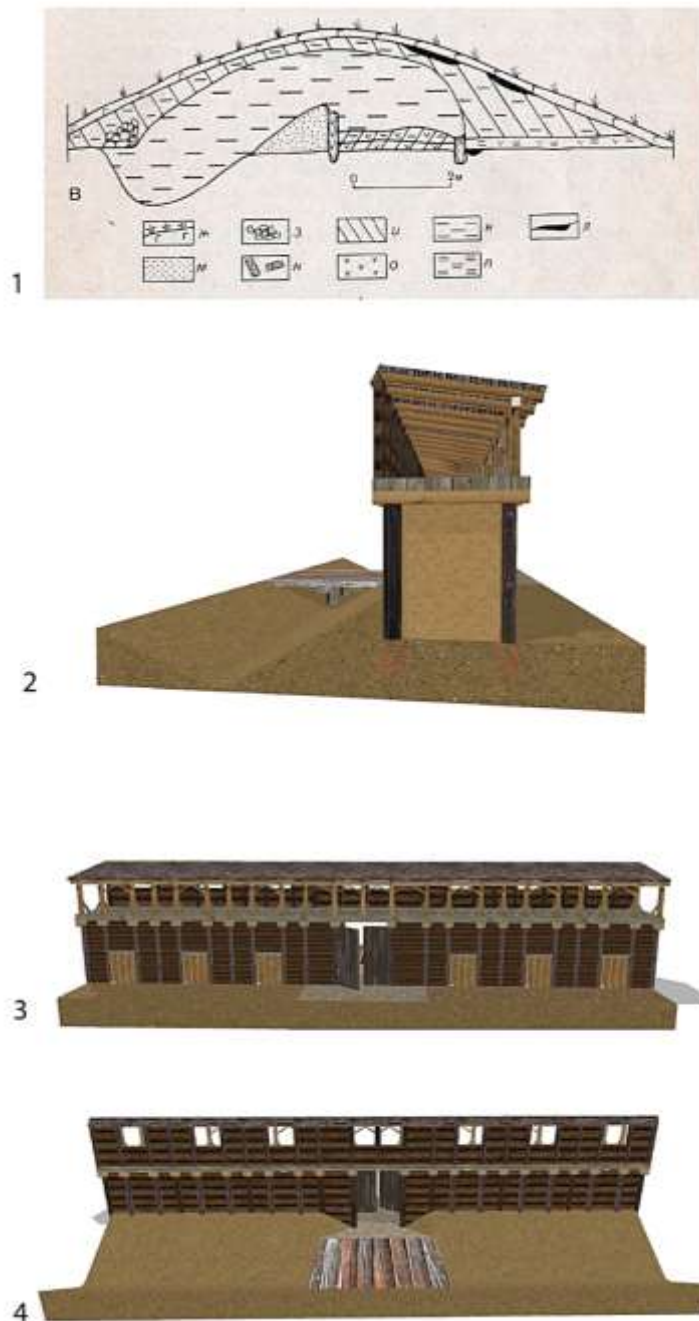
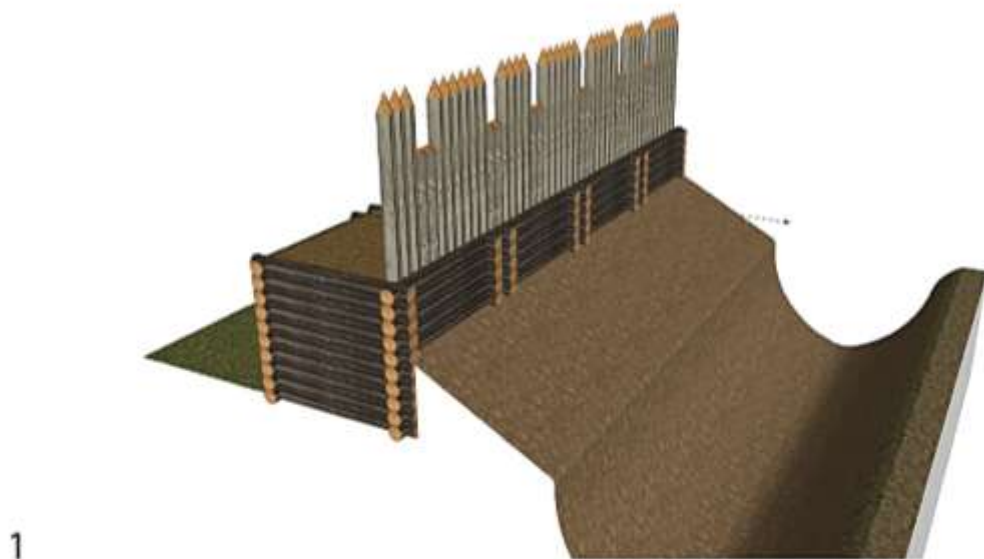
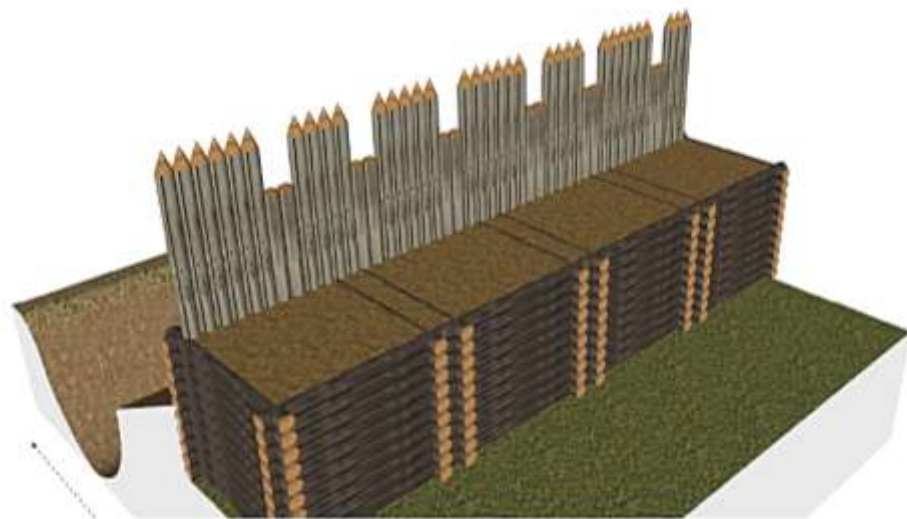

Рис. Г.7. Городище Ломачинці (дві каркасно-стовпові стіни, що формують стійково-балкову конструкцію з критою бойовою галереєю на другому ярусі): переріз оборонного валу (1) [Тимощук, 1990. Рис. 12]; переріз оборонної лінії (2); гіпотетична реконструкція фортифікації – вигляд з внутрішнього (3) і зовнішнього (4) боку. [Креслення виготовлені автором]

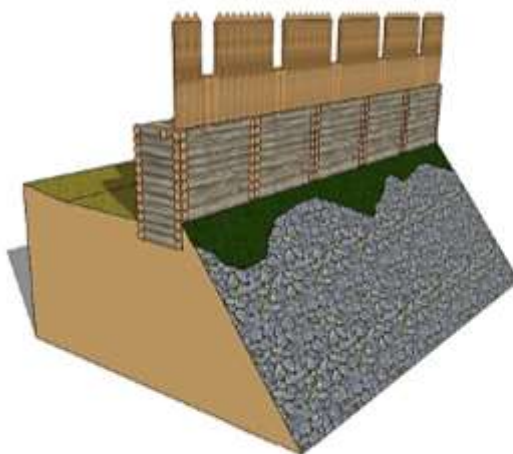
1

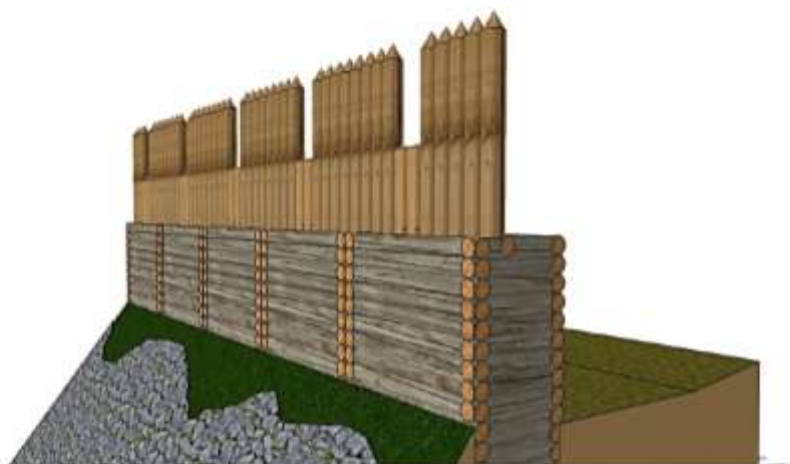
2

Рис. Г.8. Городище Маморниця (заповнені землею городні з *гостроколом-надбудовою*): гіпотетична реконструкція оборонного валу – вигляд з зовнішнього боку (1); гіпотетична реконструкція бойової галереї (2). [Креслення виготовлені автором]

1

2

3

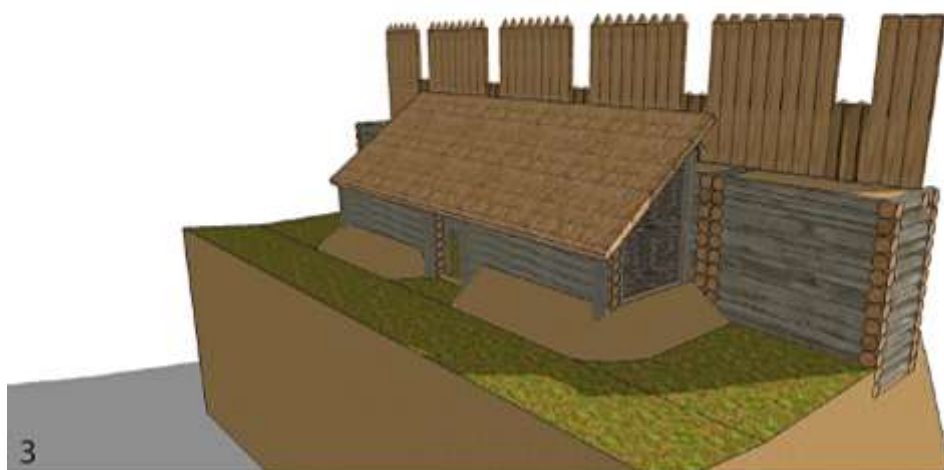
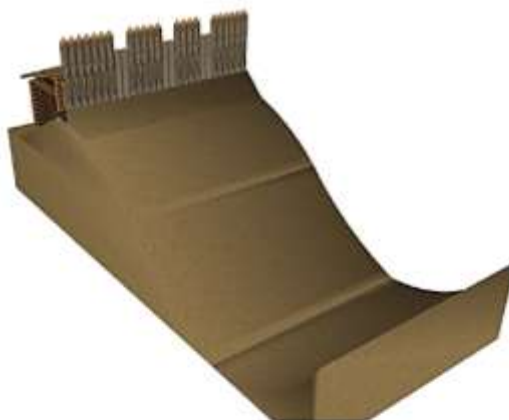
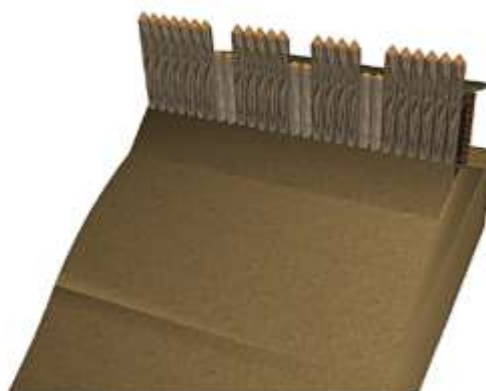

Рис. Г.9. Городище Мотич (заповнені землею городні з гостроколом-надбудовою та з наземною спорудою, що прилягає до оборонні стіни з внутрішнього): гіпотетична реконструкція оборонної лінії (1); надбудова у вигляді гостроколу з бійницями (2); наземна прибудова з внутрішнього боку (3).
[Креслення виготовлені автором]

1

2

3

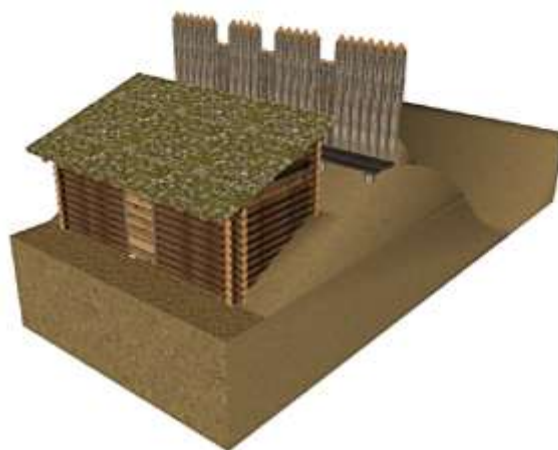

Рис. Г.10. Пліснеське городище (*лінія гостроколу з заборами та сторожкою з внутрішнього боку*): гіпотетична реконструкція зовнішньої оборонної лінії (1); лінія гостроколів з бійницями (2); «сторожка» з внутрішнього боку фортифікації (3). [Креслення виготовлені автором]

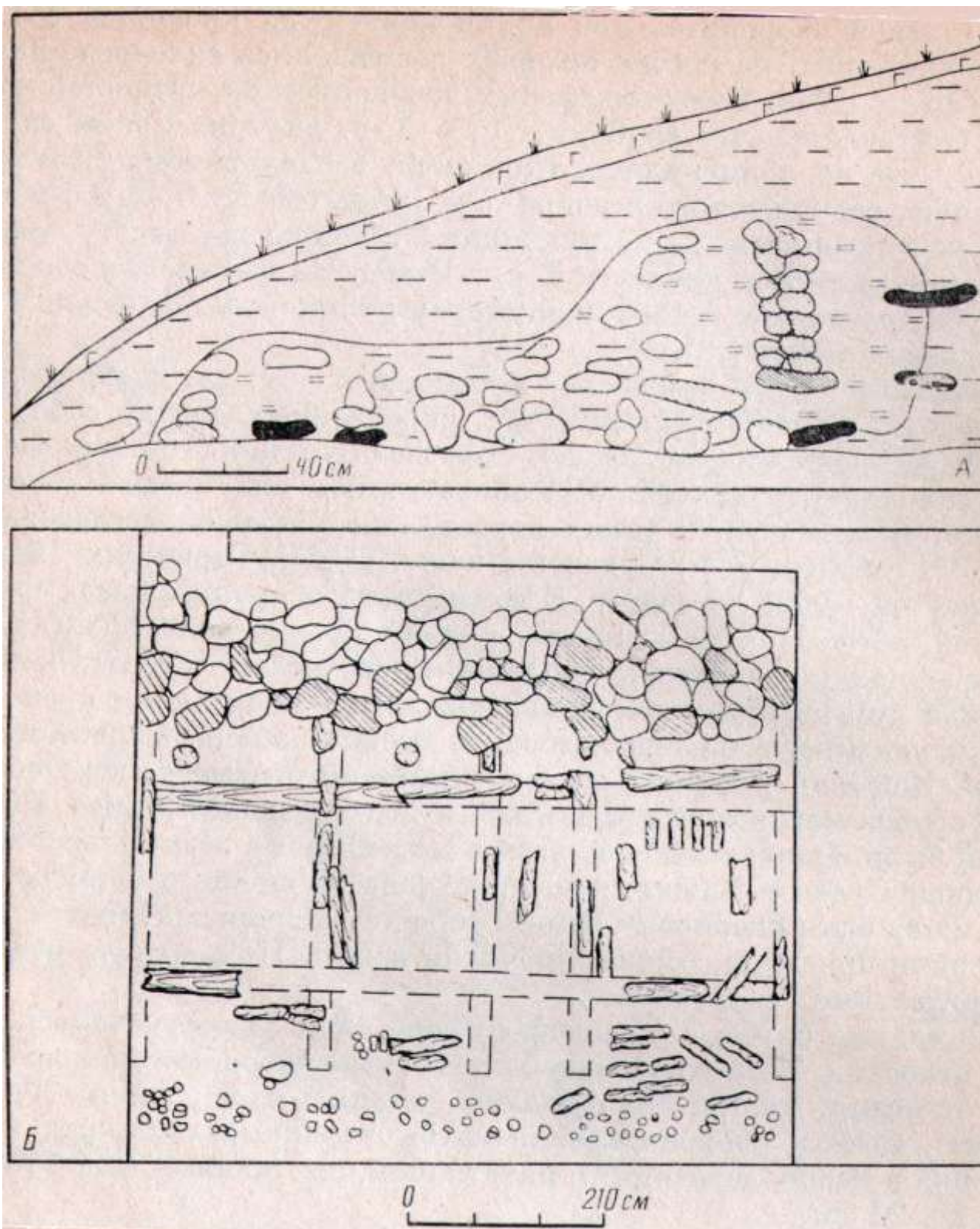

Рис. Г.11. Переріз валу (А) і план оборонної фортифікації (Б) городища Ревне ІБ [Тимошук, 1990. Рис. 24]. [Креслення виготовлені автором]

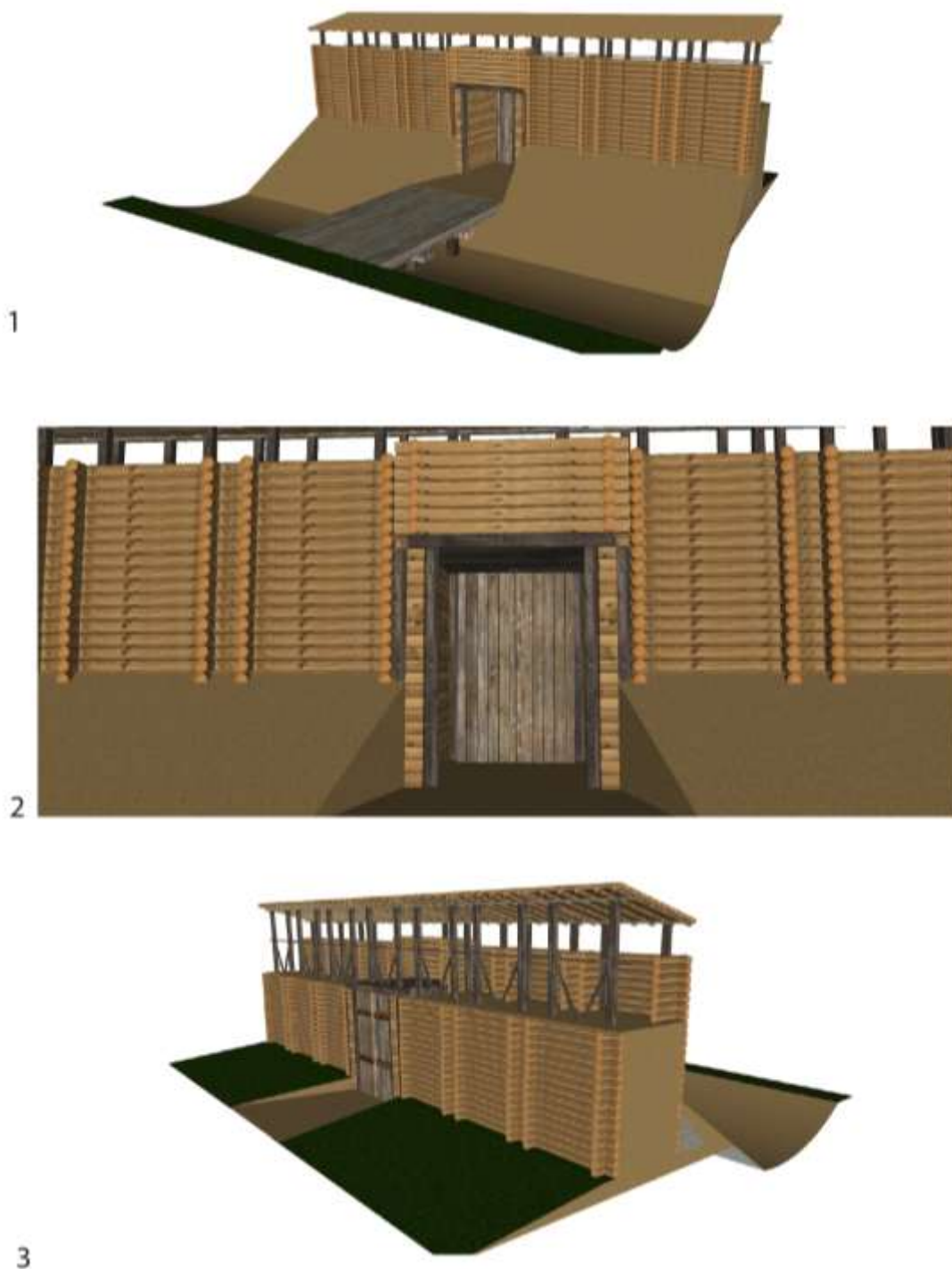

Рис. Г.12. Городище Ревне ІБ (заповнені землею городні з дахом над бойовою галереєю та каркасно-стовповою конструкцією в'їзду): гіпотетична реконструкція головної оборонної лінії (1); конструкція в'їзду на укріплений майдан (2); імовірний вигляд на фортифікацію з внутрішнього боку (3). [Креслення виготовлені автором]

Додаток Д. Карти

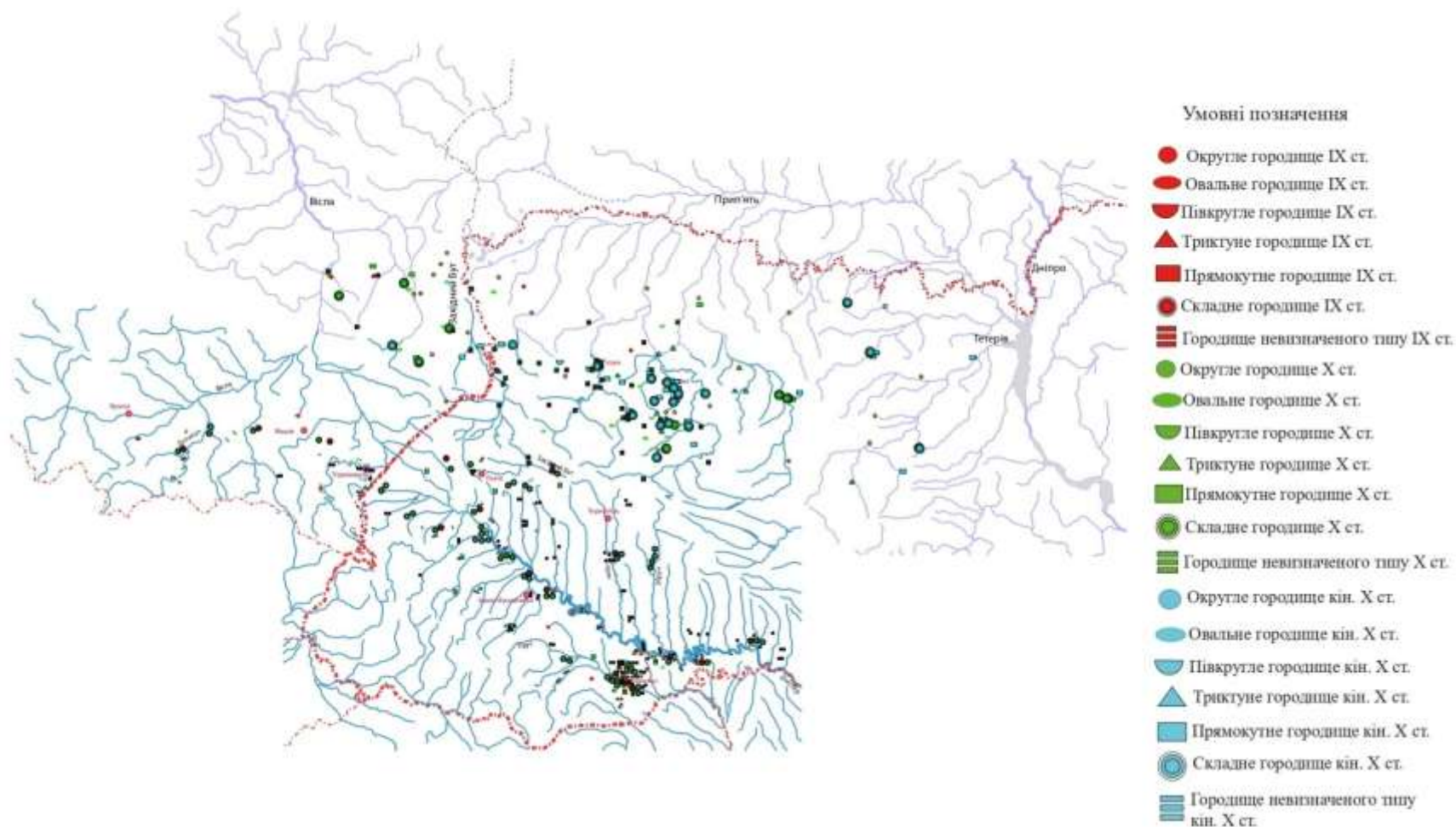

Рис. Д.1. Карта⁹²⁴ городищ IX–X ст. між Карпатами та Прип'яттю. [Карта виготовлена автором]

⁹²⁴ При створенні карт враховувалась класифікація за просторовими ознаками та у хронологічному розрізі, таким чином, кожний тип (округлі, овальні, півкруглі, трикутні, прямокутні, складні та невизначені) та період (IX ст., X ст. та кін. X ст.) позначені окремою геометричною фігурою та кольором

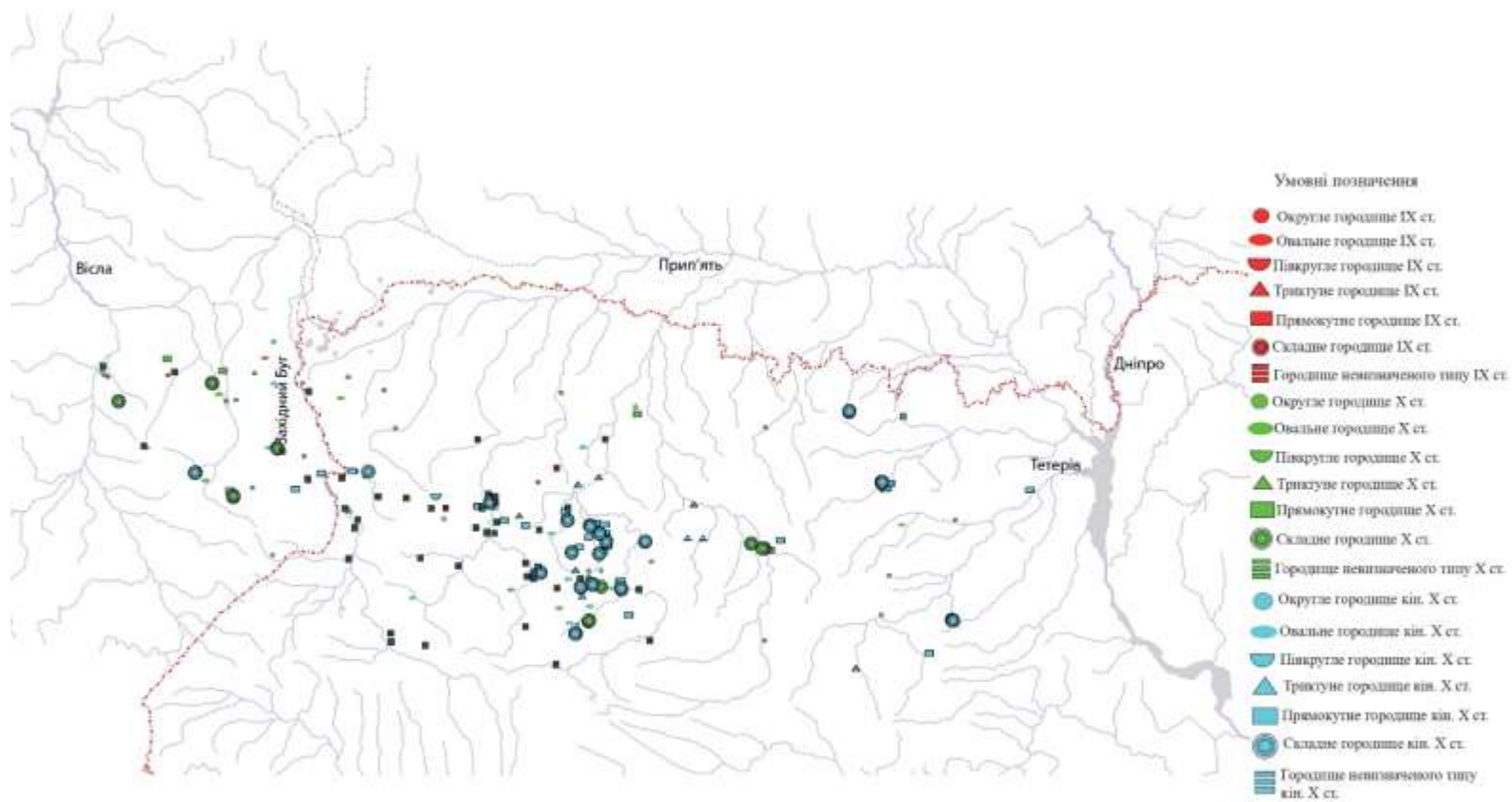

Рис. Д.2. Карта городищ IX–X ст. між Віслою та Тетеревом. [Карта виготовлена автором]

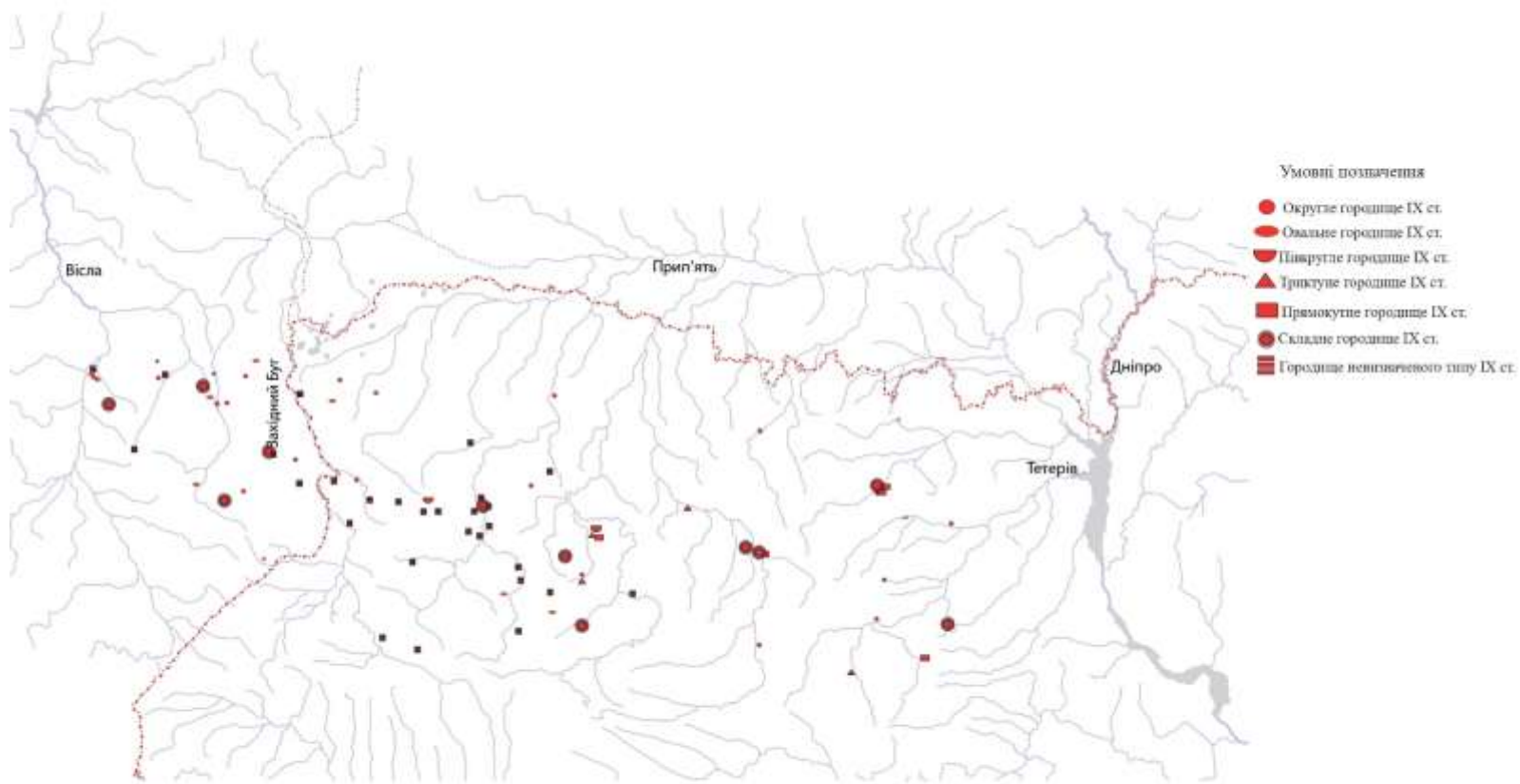

Рис. Д.3. Карта городищ IX ст. між Віслою та Тетеревом. [Карта виготовлена автором]

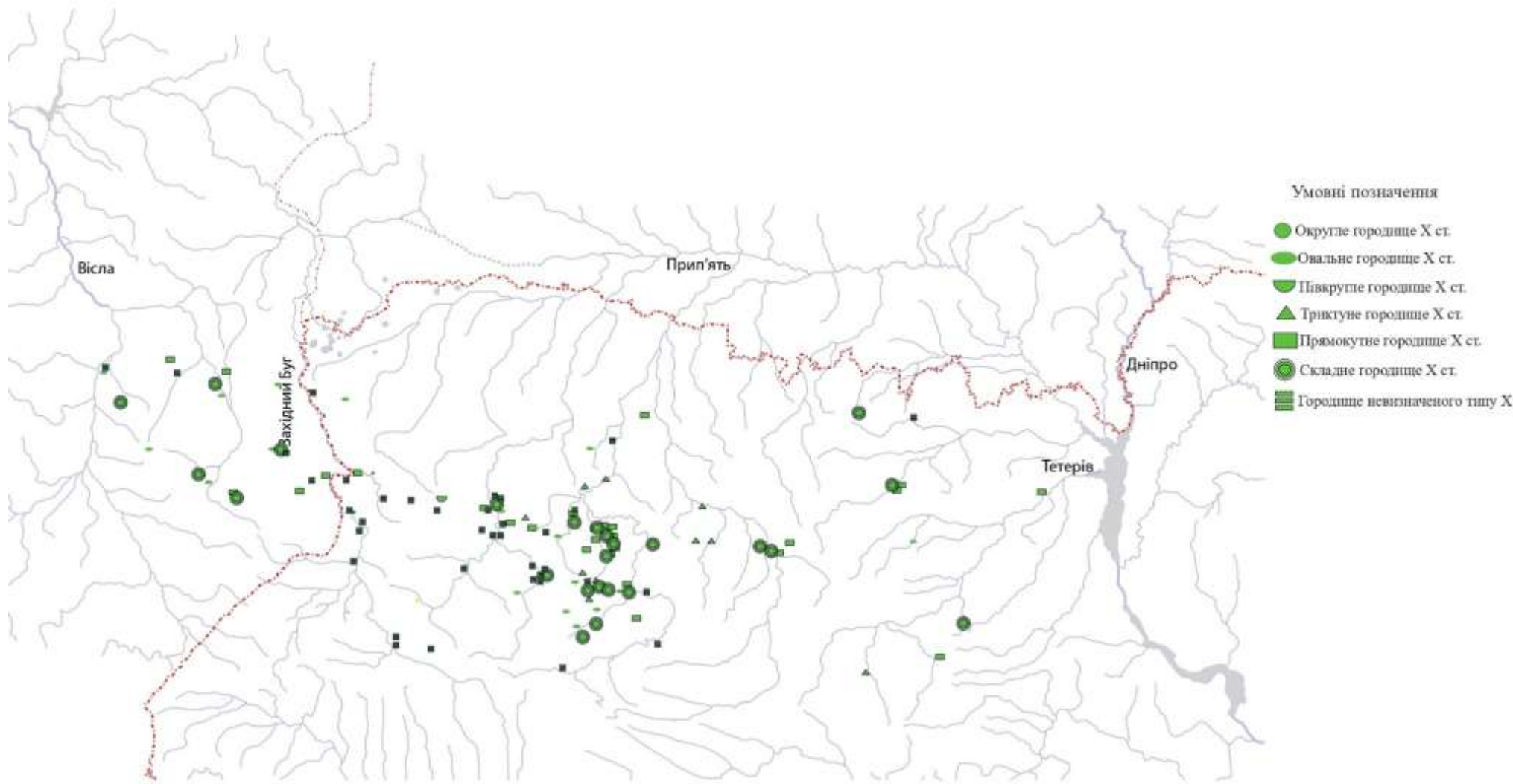

Рис. Д.4. Карта городищ X ст. між Віслою та Тетеревом. [Карта виготовлена автором]

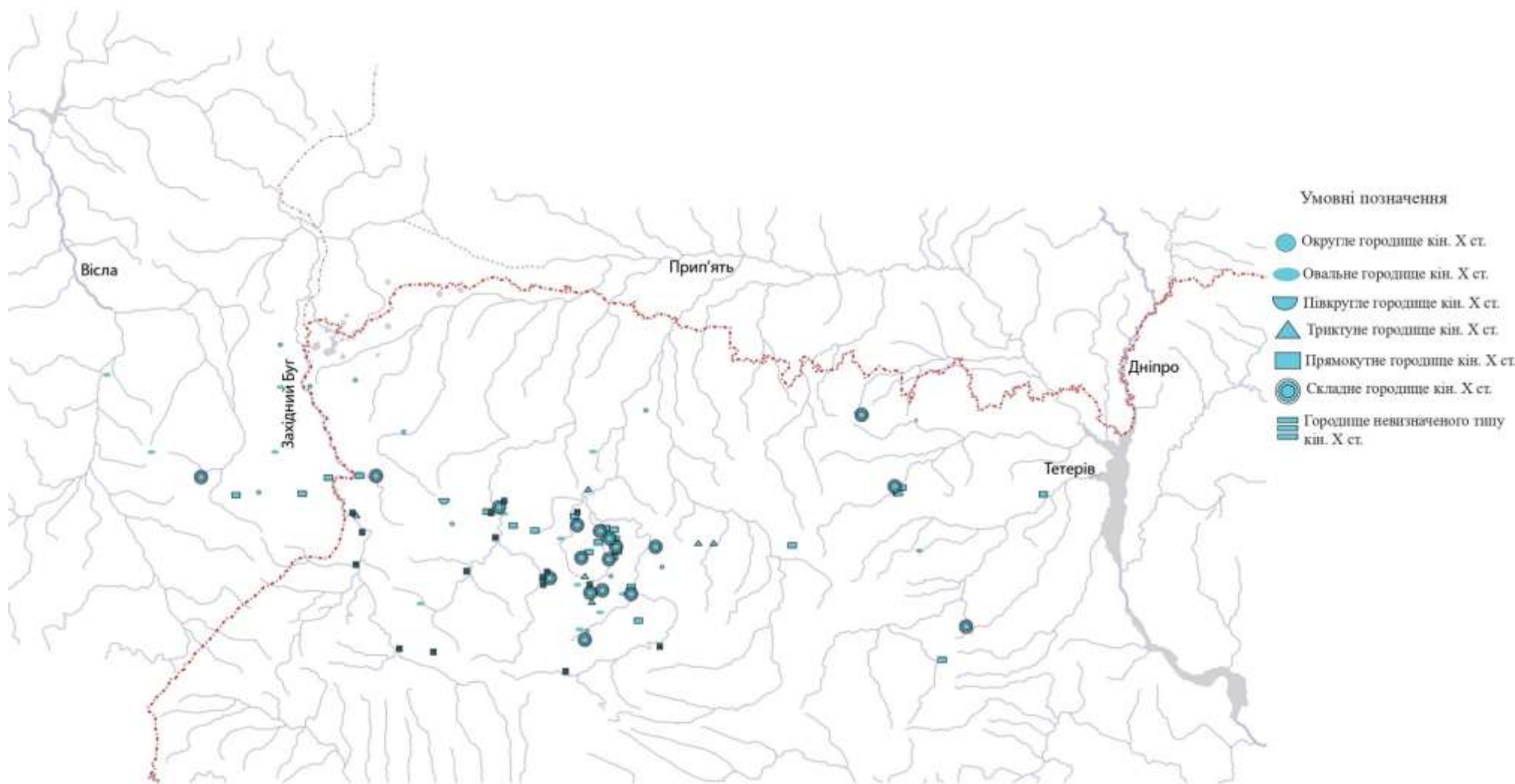

Рис. Д. 5. Карта городищ кінця X – початку XI ст. між Віслою та Тетеревом. [Карта виготовлена автором]

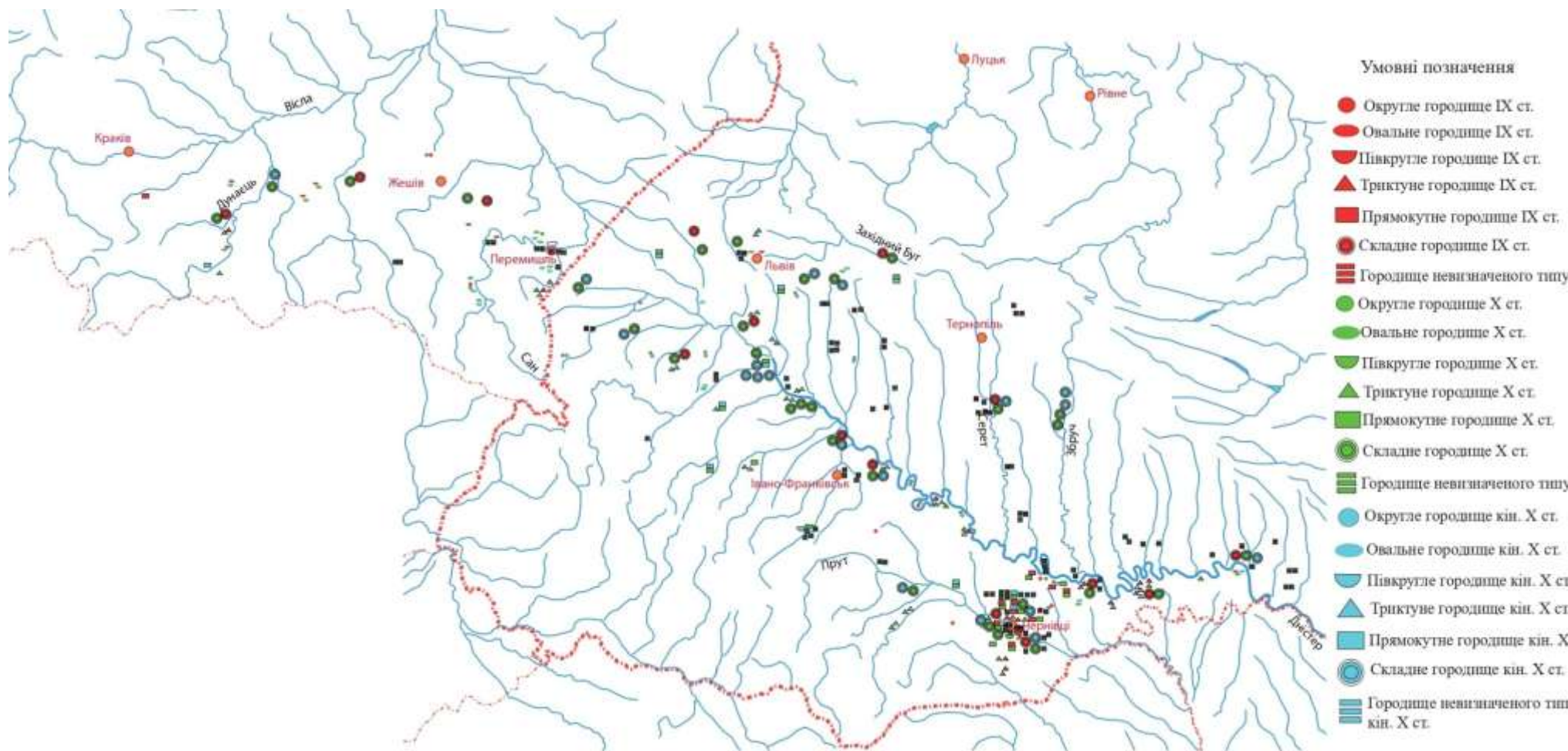

Рис. Д.6. Карта городищ IX–X ст. у витоках Вісли та у басейні Дністра. [Карта виготовлена автором]

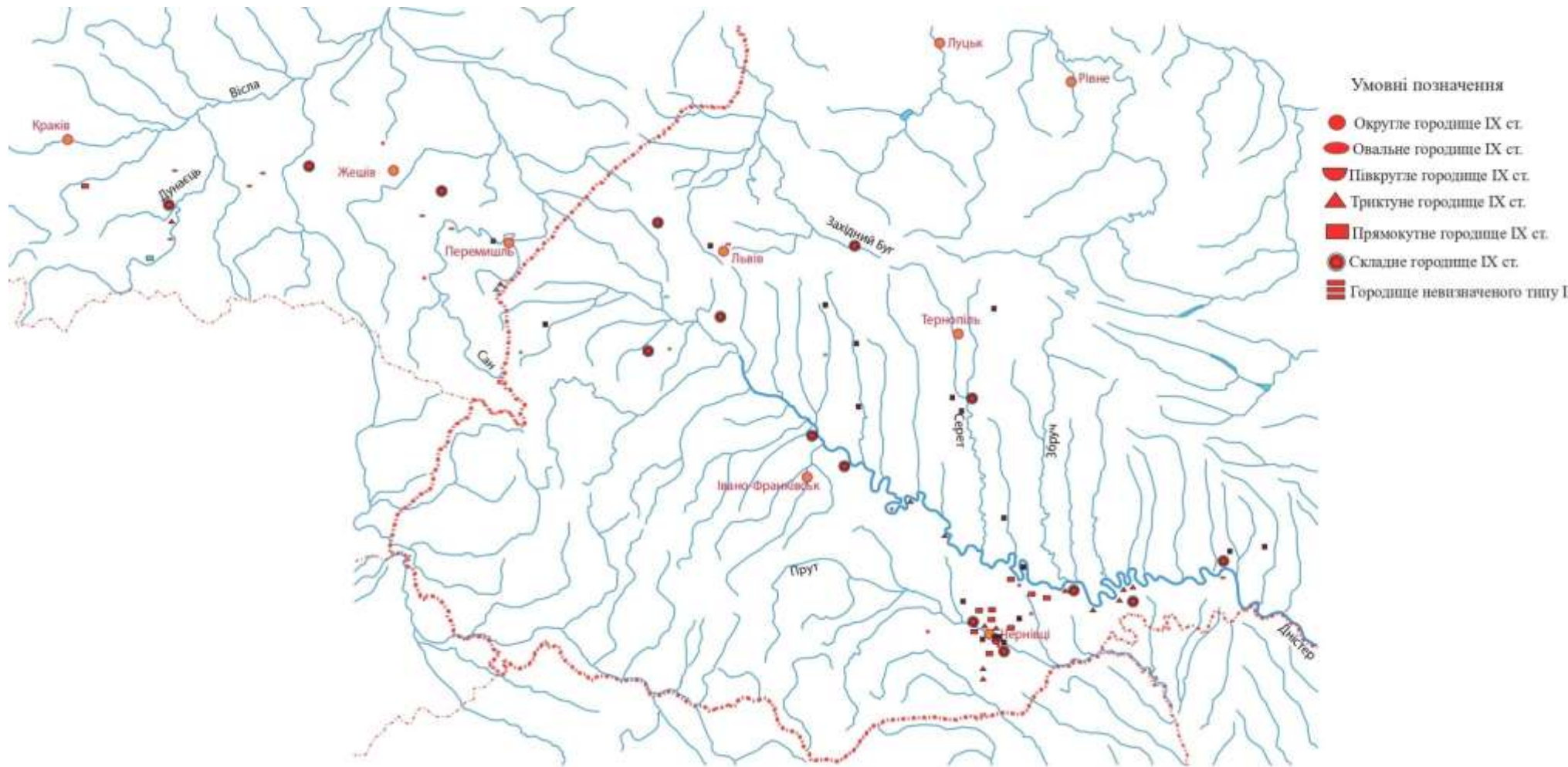

Рис. Д.7. Карта городищ IX ст. у витоках Вісли та у басейні Дністра. [Карта виготовлена автором]

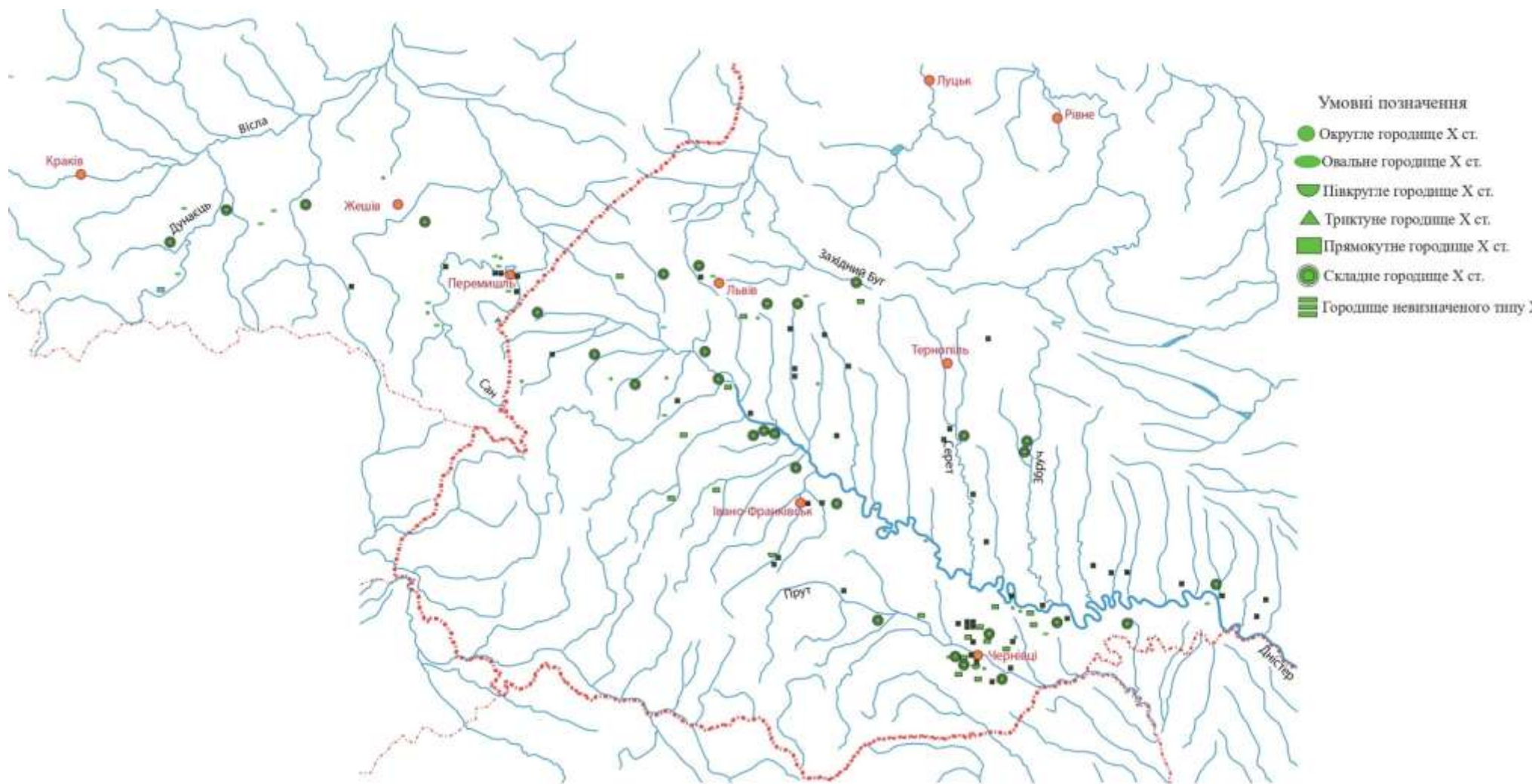

Рис. Д.8. Карта городищ Х ст. у витоках Вісли та у басейні Дністра. [Карта виготовлена автором]

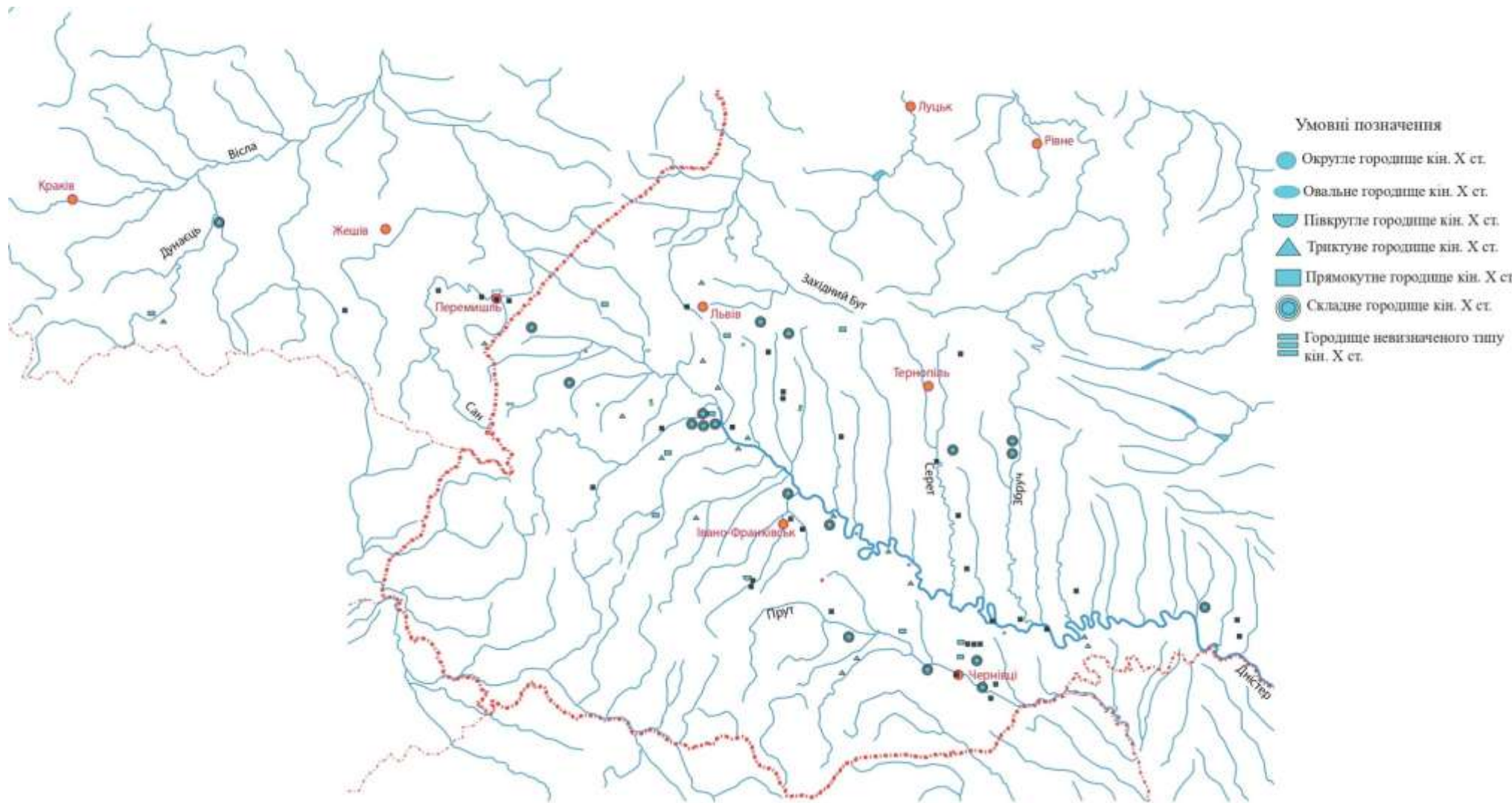

Рис. Д.9. Карта городищ кінця X – початку XI ст. у витоках Вісли та у басейні Дністра. [Карта виготовлена автором]

Додаток Е. Схеми і таблиці

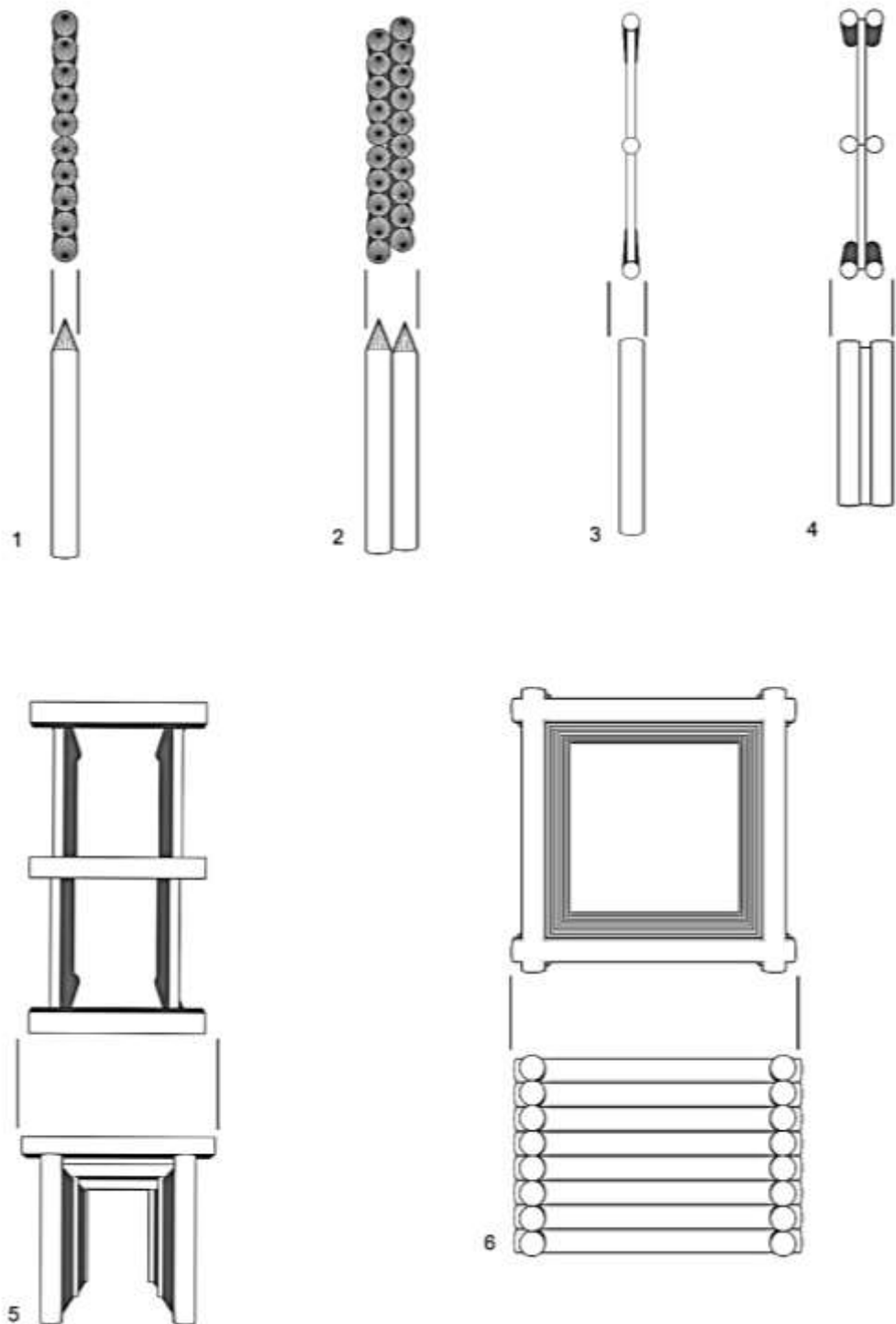

Рис. Е.1. Типові конструкції фортифікацій:.. однорядний гострокіл (1); дворядний гострокіл (2); каркасно-стовпова конструкція (3); каркасно-стовпова конструкція з подвійними вертикальними стояками (4); подвійна каркасно-стовпова конструкція з галереєю зверху (5); городні (6). [Схема виготовлена автором]

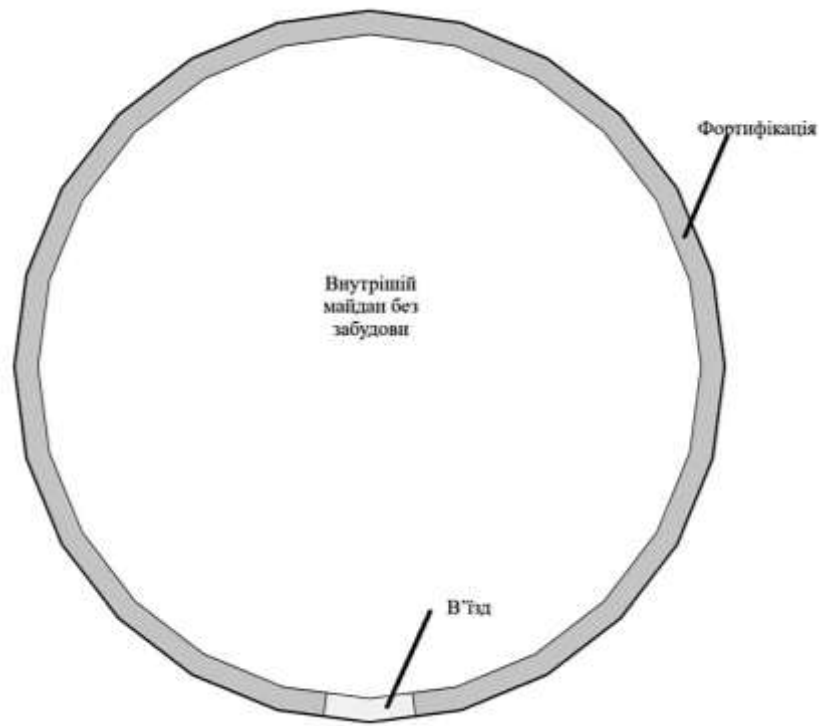

Рис. Е.2. Модель городу-фортеці (городища фронтиру) [Модель виготовлена автором].

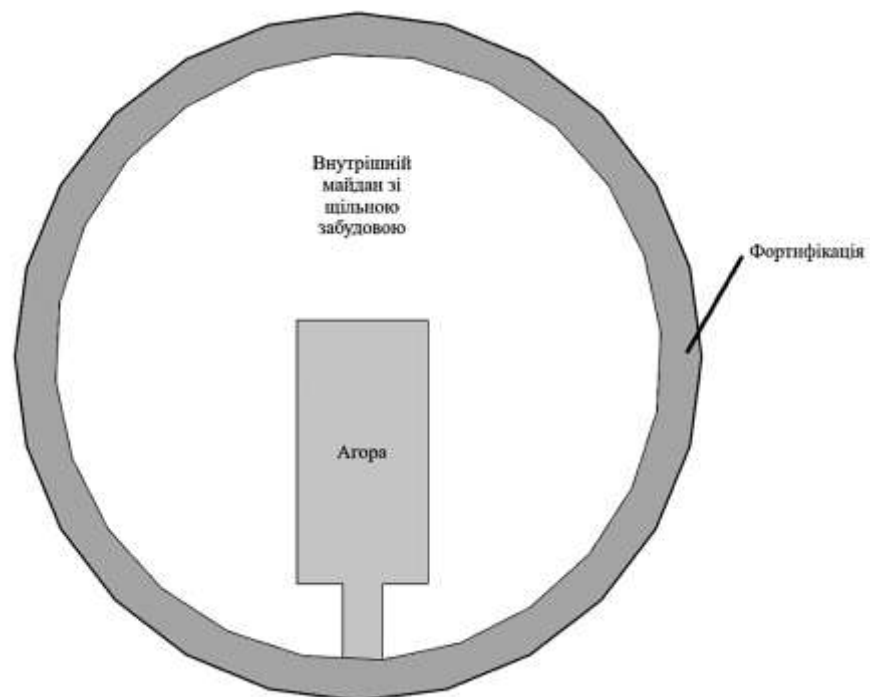

Рис Е.3. Модель городу-адміністративно-господарського центру [Модель виготовлена автором].

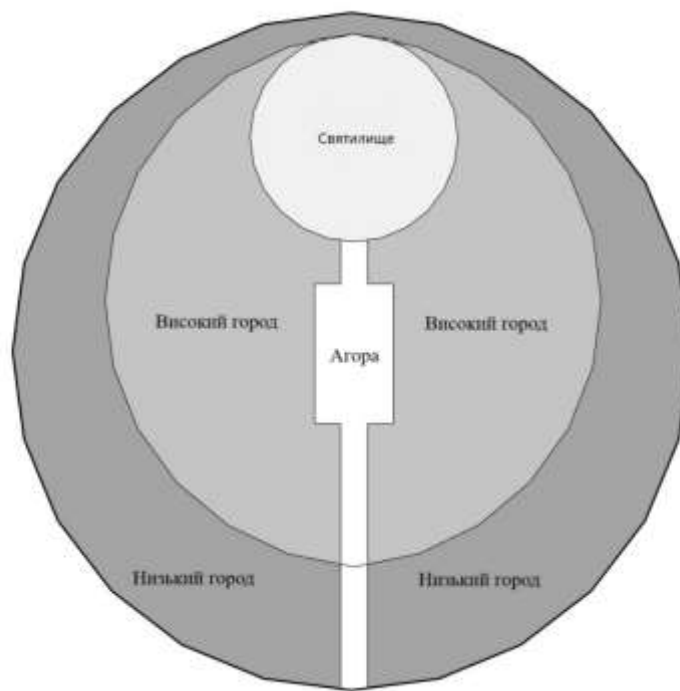

Рис. Е.4. Модель городу-племінного центру [Модель виготовлена автором].

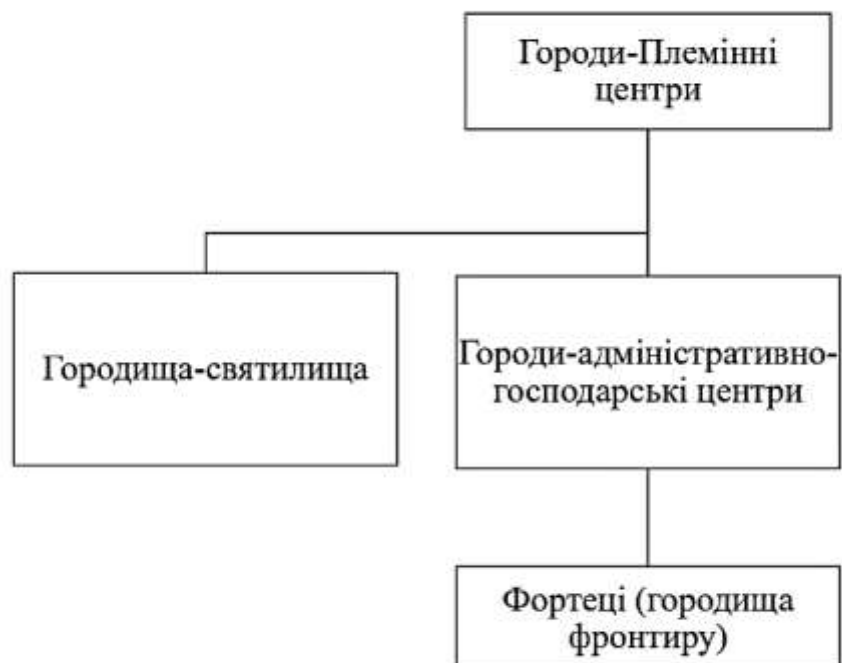

Рис. Е.5. Модель адміністративного устрою між Карпатами та Прип'яттю у IX–X ст. [Модель виготовлена автором]

Критерії аналізу городищ	
Просторові	Функціональні
1. Площа городища;	1. Конструкція ліній оборони;
2. Рельєф на якому розташоване городище;	2. Наявність громадських споруд;
3. Конфігурація оборонного периметру;	3. Забудова городищ;

Рис. Е.6. Критерії аналізу городищ.

Критерії датування городищ
1. Дослідження фортифікацій (датування на основі стратиграфії);
2. Дослідження забудови (датування на основі матеріалу розташованого in situ);
3. Збір підйомного матеріалу на майдані городища.

Рис. Е.7. Критерії датування городищ

Рис. Е.8. Методика дослідження.

Додаток Є. Термінологічний словник

№	Термін	Пояснення
1.	Агора	Центральна площа городів
2.	Адміністративно-господарський центр	Невеликий за площею город з однією лінією оборони та щільною забудовою. Місце зосередження ремісників
3.	Бойова галерея	Місце чергувань вартових чи доступу до стрілецьких позицій у випадку нападу
4.	Город	Місце укріплене фортифікаціями де проживають люди; те саме: град, укріплене поселення
5.	Городище	Місце де збереглись рештки укріпленого фортифікаціями поселення, що нині не функціонує
6.	Городище фронтиру	Військовий опорний пункт на межах територій
7.	Городня	Дерев'яна конструкція, складова фортифікації у вигляді зрубу, що міг бути заповнений землею, або залишався пустосілим
8.	Гострокіл	Дерев'яна фортифікація з заточених паль розташованих в ряд та закопаних в землю
9.	Каркасно-стовпова стіна	Дерев'яна фортифікація в основі якої знаходяться стовпи закопані в землю в яких зафіксовані горизонтальні дошки-дилі;
10.	Конфігурація оборонного периметру	Розташування фортифікацій в просторі
11.	Периметральна забудова	Забудова розташована в притул до оборонної стіни (або є її складовою). В таких випадках середина внутрішнього майдану залишається незабудованою.
12.	Племінний центр	Великий за площею город з складною системою оборони та забудови, місце розташування племінних еліт
13.	Полісна структура городищ	Соціальний організм, що становить цілісну єдність укріплених і відкритих поселень та впливає на впорядкування простору в межах городів
14.	Провулкова забудова	При щільній забудові внутрішніх майданчиків формується система провулків, що ведуть до центральної площі
15.	Святилище	Місце розташування культових об'єктів

16.	Складна забудова	Система може мінятись на різних майданах городів (притаманна для великих за площею городів з кількома укріпленими майданами)
17.	Стійково-балкова конструкція	Архітектура конструкція, що складається з вертикальних (стовпи) та горизонтальних (балки) тримальних елементів
18.	Фортеця	Місце укріплене фортифікаціями, з військовою та митною функціями

Додаток Ж. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Рибчинський Н.-М. Роль гостроколів у системі оборони ранньосередньовічних городищ басейну ріки Горинь (на прикладі городищ Грушвиця та Жорнів). *Актуальні питання у сучасній науці*. Вип. 2. 2024. С. 923–931. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2\(20\)](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2(20))
2. Рибчинський Н. Городища IX–X століть між Віслою і Тетеревом: класифікація за археологічними матеріалами. *Вісник науки та освіти*. Вип. 2. 2024. С. 1664–1677. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2\(20\)](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2(20))
3. Рибчинський Н.-М. Ранньосередньовічне городище Ломачинці на Буковині: оборонний устрій та функціональна роль в системі заселення регіону. *Актуальні питання у сучасній науці*. Вип. 4. 2024. С. 1271–1279. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-4\(22\)](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-4(22))

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

4. Рибчинський Н.-М. О. Графічна реконструкція оборонного валу слов'янського городища III у місті Коростень (за археологічними даними). *Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації фортифікацій*. Вип. 14. Львів, 2021. С. 132–142. <https://doi.org/10.23939/fortifications2020.14.132>
5. Филипчук А., Рибчинський Н.-М. О. Деякі спостереження над системою захисту давнього Пліснеська (у світлі останніх археологічних досліджень). *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Львів, 2018. С. 220–227.
6. Rybchynskyi N.-M. The system of defense of slavs settlements in Plisnesko, Halych and Stilsko. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*. Num. 9. Chelm; Lviv, 2017. P. 233–240.
7. Рибчинський Н.-М. О. Виникнення ранньослов'янських городищ в Українському Прикарпатті. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і*

- перспективи. *Збірник матеріалів V Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 60–63.
8. Рибчинський Н.-М. О. До питання про фортифікації слов'янського Пліснеська. *Збірник матеріалів студентсько-аспірантської наукової конференції «Феномен Європи: від традиційного до сучасного» (Львівський університет імені Івана Франка, 10–11 листопада 2017р.)*. Львів, 2017. С. 20–26.
9. Рибчинський Н.-М. О. Гіпотетична реконструкція лінії захисту №3 (валу №6) Пліснеського городища. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: збірник матеріалів VII Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 219–223.
10. Рибчинський Н.-М. О. До питання реконструкції оборонної лінії №5 (вал №4) Пліснеського городища. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 71-ї Міжнародної конференції молодих учених*. Харків, 2018. С. 15–16.
11. Рибчинський Н.-М. О. Зброя дального бою з Пліснеського городища (дослідження 2017–2018 років). *IV Міжнародна науково-практична конференція до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат. Проблеми їх збереження та використання»*. *Збірник тез*. Львів, 2019. С. 29–31.
12. Рибчинський Н.-М. О. Історія дослідження городищ кінця I тисячоліття на Волині. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: збірник матеріалів IX Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 113–115.
13. Рибчинський Нестор-Миколай. До питання про типологію городищ-святилищ IX–X ст. між Карпатами та Прип'яттю. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 73-ї Міжнародної конференції молодих учених*. Харків, 2020. С. 11–12.

- 14.Рибчинський Н.-М. О. Типологія городищ IX–X ст. між Віслою і Тетеревом. *Збірник тез конференції «Археологія: здобутки та перспективи 2021»*. Київ, 2021. С. 78–83.
- 15.Рибчинський Н.-М. О. Гіпотетична реконструкція північно-східного відтинку оборонного валу другого майданчика городища Жорнів на Рівненщині. V Міжнародна науково-практична конференція *«Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат» до 50-ліття експедиції в Тустані*. Збірник тез. Львів, 2021. С.27–29.
- 16.Рибчинський Н.-М. О. До питання про розвиток городищ IX–X століття між Віслою і Тетеревом. *Шевченківська весна – 2021. Секція «Історія». Матеріали XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених*. Київ, 2021. С. 21–25.
- 17.Рибчинський Н.-М. О. Городища IX–X ст. у межиріччі Вісли і Тетерева: статистичний аналіз. *Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 74-ї Міжнародної конференції молодих учених*. Харків, 2021. С. 13–14.
- 18.Рак Т. О., Рибчинський Н.-М. О. Зіставлення можливостей металевих зброї (сулиць) та конструктивних особливостей оборонного валу №5 Пліснеського городища. *Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки»*. Збірник тез доповідей. Львів, 2021. С. 15–17.
- 19.Миська Р. Г., Рибчинський Н.-М. О. Використання заходів живої історії для популяризації історичної спадщини: досвід заповідника «Тустань». *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Управління археологічною спадщиною та музейні практики»*. Залізці, 2023. С. 56–58.

Додаток 3. Відомості про апробацію результатів дисертації

1. 73-а Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання (історичні науки)». Харківський національний університет імені Василя Каразіна, Харків, 24 квітня 2020 р. (Очна участь, усна доповідь).

2. IX Всеукраїнська археологічна студентська конференція “Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи”. Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам’янець-Подільський, 22 травня 2020 р. (Очна участь, усна доповідь).

3. XIX Міжнародна студентська наукова археологічна конференція «Середньовічні та Ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи». Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, 10–12 квітня 2020 р. (Очна участь, усна доповідь).

4. XVII-та Міжнародна наукова конференції «Археологія Заходу України», Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, Львів, 20–22 травня 2020 р. (Очна участь, усна доповідь).

5. Міжнародна онлайн-конференція «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021», кафедра археології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, 27 січня 2021 р. (Онлайн участь, усна доповідь).

6. X Всеукраїнська археологічна конференція студентів та магістрантів «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи». Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам’янець-Подільський, 19–21 травня 2021 р. (Очна участь, усна доповідь).

7. 74-а Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання (історичні науки)». Харківський національний університет імені Василя Каразіна, Харків, 23 квітня 2021 р. (Очна участь, усна доповідь).

8. XIX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Шевченківська весна – 2021». Секція «Історія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 26 березня 2021 р. (Очна участь, усна доповідь).

9. V Міжнародна науково-практична конференція «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат» до 50-ліття експедиції в Тустані». Комунальний заклад Львівської обласної Ради Адміністрація державного історико-культурного заповідника «Тустань», Львів; Урич, 30 вересня – 1 жовтня 2021 р.

10. Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки». Національна академія сухопутних військ. Львів, 8 жовтня 2021 р. (Очна участь, усна доповідь).

11. Звітна конференція історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 7 лютого 2022 р. (Очна участь, усна доповідь).

12. Міжнародна науково-практична конференція «Управління археологічною спадщиною та музейні практики». Залозецький краєзнавчий музей, Залізці, 18 квітня 2023 р. (Очна участь, усна доповідь).